

240 / 3
1978
№ 33-13

ქართული
ბიბლიოთეკა

სამართველოს
სახელმწიფო
მუზეუმის

მოამბე

XXXIII-B

«მეტწინაეცა»

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ ГРУЗИИ им. С. Н. ДЖАНАШИА

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

В Е С Т Н И К
ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ
им. акад. С. Н. ДЖАНАШИА
XXXIII-В

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1978

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს
სახელმწიფო მუზეუმის

მ ო ა მ ბ ე

XX XIII-B

15982

379.4 (C41)
069(47.922):032
ა 401

„მოამბეში“ ქვეყნდება ნაშრომები საქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და სამუზეუმო საქმის მნიშვნელოვან საკითხებზე. ნაშრომთა ძირითადი ნაწილი ეხება სამუზეუმო ფონდების შესწავლასა და პუბლიკაციას.

„მოამბეს“ თან ერთვის საილუსტრაციო მასალები.

В «Вестнике» публикуются труды по истории, археологии и этнографии Грузии, также статьи по важнейшим вопросам музейного дела. Основная часть помещенных в «Вестнике» трудов посвящена изучению и публикациям музейных фондов.

К «Вестнику» приложены иллюстративные материалы.

რედაქტორი: ლ. ჭილაშვილი

Редактор: Л. А. Чилашвили

ს $\frac{10602}{M 607 (06)-78}$ 194—77 © გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1978

Г. В. ДЖАЛАБАДЗЕ

ПОЛЕВОДСТВО В МЕСХЕТ-ДЖАВАХЕТИ

1. Общая картина. Этнографическое изучение полеводства в Месхет-Джавахеги является одним из актуальнейших вопросов исследования истории Грузии. С исторических времен полеводству, как основной регулирующей отрасли хозяйства этого края, придавалось большое значение. Земледелие, в том числе и полеводство, было тем мощным рычагом, который способствовал экономическому и политическому выдвиганию края. Вторая половина средневековья была для Месхет-Джавахеги тяжелой эпохой. Частые вторжения турецких завоевателей и разорение страны создавали неблагоприятные для земледелия условия.

Осложнившееся с течением времени положение Месхет-Джавахеги ухудшало внутренние социально-экономические условия, в результате чего хозяйственная деятельность в этом крае понесла огромный ущерб.

Акад. Н. А. Бердзенишвили делит историю Джавахети на четыре периода. «Джавахеги является этнической, окраинной провинцией Картли, богатой летними стоянками (период могущества Мцхета — Армази). Экономически и политически выдвинутая центральная область (средние века IX—XIII вв.), вступившая на путь падения провинция (XIV—XVI вв.), господство османов и пустынное убежище (XIX в.). Таково то разное положение, которое представляется нам в разное время в одной и той же физической и географической действительности. И это не только потому, что техническое развитие общества оказывает воздействие, изменяет и с различной интенсивностью использует географическое положение страны, но и потому, и это главное, само техническое развитие и, прежде всего, его применение зависит от типов производственных отношений (от типов классово́й борьбы)»¹.

Производственные отношения в Месхет-Джавахеги много раз менялись. Изменения этих отношений протекали в более разнообразных и сложных формах. Причины разнообразия, как указали выше, зависели также и от внешнего положения страны.

¹ Н. А. Бердзенишвили. Исторические разыскания, I, стр. 167.

Осложнения объясняются также возникшей позднее этнической пестротой края, где местное население вело развитое и сложное хозяйство, и пришлый элемент, который занимался лишь одной отраслью, а после обоснования на земле стало вести хозяйство местного характера.

Месхети и Джавахети отличаются друг от друга по географическому положению и по климату. Месхети расположено в ущельях, Джавахети же полностью растянута на плоскогорье. Если в Месхети пашни орошаются, то в Джавахети пахотно-посевные земли не полностью орошаемы. В Месхети наряду с полеводством занимаются виноградарством, огородничеством, в Джавахети же представлены только две отрасли хозяйства — полеводство и скотоводство. Часть населения занималась разведением фруктовых садов.

Основу этнографического изучения полеводства Месхет-Джавахети заложил Ал. Хаханашвили². Его очерк о Месхети, правда, носит общий характер, но он содержит много ценных материалов. Из очерка Ал. Хаханашвили для нас интересными являются сведения о порядке пользования месхетской модгами-супряги, где еще не была заметна дифференциация рабочего дня в супряге по орудиям и тяговой силе.

Большим событием была работа, проведенная в XIX века по экономическому изучению государственных крестьян. В этом отношении заслуживает внимания исследование Х. Л. Вермишева об экономическом быте государственных крестьян Ахалцихского и Ахалкалакского уездов³. В труде подробно описано экономическое положение крестьян Месхет-Джавахети, автор большое место уделил полеводству, его производству, хозяйственным орудиям и экономической эффективности.

Из советских этнографов изучению полеводства в Месхет-Джавахети посвятил свое исследование Г. Читая, который на основе материалов экспедиции в Джавахети в 1924 г. изучил пахотное орудие, распространенное в Месхет-Джавахети и дал нам их классификацию⁴. В дальнейшем интересные сведения по полеводству в Месхет-Джавахети встречаются в трудах проф. С. Макалатия⁵. Более подробно монографически изучил поливное земледелие М. Гегешидзе. Он на примере нескольких районов Грузии показал хозяйственный опыт и традиции грузинских земледельцев в использовании орошения в земледелии⁶.

² Ал. Хаханашвили. Месхети, Э. О. Х. 1891.

³ Х. А. Вермишев, Эк. быт гос. кр. Ахалцихского и Ахалкалакского уездов, МИЭБГКЗ, т. III, ч. 2.

⁴ Г. Читая, Материалы к истории пахотных орудий Грузии, Вестник Музея Грузии, т. V, 1930, стр. 260—294.

⁵ С. Макалатия. Месхет-Джавахети, 1938.

⁶ М. Гегешидзе. Орошаемое земледелие в Грузии, 1962.

Одну конкретную отрасль полеводства в Месхет-Джавахеги культуру льна и маслобойки исследовала Л. Молодини⁷. В ее монографии подробно описана льноводческая культура, которая является одной из древнейших отраслей хозяйства в Месхет-Джавахеги. В труде показаны хозяйственное место льна в экономике местного крестьянина, условия его выращивания, употребления и реализации. Вопросы полеводства в Месхети специально исследует Л. Бериашвили⁸.

В исторической эпохе в Месхет-Джавахеги земля считалась частной собственностью. В параграфах 42, 43 и 44 Судебника Бека Агбуга перечислены вопросы землепользования и временного отчуждения⁹.

Частная собственность на землю была носителем наследственного права. Частную собственность на землю признали турецкие книги законов Канун наме¹⁰.

В Месхет-Джавахеги земля была государственной, помещичьей и церковной. К ним, в соответствии с этим были прикреплены категории крестьян: государственные, помещичьи и церковные. Помещичьи крестьяне платили одну треть оброка. Совсем другое положение было у государственных крестьян. Записанный за селом налог государство делило на дымы. Также подымно были распределены земельные участки, но во второй половине XIX века подымное деление земельных участков было заменено подушным делением. В некоторых селах пользовались свободой землепользования и каждый обрабатывал землю по желанию. В одних селах земля делилась подымно, подушно, а в других была распространена практика овладения землей — кто раньше успел, тот и овладел землей. В армянских селах землю делили, в основном, по правилу ампа — чареки¹¹.

С порядком деления земельных участков на ампа были знакомы и жители грузинских селений. На ампу схож порядок распределения общинных земель на аглumi в Пшав-Хевсурети и порядок деления общинных земель по семейным группам, составленным из 20 дымов в Кизикии. В селе Котелия на ампа делились покосы. В этом же селе нам сообщили, что до деления на ампы они были знакомы с распределением покосов на ахчи, что между делением на ампа и ахчи была разница, которая заключалась в том, что ахчи подразумевала подушное деление, а при ампе земли делили по числу рабочих-муж-

⁷ Л. Молодини. Из истории материальной культуры грузинского народа (народные маслобойки), 1963.

⁸ Л. Бериашвили. Народные способы полеводства в Месхети. Вопросы этнографии Грузии, 1964.

⁹ Памятники грузинского права, I, стр. 440, 441.

¹⁰ М. Сванидзе. Ахалцихские лива «книги законов». МЭСЭИН, 1968, стр. 166.

¹¹ Х. А. Вермишев. Эк. быт. Гос. кр. Ахалцихского и Ахалкалакского уездов, МИЭ КБГЗК, т. III, ч. II, стр. 84.

чин. В селе Котелия было всего 10 амп. В каждую ампу входило 25 душ. Обмер части земли, выделенной для ампа, производил старшина вместе с ампабашой. Затем члены ампы целиком косили покосы и покосные стога делили по жребью. Сельские пастбища находились в общем пользовании.

Село имело пахотно-посевные земли разных категорий. Самым ценным участком земли была орошаемая и удобренная земля. Там, где земля не орошалась, удобренные земли все равно входили в категорию высокоурожайной земли. Здесь происходил вынос оставшегося навоза.

В селах Джавахети и частично Месхети вместо дров употребляли кизяк, что ограничивало вынос навоза на пашни. Когда же навоз оставался, его выносили на ближайший участок, который поэтому считался удобренным. На удобренной земле преимущественно сеяли ячмень, т. к. он хорошо рос на плодородных местах и давал высокий урожай. В то же время урожаем ячменя были очень заинтересованы местные жители.

В полеводстве Месхет-Джавახети не встречается подсека при помощи вырубки леса. Здесь эта ступень была давно пройдена. С согласия села тот или иной дым мог превратить ближайший пастбищный участок в пашню, но и здесь, так же, как и в Пшави, эта приращенная земля в дальнейшем входила в общее количество сельских земель. Превращение пастбищных земель в пашни требовало много труда. Земельный участок должен был быть очищен от казмой. Как говорили местные жители, земля должна быть обогащенной. При этом применяли одностороннюю кирку, которую в Джавахети и в горных селах Месхети называли мотыгой, а в некоторых селах киркой.

На впервые обработанной земле обычно сеяли ячмень. Земельный участок отличали по полежению и цвету почвы, клейкости, составу, сухости, сырости и т. д.

Участки земли при делении на ампы измеряли веревкой. Одна веревка была 10 м длины. Мерой измерения длины было также ярмо. Одно ярмо колебалось в размере от 5 до 10 коди и зависело от величины ампа. Иногда ампа состояла из 10 сомари, иногда же достигало 20 сомари.

Единицей, меньше, чем ампа была ахча. 4 ахчи составляли 1 ампу, 1 ахча = 8 угели или 8 данга. Так что ярмо при ампе, состоящей из 10 сомари, приравнялось к 5 коди.

Позднее обычно принятой мерой измерения земли были сомари, коди и рубли.

В сомари 16 коди, в 1 коди входит 1 пуд ячменя, а пшеницы на 4 кг больше, т. е. 20 кг, земельная площадь в 1 коди = 900 м². Меньше коди был рубль, что составляет одну треть дневной вспашки. Три рубли составляют одну дневную вспашку. Одна дневная пахота выполня-

лась в три периода: с утра до завтрака, с завтрака до обеденного времени до полдника и с полдника до захода солнца, т. е. 1 руби = 300 м².

В селе Котелиа 1 коди составляло 4 руби. Руби в весе = 10 фунтов. В селе Птена руби составляло одну треть суточных. В некоторых селах Коди равнялось 0,10 га.

Позднее для выражения земельной площади применяли десятину. Одна десятина = 1,20 га. В настоящее время из единицы меры площади применяется коди и гектар. В га подразумевается 10 коди. В личной собственности колхозников находится участок земли в 1,5 коди, что в переводе на га = 0,25 га.

2. Посевные культуры. В Месхет-Джавахети сеяли следующие культуры: ячмень, дику, пшеницу, карталинскую долис пури, рожь, просо обыкновенное, лен, люцерну, полукруглую чечевичу, горох, вику и др. Например, в селе Свири платили налог зерном, ячменем, рожью, пшеном, чечевичей, горошком, семенами льна, люцерной и др. Некоторые из этих культур в настоящее время не сеют. Например, сказители сообщают, что, после разорения селений турками, чечевичу и конские бобы больше не сеют. Семена больше не нашли (Гварамадзе Захарий Маркович, 58 лет, сел. Птена, 1965 г.). Из пшеничных сортов крестьянам выдают лишь несколько промышленных сортов для посева. Это месхетский доли, джавахетский доли, украинка и ячмень. В Месхети тщательно сеют кукурузу. В полеводческую культуру широко внедрился картофель, для которого здесь имеются достаточно хорошие условия.

По мнению В. Менабде, действие ветра, сырости, холода, засухи в этих био-климатических зонах создают хорошие условия для образования новых видовых и внутривидовых сортов пшеницы¹².

В вопросе распространения пшеницы по зонам В. Менабде большое значение придает метеорологическим факторам. По этому признаку он делит Грузию на 7 зон, из которых шестая зона, по его делению, называется прохладной горной степью. В этой зоне находится Джавахети.

В этом отношении Месхет-Джавахети дает довольно интересную картину, здесь имеются соответствующие зоны распространения пшеницы, начиная с села Ацкури, которое расположено на 800 м над уровнем моря до села Оками, включая село Агара, которое находится выше 2000 м (сел. Агара в настоящее время не населенное). Там сеялись долис пури, дика, ячмень, лен и рожь. Это обстоятельство, несомненно, способствовало тому, что внутри сортов пшеницы имеются много внутривидовых единиц.

В отличие от Месхети на Джавахетском плоскогорье, кроме зерновых, определенная площадь полей была покрыта травой. Особенно в большом количестве сеяли люцерну, из бобовых — горошек и че-

¹² Вл. Менабде. Пшеницы Грузии, 1948, стр. 29.

чевицу. Посевы гороха и люцерны были вызваны не только тем, что человек был обеспечен питанием, но и тем, что скот был обеспечен кормом. Здесь, как видно, большое внимание было уделено правильному обновлению земли, росту его хозяйственно-структурных агрегатов и росту гумуса, чтобы из пшеницы, посеянной на участке, на котором прежде росла трава или вика, на следующий год был собран богатый урожай. Нами изучено и установлено, что урожай на участке земли, на которой прежде росла трава, достигает 20—30% как в Месхети, так и в Джавахети¹³.

Ячмень — самая распространенная культура в Месхет-Джавахети. Ячмень сеяли двух сортов: белую и черную, которая была по форме плоской и круглоголовой. Сеяли преимущественно плоский ячмень. Урожай ячменя, по сравнению с урожаем хлеба, характеризуется большим умолотом. Если на однодневную вспашку долис-пури приходилось 2—3 сомари, то на однодневную вспашку ячменя приходилось 3—4 сомари (800—1000 кг).

Каждая семья обязательно сеяла ячмень. Его употребляли для многих и разных целей, не только для питания людей, но и в качестве фуража и, что главное, солома ячменя была обязательным кормом скота зимой и т. д.

Ячмень сеяли во всех селах как Месхети, так и Джавахети, как на орошаемых, так и на неорошаемых землях. Это подтверждается не только рассказами сказителей, но и историческими документами, которые называются «Большой давтар грузинского вилайята». По этому «давтару» такое неорошаемое село, каким является село Птена, было обложено 100 кила ячменя, тогда как пшеницей были обложены только 500 кила, мурджиками — 500 кила, ячменем Рокети — 350 кила, Чунчха — 300 кила, Ацкута — 300 кила, Гокня — 600 кила, Котелня — 500 кила, Баралети — 1500 кила ячменя и т. д.¹⁴

Так что мысль, высказанная в научной литературе в убедительной форме о том, что в Месхет-Джавахети ячмень сеяли только на орошаемых землях¹⁵ не должна быть правильной, т. к. местное население было знакомо со смешанным посевом ячменя как на неорошаемых, так и на орошаемых землях. Ячмень смешивали с дикой, собранный урожай употребляли для питания. Такие смешанные посевы назывались кердика (ячмень дика), а землю, занятую под ними, называли полем кердики.

Ячмень, как было отмечено, был чрезвычайно важным зерном, необходимым для фуража и поэтому его посев считался неотложным делом. Ячменное зерно давали в корм как рогатому скоту, так и до-

¹³ М. С а б а ш в и л и. Почвы СССР, стр. 249.

¹⁴ «Большой давтар грузинского вилайята», ч. I, стр. 174, 175.

¹⁵ М. Г е г е ш и д з е. Поливное земледелие, стр. 90, 91.

машным лтицам. На «дгнури» (0,5 га) участке сеяли 150 кг ячменя, а урожаем собирали 3—4 сомари до 50—60 пудов.

Сравнивая с урожаем других районов ГССР, можно сказать, что там урожай приходил приблизительно 1×10, что, соответственно с выходом ячменя, должен считаться высоким урожаем. Между прочим, здесь уже нужно отметить то обстоятельство, что ямы для хранения зерна, вырытые в земле, в основном, должны быть связаны с хранением ячменя. О хранении остальных видов пшеницы в ямах сказители говорят неодобрительно. Они указывают, что доли и дика портятся в ямах, самонагреваются, сыреют или появляются амбарные долгоносики и уничтожают его, что же касается ячменя, то он хорошо сохраняется в яме.

В Месхет-Джавахети повсюду для хранения зерновых применяли ямы, а также амбары, которые строили в таких местах, куда не проникала сырость. Оказывается, что молотый хлеб сыпали в амбары из гумна, помещенного на плоской крыше деревянными желобами и грубами. Амбар строился с большими дверьми. Сверху он имел снимающиеся окна по отдельным отделениям. Хранить ячмень в амбаре стали позднее, раньше же его всегда помещали в яме. Ячмень в производстве Джавахети культивировали настолько широко, что здесь был выработан ячмень особой джавахетской разновидности¹⁶.

Махния — Махнией в Месхет-Джавахети называют один из сортов твердой пшеницы, напоминающей дику (картлийскую пшеницу). По словам сказителей, махнию сеяли почти все села Месхети. Махния несколько отличается от обыкновенной дики. О хлебе махния рассказывали нам сказитель из села Занави Элизбар Ражденевич Инасаридзе (88 лет, 1967 г.), который переселился сюда из села Гокио. Он сообщил, что махния была вроде долис пури, имела белый колосок, а в печении уступала доли. Тмогвский сказитель Максим Иларчионович Зазадзе (67 лет, 1967 г.) сообщил нам, что «здесь, в Тмогви, было сходство с дикой, называемой махнией, шла как дика. Махнию сеяли и в селе Толоши» и здесь отмечали, что хлебный элак махния «похож на долис пури» Но сеяли ее весной (Меликидзе Спиридон Семенович, 70 лет, 1967 г, в сел. Толоши).

Как выясняется из собранных материалов, махния была распространенной в селах, расположенных в верхней полосе ушелья Куры.

Название «махния» вероятно происходит от названия сорта пшеницы «маха», широко расп. остраниченной по всей древней Грузии. Мы считаем, что о распространении маха в Месхети свидетельствует само это название, сохранившееся для выражения одного из сортов дики, а также его существование в исторической Месхети, в частности, в XVI веке в области Поцхови сел. Сакире Чильдирского района фамилии Махниадзе. Примеры других уголков Грузии подтверждают, что

¹⁶ Ю. Л о м о у р и. Зерновые культуры, ч. I, стр. 238.

фамилия Махниадзе связана с названием злаков, напр. в ущелье Патара Лиави, в сел. Ванати и в настоящее время живут Махниашвили, в Ишави — Махаури. В списке пожертвованных Итрийской церкви от XVI в. упоминается Махадзе¹⁷.

Происхождение фамилии с основой «маха» встречается в горных ущельях Грузии. Само обстоятельство, что распространение фамилий с основой «маха» приходится на горную и плоскогорную полосы Грузии, лишней раз свидетельствует, что «маха» является типичной высокогорной пшеницей, которую обычно сеяли осенью в полуснежной земле¹⁸. Так что она является типичной высокогорной пшеницей, которая в течение веков была соответственно преобразована и приспособлена. В Грузии много наименований фамилий имеют связь с названием злаков, например Хорбаладзе, Кердикосвили, Долидзе, Кераули, Асланишвили и др. Так, что это связь грузинских фамилий с названием «маха», не должна быть случайной. Распространение в разных уголках Грузии фамилий с основой «маха» указывает на распространение в широком масштабе этого вида зерновых. Более того, термин «маха», как название пшеничных культур был распространен в нахских и дагестанских языках. В дагестанских языках «маха» вообще означает «ячменное зерно»¹⁹. Это последнее обстоятельство наводит нас на мысль, что маха для Грузии является эндемичной. Под этим эндемичным названием у кавказских народов объединяются три разных сорта зерновых: собственно маха (Рача-Лечхуми), одно из названий дики (Месхети) и ячмень (Сев. Кавказ). Ставится вопрос, не являлась ли основа «маха» общим названием хлебных злаков Кавказских племен до племенного распада. Не прошла ли маха ступени культурного развития в других равнинных районах и в заключении, не стал ли эндем — предок махи каким-нибудь сортом крепкой пшеницы? Думаем, что следует искать развитую форму махи в Месхет-Джавахети.

Рожь — сеется в Месхет-Джавахети в достаточном количестве. Она вероятно занимает четвертое место среди пшеничных культур как по значению, так и по количеству посевов. Здесь распространены два сорта ржи: весенний и осенний. В основном, тут сеяли осенний сорт. Весеннюю рожь называют также рожь-доли или доли-рожь. «Рожь-доли» или «осенняя рожь» — так охарактеризовал ее сказитель из Толоши Спиридон Соломонович Меликидзе (70 лет, 1967 г.). «Рожь-доли другого сорта, имеет длинное синеватое зерно, сеялась осенью. В августе сеяли в горах и в деревнях, в горах была более выносливой». Этнограф Л. Бериашвили обратил внимание на термин

¹⁷ Памятники грузинского права. III, под редакцией И. Долидзе, 1970, стр. 353.

¹⁸ П. Б р е г а д з е. Горное земледелие в Западной Грузии, 1969, стр. 109.

¹⁹ Г. А. К а л и м о в. Этимологический словарь картвельских языков.

«рожь-доли». В своем труде он отмечает, что «месхетское население вовсе не избегало этого сорняка (подразумевается рожь.—Г. Дж.). Более того, рожь предварительно смешивали с выбранным для посева доли и так сеяли, это был т. н. доли-рожь²⁰. Ставится несколько вопросов: почему должны были смешивать рожь с чистой доли? Л. Бериашвили приводит из книги Ю. Ломоури пример того, что для долис пури не нужно было предварительно смешивать рожь. В книге определенно сказано: «В средней полосе предано сопровождает пшеницу в его посевах смешанный постоянный сорняк, настолько внедренный и утвержденный, что кое-где фактически преобладает еще над основной культурой. В верхней полосе этот процесс разрешен, в основном, в пользу ржи и, таким образом, он незаметно переходит в положение чистых посевов»²¹, т. е. в Месхети человеку не нужно было смешивать между собой рожь и доли, так как в Месхети, расположенной в средней полосе, этот процесс протекал естественно. Вот что говорил об этом сказитель: «Доли была красной и белой, в ней была смешана рожь почти наполовину. Смешанный вместе долис пури и рожь давали хороший урожай. Чистая рожь не сеялась. Рожь была такой, что все равно прорастала и сейчас рожь режут ножницами, но все же не могут уничтожить, все не выходит. Ржаная мука выходит синей, мягкой и припекшей; хлеб долго сохранился мягким. Половы больше не было и крестьянин рассчитывал. Вот почему крестьянство было заинтересовано в посеве доли-ржи».

В научной литературе высказана мысль, что рожь с Кавказа вышла в Европу. На самом Кавказе она должна была развиваться из сорняка, как «засоряющее» высококачественную пшеницу. Распространение ячменя в Европе предполагали на рубеже I в. до н. э. и I в. н. э.²² Рожь является благородным сорняком пшеницы для селений, расположенных на плоскогорье. Выпеченный из него хлеб долго сохраняется мягким.

Топбаши — один из сортов зерновых культур, который сеяли в Месхет-Джавахети. В научной литературе топбаши описано М. Якубцинером²³. Упомянуто топбаши также В. Коптонашвили в одной из своих корреспонденций (о грузинах Ахалцихского уезда), упомянул ее и в скобках дал объяснение «крупнополоская и белая дика»²⁴. В селе Звели нам сообщили, что топбаши была более крупноколосной дикой. В

²⁰ Л. Б е р и а ш в и л и. Народные способы полеводства в Месхети. Вопросы этнографии Грузии, 1964, стр. 137.

²¹ Там же

²² А. В. К и р ь я н о в. Земледелие Восточного славянства (VI—IX), «Возникновение и развитие земледелия», 1967, стр. 179.

²³ М. Я к у б ц и н е р. К истории культуры пшеницы в СССР, Материалы по истории земледелия СССР, 1956, стр. 68.

²⁴ В. К о п т о н а ш в и л и. О грузинах Ахалцихского уезда, «Иверия», 1894, № 22.

Хизабавра подтвердили, что топбаши — это яровая пшеница «дика», с крупным белым зерном. По сведениям тмогвинцев, «топбаши была, как дика», сеялась весной.

Топбаши — термин турецкого происхождения и означает крупноколосную дику. Большинство сказителей отличают ее от дики. Месхетская дика характерна прямыми колосистыми колосьями. Колосья топбаши четырехугольные и круглые, со всех сторон они имеют полные зерна.

Пасени — один из сортов хлебных культур, распространенный в Месхет-Джавахети. По словам сказителя, пасени — это озимая пшеница с крупными колосьями и белым крупным зерном. Записи, сделанные в Ацкури, свидетельствуют, что пасени была и красной (Вано Гаврилович Гоголадзе, 72 года, сел. Ацкури, 1967 г.) и как долис пури сеялась осенью. В селе Гокио нам сообщили, что пшеница пасени была вкусной и ее давно не сеяли (Элизбар Ражденевич Инасаридзе, 88 лет, 1967). Серт хлеба пасени называли в Цкалтбила и ряде селений. Ее выделяют из других сортов хлебных культур по вкусу и по крупным зернам.

Термин хлеба «пасени» не упоминается ни в грузинском, ни в армянском, ни в турецком словарях. В армянском «пасени» означает «фазан» — лесная курица, которая под названием «фазан» вошла в греческий язык. Это название дикой птицы связано с названием реки фазис, т. е. Риони.

«Пасени» как название хлебных культур до настоящего времени не встречается в научной литературе. Мы думаем, что «пасени», как и в армянском «пашани», должно отражать непосредственно личность выращивающего пшеницу. Если эта мысль правильна, то термин «пасени» грузинского происхождения. Он является также видоизмененной формой «Басиани», «Пасиани», «Басени». Название «Басиани» или «Пасиани», пишет К. Кекелидзе, сохранилось в греческом и армянском названиях этой страны. Этот термин состоит из основы «бас», «пас» и суффикса, который был распространен в картвельских языках, как общая форма словопроизводства²⁵.

В своем исследовании историк Т. Микеладзе название «пасиани» относит к этническо-географическому названию²⁶. По «Анабасису» Ксенофонта Т. Микеладзе помещает локализацию фасианов и первоначальную стоянку в верхнем течении р. Аракса в бассейне Бассиани²⁷. По исследованию П. Ингорквва на протяжении целых исторических периодов Бассианский край входил в границы Месхети²⁸.

²⁵ К. Кекелидзе. Кто такие «бесы». Этюды из истории древней грузинской литературы, I, 1956, стр. 91.

²⁶ Т. Микеладзе. К вопросу об этнической принадлежности фасианов. Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. 32, 1955, стр. 23—37.

²⁷ Т. Микеладзе. Анабасис Ксенофонта, 1967, стр. 4.

²⁸ П. Ингорквва. Георгий Мергули, 1954, стр. 45.

Так как название пшеницы «пасени», по-видимому, является выражением термина Бассиан — пасени и восходит к этническому названию, то мы должны предположить, что ареал ее распространения принадлежит к куро-аракской энеолитической культуре. Таким образом, еще раз подтверждается, что мир куро-аракского бассейна был передовым краем развития земледельческой культуры среди дрезных стран Кавказа и Передней Азии.

3. Дасульва — так называется мероприятие, проводимое ранней весной в Месхет-Джавахети. Как известно, рано засеянная пшеница давала ранний урожай. Это же имело большое значение для правильной и активной организации хозяйственной деятельности крестьянина. К ранней обработке весенних посевов начинали подготавливаться зимой. Следует отметить, что в земледелии Месхет-Джавахети особенно большое место уделено добыванию, сохранению и накоплению соломы. Ввиду продолжительной зимы в этой районе скот долгое время находится на стойловом корме. Одним из основных кормов для стойлового скота в Месхет-Джавахети является саман, который хранили отдельно от других видов хлебных культур. Отдельных саманников для этого у них не было, но внутри саманника полово ячменя хранился отдельно, долис-пури отдельно и полово ржи — также отдельно. До февраля скоту вообще давали полово долис-пури или ржи. Этот период называли «время безделия», т. к. не выставляли быков на работу, а с первых дней февраля рабочему скоту давали полово ячменя. Этот корм называли также «жирным кормом». Часто вместе с половом ячменя смешивали вику. По словам хизабаврского свидетеля Иосифа Константиновича Велиджанашвили (87 лет, 1967 г.) викой называли траву, ее мы клали. Она вроде Французской чечевицы. Если вики не было, то смешивали ячменную муку, разведенную в воде.

Одновременно подготавливали пахотное орудие, смазывали ремень, относили к кузнецу лемех, точили и т. д. Что главное, тогда собирали в мешки овечий помет, садились на лошадь, рассыпали его горстью по снегу так же, как во время посева пшеницы. Зерна помета имели свойство проникать сквозь снег и доходить до земли и таким образом ускорять таяние снега. Аналогичные меры применялись и тогда, когда осенью на поле лежал большой снег.

По наблюдениям сказителей задержка всхода пшеницы под снежным покровом отрицательно сказывалось на растении. Растение задыхалось, желтело и теряло способность к произрастанию.

По словам 70-летнего сказителя Спиридона Меликидзе (1967) «во время больших снегов жители производили дасульва — разрезание снега. «Парень снег большой, поля не избородил? Чтоб не испортило?»

Дасульва делали или вырывая снег или рассыпая овечий помет. Помет продырявливал снег и таким образом проходил воздух.

Для дасулва применялась также зола. Ранняя уборка снега способствовала раннему началу хлебопашества или росту-развитию паровых посевов.

Следует отметить, что о ранней уборке снега и об обсушении засеянных или пахотных земельных участков думали в селах, расположенных на плоскогорье или в горной полосе. Аналогичное явление, проявленное другими способами и средствами, нами были засвидетельствованы также в Сванети, где ознакомились с ускорением таяния снега при помощи рассыпания помета или с разрытием местами снега и с высыпанием на снег вынудой отсюда земли.

Одним из мероприятий для раннего таяния снега было также «даканджва» — проведение борозды при помощи «канджи» — борозды, изготовленной из хвороста. В канджи впрягали пару быков, проводили по земельному участку и рассыпанный снег скоро начинал таять.

Дасулава, как и даканджва, имеющие большое значение для полеводства Джавахетского района, ставили своей целью раннюю уборку снега на осенних посевах и раннюю обработку почвы.

4. Условия пахоты. В Месхет-Джавахети соблюдали определенные условия пахоты. Почвы здесь делились на два основных признака: на орошаемые и неорошаемые. Среди неорошаемых почв замечается большое различие: неорошаемые земли Джавахети расположены выше над уровнем моря, чем в Месхети. В зависимости от этих условий существуют соответствующие приемы хлебопашества, выработанные на основе эмпирических знаний крестьян.

Джавахетский климат отличается от Месхетского. Он характеризуется сравнительно менее континентальным характером и сыростью²⁹. Это обстоятельство было, несомненно, одним из регулирующих факторов хлебопашества в этом крае. Необходимо было соблюдать определенные условия для хлебопашества как осенней, так и весенней пшеницы. Так, например, нельзя было сеять весеннюю пшеницу глубоко в почву. Она могла сгнить в земле и не дать ранних всходов. Ее не следовало сеять поверхностно, т. к. в этом случае семена могли выветриться, высохнуть и потерять способность к прорастанию.

В Грузии только в Месхет-Джавахети были те сложные условия паровой обработки земли, которые называются «гатердзва» — первая пахота. Первая пахота посевной площади выражалась во вспашке земли три, а иногда четыре раза.

Вторичная или третичная вспашка паровой земли, как отмечает Х. Вермишев, была обычным явлением, но, по его же сведениям, бы-

²⁹ Л. Маруашвили. Физическая география СССР, стр. 318.

ли села Чандура и Вазиани, земли которых вспахивали четыре раза³⁰. Наши материалы также свидетельствуют, что вспашка паров три или четыре раза не была редким явлением. В селе Грели, по сведениям Окро Небадзе (82 года), некоторый хороший хозяйственный крестьянин два раза вспахивал паровые земли. В селе Вале по сведениям Саркиса Джанашвили «раньше хороший пахарь два и три раза вспахивал до посева хлебных культур. У меня был один сосед и он четыре раза вспахивал и получал хороший урожай хлеба. Поле надо так просеять, чтобы была, как «соль». Как в Джавахети, так и в Месхети неоднократно вспашка почвы вообще очищала почву как от сорных трав, так и от щебней.

Особенностью хлебопашества в Месхет-Джавахети является то обстоятельство, что здесь не была принята глубокая вспашка. По наблюдениям сказителя, посев весной при глубокой вспашке вызывал гниение семян и позднее произрастание. Поверхностные посевы высеивали и увядали. Поэтому весной здесь большим плугом распахивали, как свидетельствуют местные материалы, только целинные земли.

Джилга в земледелии Месхет-Джавахети была тем универсальным пахотным орудием, которое применяли как для пара, так и для распашки. Существование анеулис гутани — передкового с отвалом пахотного орудия в селениях Месхет-Джавахети и вообще в Квемо Картли, подтверждается изображениями на надгробных памятниках. В плуг впрягали 4—5 пар тяговой силы. Этот факт подчеркивает применение в этом крае яремного пахотного орудия — джилга, которое было здесь основной и ведущей формой орудия. Изучив распространенные в Месхет-Джавахети пахотные орудия, Г. Читая указывает, что у большинства жителей Кваблианского ущелья основным пахотным орудием была джилга³¹.

Одним из прекрасных памятников, свидетельствующих о внедрении и распространении плуга джилга, как передкового яремного орудия в исследуемом крае, является надгробный памятник на могиле пахаря, сохранившийся на кладбище селища Дживчава. В селе Дживчава в XVI веке прекратилась жизнь. Явно видно, что сохранившийся надгробный камень должен быть более ранним, чем в XVI в. Его размер 143×193 см толщиной, на камне высечены две человеческие фигуры в 130 см. У человеческих фигур руки сложены крестообразно на груди. Нижние конечности оставляют такое впечатление, якобы выражены в огненном виде. Особенно выражены надколенники. Направо и налево изображены согнутые в тулове кинжалы, которые схожи по своей форме с археологическими кинжалами IX—X вв. из Самтавро. Рядом с левой фигурой изображен плуг, свидетельствующий о покой-

³⁰ Х В е р м и ш е в. Цит. соч., стр. 149.

³¹ Г. Ч и т а я. Материалы к истории пахотных орудий в Грузии. Вестник музея Грузии, т. V, стр. 270.

ном пахоре. На надгробном камне пахаря в селище Чивчави изображено пахотное орудие с передком, которое имеет ровные колеса. В конструкции плуга не видно крыла и резака. Сошник же хорошо обделан. По художеству на камне представлен плуг джилга. При изображении плуга на надгробных камнях мастера часто пропускали какую-нибудь деталь, но в основном все же оставляли такие детали, при помощи которых посетитель узнавал сущность плуга. Таков плуг без резака, изображенный на камне села Звели (на правой стороне скульптуры овцы близ церкви св. Георгия), который также представлял плуг-джилгу. И на надгробном камне села Хизабавра представлен безотвальный плуг, таково же изображение в художестве на некоторых камнях Баралети. В селе Верхнее Ничбиси в художестве надгробного камня Шакро Канделакишвили (ум. в 1919 г.) плуг не имел крыла, но мастер, изображая его конструкцию, соединил рукоятки грушевидной формы и подчеркнул, что составляет сущность большого крылатого плуга.

Об изображении плуга-джилга на надгробном камне сел. Чивчави свидетельствует и число ярем для тягловой силы, изображенных на камне, в частности, запряженные четыре ярма, что считалось достаточной тягловой силой для джилга-плуга.

Плуг-джилга как в средневековой Грузии, так и в позднее время, в Квемо Картли и Месхет-Джавахеги является орудием, пустившим достаточно глубокие корни. Этот вид плуга тем отличается от других его видов, что он связан с системой пара плоскогорного земледелия, которое отличается от равнинного пара многими признаками, в частности многократной распашкой, выворачиванием почвы непрерывной лентой вместо распашки отвальным плугом. Это отличие вызвало обильное и многократное проникновение солнечных лучей в почву, что было обязательным условием для прохладных почв плоскогорья. В Джавахети нам говорили, что «один раз вспашешь землю, один раз получишь урожай, два раза вспашешь — двойную получишь». Эти условия в Квемо Картли и в Месхет-Джавахеги были закреплены вековыми традициями. В полеводстве Квемо Картли широко была использована гатердзва, которая была обязательным орудием системы пара. Добро от гатердзва в полеводстве было настолько велико, и она была настолько древним орудием, что ее переняли и соседние армяне и приняли под названием грузинским — «порчхи» и «джилга». Они являются нераздельными орудиями полевой паровой системы и распространяются как в Грузии, так и в Армении. Так же, как и «порчхи» название «джилга» взято с грузинского и вместе с этими орудиями и связанное с ними название организации из Грузии распространилось в Армении и в западном и северо-западном районах Азербайджана.

Распространенное в Грузии пахотное орудие джилга тем отличается от распространенного в Армении джилга, что оно не имеет

крыльев, а армянская джилга же с обеих сторон имеет прикрепленные крылья и приделанные передним кончиком на шпашнике³². Эта деталь, представленная на пахотных орудиях, не такая маловажная часть, чтобы армянский исследователь В. Бдоян не заострил на ней своего внимания, но ввиду того, что с 1830 г. в Месхет-Джавахети благодаря стараниям Паскевича были поселены Эрзерумские и алашкертские армяне и с момента поселения до настоящего времени применяют джилгу, потому он думал, что этот плуг они привезли и внедрили³³, но как указывали выше, между грузинской и армянской джилгой имеется определенный предел. Джавахетские армяне употребляли грузинскую джилгу, так что В. Бдоян напрасно отождествлял эрзерумские климатические условия с месхет-джавахетскими географическими условиями. Климатическо-географические условия Месхет-Джавахети были неодинаковы и удивительно, как оба эти края совпадают с климатическо-географическими условиями Эрзерумского края и как тамашские армяне свои хозяйственные орудия внедрили в здешних условиях. Известен исторический факт, свидетельствующий, что для применения земледельческих орудий в новых условиях и освоения новой среды для ведения земледелия необходимы вековые практические знания. Пришлый народ не мог ждать приобретения вековой и новой для них практики полеводства в новой среде. Поселенцы застали неплохую среду. Квемо Картли и Месхет-Джавахети были хлебным амбаром для Грузии. Здесь была высокая культура полеводства населения еще с эпохи энеолита. Глубокая вспашка при помощи джилга не была возможной. По наблюдениям сказителей, местная почва не требовала глубокой вспашки. При глубокой вспашке рабочий слой смешивался с неподвижным слоем и не придавал силы урожаю. Если вспаханную осенью землю оставляли мерзлой, то для этого производили особую вспашку, которая в Месхет-Джавахети называется проведение борозды. Борозда была следующей ступенью перепашивания и к нему прибегали в том случае, когда надо было сеять весеннюю пшеницу. Для борозды применяли «арони» — маленький плуг, «чагарва» проведение борозды, вновь проведение плуга в сентябре-октябре по перепашанному в августе полю, только на этот раз плуг оставлял борозду с интервалом так, что между проведенной бороздой создавались бугорки — глыбы вспаханной земли.

В таком положении поле должно было оставаться до весны. По мнению хозяев, бороздчатая земля и оставленные бугорки хорошо задерживали снег, в землю проникало больше сырости. Этим способом они ускоряли таяние снега. Ранней уборке снега для весенних посевов

³² В. Бдоян. Земледельческая культура в Армении, автореферат, 1968, стр. 47.

³³ Там же, стр. 49.

помогали оставшиеся бугорки, кроме того, видно, что прорез почвы был некоторым противодействием эрозии, вызванной снегом.

На прорезанном участке землю весной сначала сеяли и вспахивали плугом, затем по нему проводили бороной и этим заканчивался весенний цикл хлебопашества. В таком случае землю распахивали четыре раза и, как видно, благодаря этому достигали хорошего урожая.

Приведем по этому поводу один конкретный пример о том, насколько сложна в Месхет-Джавахети трудовая деятельность, соответствующая местной климатическо-географической среде хлебопашества. В 1944 г. в селе Хертвиси поселили мтиулов с Душетского района. Им выделили пахотные земли на Джавахетском плоскогорье около селения Пртени и Чунчха. Они распахали весной землю, затем посеяли и поборонили, но урожая хлеба не получили. Так случалось в течение нескольких лет, до тех пор, пока они не переняли от местных жителей приемы хлебопашества, т. е. произвели сначала посев, а затем распашку плугом «арони». По словам сказителя Иродиона Максимовича Беридзе (69 лет, сел. Чунчха, 1965), «если наша земля не вспашется весной плугом «арони» и зерно хорошо не войдет в землю, останется на поверхности, высохнет и не даст плода». По словам того же сказителя, «жители села Чунчха предупредили мтиулов, поселенных в Хертвиси о том, что таким образом они хлеб не вырастят и они потом также стали заниматься хлебопашеством, как и мы».

О том большом значении хозяйственного опыта для полеводства Месхети, который был накоплен местными жителями в течение веков, говорит и другой факт. На нем заострил свое внимание Х. Вермишев, который считал, что исходя из особенностей пахоты земли поля армян были более засоренными и что, в результате этого, пшеница, выращенная армянами, давала низкий урожай. Он же указывал, что если мера пшеницы, приведенная армянами, весила 50 фунтов, то насыпанная в ту же мерку пшеница, выращенная грузинами, весила 52—53 фунта³⁴. Таким образом, армяне используют трехпольную систему, а грузины же — двухпольную и т. д.

Как было отмечено, в Месхет-Джавахети навоз выносили только на удобренную землю, остальные земельные участки оставались без него. Навоз заменял севомен, севооборот, посев травяных культур и вики, также смешанных семян, что хорошо видно уже в энеолитической культуре Амиранис-гора в Месхет-Джавахети³⁵.

В заключении, насколько не было необходимости удобрять землю навозом свидетельствует одно интересное предание, записанное нами в Месхети: «Один мужчина лежал в земле 600 лет, оказывается

³⁴ Х. Вермишев. Цит. соч., стр. 149.

³⁵ Т. Чубинишвили. Древнейшая культура Куро-Аракского двуречья, стр. 92.

покойник хотел встать. Одному из мальчиков сел. Вале слышалось во сне «если он встанет, дай камень, не подавай руки». В действительности покойник встал и попросил руку. Отдали камень. Тот камень раскрошил и выбросил. Мужчина оглянулся на поле и увидел какую-то черную кучу «что это такое мальчик?». «Это помет, чтобы земля дала бы урожай». Этот мужчина сказал: «Эх, раз земля перешла на взяточничество, сейчас не стоит бить и сейчас засыпьте меня землей».

Как отметили, улучшение земли при помощи помета производили только на удобренной почве, на которой сеяли ячмень. После того, как в Месхет-Джавахеги внедрилась картофельная культура, она заняла сначала огороднические места, а затем же вытеснила ячмень из удобренной земли и заняла его место. Следует отметить, что для картофеля в Месхет-Джавахеги был хороший климат и почва и его урожай, собранный на одном участке несколько вытеснил урожайность пшеницы.

Для посева картофеля и его выкапывания вновь применялся старый плуг — арани, который был легким и удобным.

5. Гуменная земля, гумно, яма. Для гумна было отведено место около дома или немножко на удалении. Гуменная земля, удаленная от дома, упоминалась отдельно³⁶. У гумна, находящегося в пределах усадьбы, были устроены половы. Как в Месхети, так и в Джавахети саманники построены из камня, перекрытые большими бревнами и засыпанные сверху утробованной землей. Саманники в плане были четырехугольной формы, или со свернутыми сторонами. Часто на крышу такого саманника местные жители клали стога сена.

Судя по сохранившимся в селе Чунчха в Джавахети и сел. Звели в Месхети развалинам саманника, можно утверждать, что площадь некоторых из них превышает 100 м², высота достигает 4—5 м.

Около гумна были вырыты ямы для хлеба. Перед домом жителя сел. Хизабавра Иосифа Константиновича Велиджанашвили (87 лет, 1967) сохранилась «половина площади гумна, рядом с которой оставлены две большие ямы с широким дном. Ямы по форме похожи на усеченный конус, стены же заделаны камнем. Яму прикрывает высеченная из достаточно толстого камня крышка, продырявленная посередине. Продырявлена крышка с отверстием для циркуляции воздуха. Отсюда имела место аэрация ямы. Без аэрации ямы часто собирались вредные газы. Были случаи, когда опускавшийся в яму за хлебом человек задыхался внутри³⁷. С целью отведения опасности после того, как снимали крышку, яму на 2—3 часа оставляли открытой. Чтобы проверить выход газов из ямы, в яму опускали курицу, если она оставалась живой, тогда опасности не было и в яму спускались спокойно.

³⁶ Большой давтар Гурджистанского вилайэта, кн. II, 1941, стр. 318.

³⁷ Памятники грузинского права, I, 1963.

Длительное хранение хлеба и ячменя в яме зависело как от местоположения ямы, так и от сорта пшеницы. По преданию, в Месхети пшеница отличалась большой клейковиной, чем джавахетская пшеница. Последняя была более рыхлой. Поэтому ее можно было хранить в земле до 10 лет, а месхетскую же хранили более короткий срок.

Гумно со своими ямами, и во многих местах без ямы, составляло нераздельную часть месхетской усадьбы. Часто на гумне устраивались развлечения, игры и свадебные танцы.

6. Веропредставления, связанные с полеводством в Месхет-Джавахети.

Забота о благополучии полеводства выражается в активных экспериментах и в трудовой деятельности. Но часто этой деятельности препятствовали природные явления в виде засухи и частых дождей. Неорошаемые села засуха приводила к самым тяжелым последствиям. Поэтому при малейшей возможности жители этих селений с большим усердием орошали свои поля водами ущелий. В Хертвиси, Тмогви, Накалакеви, Тлоши ручейки ущелий были направлены к удобным площадкам террасы, количество которых в некоторых местах достигало пятидесяти. Но поливными водами все же орошали фруктовые сады. Засуха все же являлась тем фактором, который ставил в опасное положение годовой урожай. Особенность рельефа Месхет-Джавахети, несомненно, оказывала большое влияние на отношение местных жителей к засухе. В зависимости от этого было различное отношение к божеству засухи Тароси.

Материалы, записанные в сел. Грени, свидетельствуют, что село во время засухи устраивало шествия для прославления, устраиваемые старухами. Собирая девочек, они обходили дворы, держа в руке «невесту засухи», которая особо наряжена. На голову невестки, покрытую чихти, клали медную чашу (местные жители эту чашу называют пахири таси) и так закрепляли, чтобы во время шествия она не падала с головы. Затем лицо покрывали цветной тканью из лечаки или куском тонкой материи и, взявшись за руки, ходили по дворам. Когда шествие входило во двор какого-нибудь дыма, женщины начинали петь обрядовую песню, текст которой был общеизвестным и распространенным по всей Грузии и посвящался Лазаре

Лазаре подступил к дверям,
зыгащив глаза
больше не хотим глыбы земли
Бог, убери комок
Раскатился грохот
Спешно пошел дождь.

По окончании песни домохозяйка выносила молящимся сыр, муку или яйца. На чашу, покрывающую голову «невестки засухи», она наливала воду. После этого процессия направлялась ко двору другого

дыма. На собранных продуктах устраивалось торжество на пороге церкви. Иногда выходили на поле и на каком-нибудь поле устраивалось пиршество. Возвратившись с прославления, процессия заходила в церковь и здесь священники устраивали молебен, затем выносили икону на поле.

В этом селе были знакомы с другими способами вызова дождя, например, из могилы вынимали кости и погружали их в воду. Аналогичные обряды, несколько отличные, были подтверждены и в других селах. По рассказу жителя села Андриацминда Сулико Виссарионовича Инасаридзе (63 г. 1965 г.) в августе праздновался Ильин день. Элия народ считал богом дождя. По преданию, Элия слепой на левый глаз и поэтому он не видит. С левой стороны подкрадывается град и Элия его упускает, а когда град подходит с правой стороны, он ловит его и не отпускает. Когда узнают, что пойдет град, восклицают: «Святой Элия, ходи по горам», рассыпают соль на сковородке и, опрокидывая, выставляют во двор, мол, пройдет град. Первому сыну на спину сыпят зерно града «мол, пройдет «град». Бьют в колокола «смилуйся над мелким рогатым скотом и детьми».

Во время засухи на черного осла сажают двух детей лицом к лицу. По дороге головы обеих покрывают общей подстилкой. Потом обходят дворы с той же песней, что и во время прославления Лазара. Затем какой-нибудь член семьи обливает водой этих детей и выносит им муку, яйца или свечу. Покупают овец, несут к святилищу Элия, там их режут и устраивают трапезу. Аналогичные действия производили проживающие в Месхети грузины-магометане.

В этом же селе у Джварис Хеви был каменный крест, женщины и мужчины во время засухи опускали каменный крест в ручейки ущелья, чтобы пошел дождь. Если дождь шел бесконечно, то камень вынимали оттуда.

Для вызывания дождя абхазцы покрывали осла большим покрывалом, сажали на него девочку, водили по дворам и обливали водой. В Месхети черного осла погружали в воду, чтобы пришел дождь. Грузины-католики во время засухи при помощи священника выносили икону из церкви и выходили на поле. С выносом святой иконы из церкви были знакомы также и месхет-джавахетские армяне. На кладбище ходили с песней, оттуда икону возвращали в церковь. Во время засухи собирались женщины и дети и ходили по дворам, напевая

Барбалик Екле

Шале шапик акеле и др.

Барбалика — барбалика — та же Варвара, у которой и сирийцы аналогично вымаливали покровительство урожаю³⁸. У грузин Варвара

³⁸ Вл. Гордлевский. Материалы для Сирийского календаря, Э. О., 1909, № 2—3, стр. 179.

исполняет разные функции³⁹. В Сванети она считается покровителем плодородия, в Картли исполняет функцию покровительства детей, «тетя господ» — богини-исцелительницы, и т. д.

Вопрос неорошаемости почвы, как отмечали выше, был тяжелой проблемой для крестьянства. В отличие от Джавахети в Месхети, где орошалась часть почвы, вопрос недостатка воды все же стоял остро. Поэтому для вызова небесной росы применялась масса средств. Одним из них является Чобаретский обряд вызова дождя, о котором Чобаретский сказитель Костана Андреевич Зедгенидзе (78 лет, 1965 г.) сообщает следующее: во время засухи трое старух усаживались на каменные ящики у родника спиной друг к другу, вымаливали у бога дождь. К ним подкрадывались женщины и обливали их водой, веря, что дождь пойдет. Как видно, и в этом случае женщина заботилась о судьбе урожая. Женщины стараются вызвать дождь. К сожалению Чобаретский обряд вызова дождя сохранился в весьма фрагментальном виде. Мы много старались, но немного смогли собрать. Видно, что вместе с циклом других обрядов и этот обряд был передан забвению — только гораздо ранее, чем другие обряды. Этому способствовало окружение элементов других верований, среди которых приходилось жить грузинам. Известен факт, что здешние грузины из страха или уважения перед соседними магометанами отказывались разводить свиней. Поэтому исчезновение некоторых древнегрузинских обычаев из быта местных жителей считалось законным явлением.

Следует призадуматься над участием троих старух в Чобаретском обряде вызова дождя.

Дело в том, что вообще с ритуалом обливания Лазаре водой связаны три «старухи». А ритуал Лазаря же, как выясняют Л. Гварамадзе и Д. Джанелидзе, раньше выполняли с песней и танцами. К позднему времени, как выясняется из этнографических материалов, от ритуала в честь «Лазаря» на территории Грузии отделились элементы танца. В этнографическом быту соседних с Грузией адыгейцев сохранились хороводные танцы при вызове дождя. К могилам убитых громом шли мужчины, чтобы взять камень и опустить в воду, одновременно у могилы устраивался хоровод. Следует отметить, что ритуал вызова дождя в Грузии, в основном, выполнялся женщинами. Некоторые ритуалы, исполняемые мужчинами, позднего происхождения. Таковыми считаем, например, вынос иконы на поле или обливание иконы, звон колоколов, вынимание костей с могил бедняков и бросание в воду и др.; так что основной ритуал вызова дождя исполнялся

³⁹ В. Бардавелидзе Из истории верований грузин (божество Варвара), 1941, стр. 118.

женщинами. Обряд в честь Лазаря исполнялся женщинами. Обряд в честь Лазаря, отмечает Л. Гварамадзе, сопровождался песней очень древнего происхождения «Лазаре», но т. к. в древнее время песни и танцы были нераздельными, это позволяет думать, что во время пения в честь «Лазаре» исполнялся ритуальный обрядовый танец, медленный и плавный: со своим ритмичным очертанием⁴⁰. По мнению Д. Аракишвили ритуальное исполнение Лазаре является двухголосой песней, она небольшая по объему и простая по музыкальной мысли, что указывает на ее древность⁴¹.

Д. Джанелидзе отмечает, что в виде лазароба мы имеем остатки языческого обряда⁴², т. е. в ритуале в честь Лазаре, который дошел до нас в виде фрагмента песен, песни и танцы были слиты воедино с времен язычества (языческих времен). О рисунке этого ритмичного танца материалов мы не имеем. Мы считаем, что чобаретский обряд вызова дождя, исполняемый тремя старухами и стоящим в стороне хором, который обливал старух водой во время молений, должен составлять часть ритуала Лазароба.

Важно, что эти три «старухи» находились на каменных ящиках, а не у поющих женщин. Они исполняли молитву, прислонившись друг к другу спиной. В этом случае возможно молитвенный ритуал исполнялся тремя женщинами под знаком почтения, этот ритуал, как и многие другие потеряли в народе божественное значение. Ведь обряд Лазаре позднее исполнял только детский хор.

Мы думаем, что древний ритуал вызывания дождя Лазаре, исполняемый тремя старухами, был пережитком танца Самая. Начало танца Самая, по нашему мнению, нужно искать в Чобаретском обряде вызова дождя. Следует отметить, что в Аджарии и Имеретии народ говорит не самаиа, а сама⁴³.

Сама, т. е. составленный из трех людей (по-грузински сами) и действительно, если сцена моления «трех старух» является предшественником самая, то его название должно быть именно сама, а не самаиа.

Под «сама» в древности возможно подразумевалась ассоциация той большой троицы, которая, по мнению верующих, состояла из Солнца, Луны и Земли. Танец сама должен быть связан не с ритуалом рождения детей, как об этом указывает Л. Гварамадзе, а является составной частью ритуала Лазаре и должен быть сформирован из мо-

⁴⁰ Л. Гварамадзе. Грузинская народная хореография, стр. 50.

⁴¹ Д. Аракишвили. Грузинская музыка, 1925, стр. 7.

⁴² Д. Джанелидзе. Народные основы грузинского театра, стр. 91.

⁴³ Там же, стр. 174.

литвы божеству Тароси в виде своих танцевальных ритмичных движений и приемов, в дальнейшем в виде отдельного совершенного танца.

В танцевальном ритме самаяя руки трех женщин, стоящих спиной друг к другу, опущены, молящееся лицо устремлено вверх, левая рука развернута до конца, правая рука поднимается и устремляется в небо, а затем опускается плавно со стороны вниз.

И этот прием является ни чем иным, как молитвой, обращенной к божеству Тароса, чтоб оно дало с неба небесную росу засушливой стране.

დ. აბუანადამ

დაჩითვის სახმის ისტორიისათვის საქართველოში

(წერილობითი წყაროების მიხედვით)

ქსოვილის ორნამენტით შემკობის ხელოვნება საზოგადოების კულტურის ისტორიაში ერთ-ერთი უძველესთაგანია. ორნამენტით შემკობა სხვადასხვა საშუალებით ხორციელდება. ერთ-ერთი მათ შორის არის დაჩითვა, რაც მზა ქსოვილზე სახეების ხელით გამოყვანას გულისხმობს სპეციალურად გამოჭრილი ყალიბების, საბეჭდავების, კალმისა და ე. წ. „საჩითავი ქვების“ საშუალებით. ქსოვილის შემკობის ეს ხერხი უძველესი დროიდან იყო ცნობილი სხვადასხვა ხალხისათვის და მას დიდი გამოყენება ჰქონდა გვიანი შუა საუკუნეების ბოლომდე; ზოგიერთი ხალხისათვის კი ის დღესაც მეტად დამახასიათებელი და ნიშანდობლივია¹.

ქსოვილთა დაჩითვის წესით შემკობის საწყისი უცნობია. დაჩითული ქსოვილების უძველეს ხანაში არსებობის შესახებ ცნობებს გვხვდებით ძველ ისტორიო წყაროებში (პეროდოტე, სტრაბონი და სხვ.). შორეულ წარსულში მათი არსებობის დამადასტურებელი არქეოლოგიური მასალაცაა მოპოვებუ-

¹ В. Г. Б о к. О коптском искусстве, М., 1897, გვ. 13; Н. Н. С о б о л е в. Набойка в России, М., 1912; მ ი ს ი ვ ე. Очерки по истории украшения тканей, М.—Л., 1934, გვ. 156—161; მ ი ს ი ვ ე. Старинная русская набойка, М., 1948; Л. И. Я к у н и н а. Русские набивные ткани, XVI—XVII вв., М., 1954; Е. А. Ц е й т л и н. Очерки истории текстильной промышленности. М.—Л., 1940, გვ. 27; В. А. А б р а м я н. Ремесла в Армении, IV—XVIII вв., Ереван, 1956; Б. Н. А р а к е л я н. Развитие ремесел и товарного производства в Армении в XI—XIII веках, Советская археология, XXVI, М., 1956; Н. Р. Г у с е в а. Орнаментированные ткани в Индии. Советская этнография, 4, М., 1956, გვ. 92—104; გ. ჩ ა ჩ ა შ ვ ი ლ ი. ქართული ხალხური საჩითავები, საბჭოთა ხელოვნება, 10, თბ., 1960; მ ი ს ი ვ ე. საქართველოს მუზეუმის საჩითავები, თბ., 1962; მ ი ს ი ვ ე. ქართული დაჩითული ქსოვილები, ძველის მეგობარი, 24, თბ., 1971, გვ. 12—15; С. Б. П е в з н е р. Средневековые египетские ткани как источник для истории культуры Египта X—XV вв., Автор ферт кандидатской диссертации, Л., 1962; Кустарная набойка Узбекистана, составитель Б. С. С е р г е е в. Ташкент, 1968; О. Н. Т о м и л и н а. Искусство набивки тканей в Индии, Искусство Индии, сборник статей, М., 1969; Н. Б и р ю к о в а. Западноевропейские набивные ткани, XV—XVIII вв., М., 1973.

ლი². ქსოვილის შემკობის აღნიშნული ხერხის სამშობლოდ თვლიან ინდოეთს, საიდანაც ის გავრცელდა აზიის ქვეყნებსა და აფრიკაში. ამ საქმიანობით I ს. განსაკუთრებით დაწინაურდა ეგვიპტე (პლინიუსი). დაჩითვის ტექნიკა შედარებით გვიან გავრცელდა ევროპაში (XIII—XIV სს.)³.

ქსოვილთა მხატვრული შემკობის ეს ხერხი ცნობილი იყო ჩვენი წინაპრებისათვისაც. ჩვენამდე სხვადასხვა გზით შემორჩენილია ქართველი ხელოსნების მაღალი ოსტატობით შესრულებული დაჩითული ქსოვილების ბრწყინვალე ნიმუშები, რომლებიც მხატვრულ სახეთა მრავალფეროვნებით, დახვეწილი გემოვნებითა და შემოქმედებითი ფანტაზიის მრავალმხრივობით ხასიათდება.

საქართველოში დაჩითული ქსოვილების წარმოების არსებობის შესახებ მრავალი წერილობითი წყარო მოგვითხრობს და საჩითავი სახელოსნოების არსებობაც დასტურდება, მაგრამ ყველაფერი ეს მოგვიანო ხანას განეკუთვნება. ადრეული პერიოდის შესახებ კი წყაროებმა ბევრი არაფერი შემოგვინახა. მაგრამ თუ შემორჩენილი დაჩითული ქსოვილების ორნამენტული მოტივების, ტექნიკისა და მხატვრული ღირსების მიხედვით ვიმსჯელებთ, ამასთან ერთად, ძველი საისტორიო წყაროების⁴ მონაცემებსა და არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებულ მასალებს⁵ გავითვალისწინებთ, აგრეთვე მხედველობაში მივიღებთ იმ პირობებს, რომლებიც ძველთაგანვე ამ საქმის ადგილობრივ ბაზაზე განვითარებისათვის (მრავალგვარი საფეიქრო ნედლეული, ბუნებრივი საღებავები, ცვილი, მრავალფეროვანი ხის მასალა) ფართო შესაძლებლობებს სახავდა, შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ქსოვილთა დაჩითვას ჩვენში საკმაოდ დიდ ხნის ისტორია აქვს.

² მოხენჯო-დაროში გათხრების დროს აღმოჩენილია ბამბის ქსოვილი, რომელზედაც ადგილადგილ ენდროთი შეღებვის კვალი შეინიშნება (ძვ. წ. III—II ათასწლეული). იხ. *О. Н. Томилина*. დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

³ *Е. А. Цейтлин*. დასახ. ნაშრ., გვ. 27; *Н. Н. Соболев*. Очерки по истории..., გვ. 156—164; *Б. И. Сыромятников*. Очерк истории русской текстильной промышленности, Иваново-Вознесенск, 1925, გვ. 3, 5; *О. Н. Томилина*. დასახ. ნაშრ., გვ. 137; *И. Бирюкова*. დასახ. ნაშრ., გვ. 11—12.

⁴ *თ. ყაუხჩიშვილი*. პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960, გვ. 66; *თ. მიქელაძე*. ქსენოფონტეს „ანაბაზისი“, 1967, გვ. 81, 101; *თ. ყაუხჩიშვილი*. სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., გვ. 124.

⁵ *ნ. ხოშტარია*. „დიხა გუძუბა“ — კოლხეთის ძველი მოსახლეობა, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, V, 1944, გვ. 210—212; *გ. ნიორაძე*. დმნისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, XIV—B, თბ., 1947, გვ. 17, 40; *Б. Куфтин*. Материалы к археологии Колхиды, II, Тб., 1950, გვ. 291—232; *ივ. ჯავახიშვილი*. ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1951, გვ. 442—443; *დ. ქორიძე*. გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები თბილისიდან (ნავთლული), საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. VIII, თბ., 1954, გვ. 44; *ა. აფაქიძე*, *გ. გობეჯიშვილი*, *ა. კალანდაძე*, *გ. ლომთათიძე*. მცხეთა, 1, თბ., 1955, გვ. 25, 29; *ლ. ჭილაშვილი*. ქ. რუსთავი, თბ., 1958, გვ. 79; *ნ. ხოშტარია*. ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები დასავლეთ საქართველოში, საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 47; *ქ. ისაკაძე*. საფეიქრო საქმე ძველ საქართველოში, „მაცნე“, თბ., 1967, 4, გვ. 178, 182—183; *მისივე*. საფეიქრო ბოჭკოვან მასალათა დამუშავება ძველ საქართველოში, მაცნე, თბ., 1969, 4, გვ. 75—90; *მისივე*. საფეიქრო საქმე საქართველოში, თბ., 1970.

XVII—XVIII სს. წერილობით წყაროებში დაჩითული ქსოვილების აღმნიშვნელი სხვადასხვა ტერმინია შემონახული. ეს ტერმინები ჩვენში უცხოურიდანაა შეთვისებული და დამკვიდრებული.

მზითვისა და ნასყიდობის წიგნებში, ქონებისა და ხარჯის ნუსხებში და სხვა ხასიათის დოკუმენტურ მასალებში სხვადასხვა ქსოვილებთან ერთად ხშირადაა ნახსენები ჩითი. ჩითი, საბას განმარტებით, „ჭრელი ნარმა და ლაინია“⁶. ივ. ჯავახიშვილი იმოწმებს დ. ჩუბინაშვილს და აღნიშნავს: „დ. ჩუბინაშვილით ჩითი სპარსულ تاج, რუსულ «ситец» უდრისო და იძლევა ჩიოის ფრანგულ განმარტებას «Ces toiles peintes (расписанные ткани) არისო»⁷. იგივე ძირი ჩანს ინდურ „ჩინტც“-შიც, რომელიც ბამბის ქსოვილია დაბეჭდილი სახეებით⁸. ევროპაში ეს სახელწოდება — „ჩინტც“ XVIII ს. გამოჩნდა ინდოეთიდან⁹, რუსეთში კი, როგორც ლ. იაკუნინა აღნიშნავს, «в XV веке, бытовал особый сорт бумажных набивных тканей известных тогда под названием «шиты», «читы», или «шиды», что затем перешло в «цицы» и «ситцы»¹⁰.

როდის შემოვიდა ის ჩვენთან, ამის დადგენა წყაროთა სიმცირის გამო ჭერჭერობით შეუძლებელია (დამკვიდრებული კი უნდა იყოს ინდურიდან), მაგრამ XVII ს. ის უკვე ხშირად გვხვდება დოკუმენტურ წყაროებში (ჩითი, დაჩითული, საჩითავი, მჩითავი და სხვ.).

XVII ს. და შემდგომ საუკუნეებშიც წერილობით წყაროებში ჩითთან ერთად გვხვდება ყალამქარი.

ყალამქარი სპარსული ტერმინია და იქიდანაა ჩვენში დამკვიდრებული. მილერის სპარსულ-რუსულ ლექსიკონში განმარტებულია (галамкар) — калемкар (ситец ручной набойки)¹¹. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში ეს ტერმინი საერთოდ არაა შეტანილი. მ. ბერძინიშვილი „მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის“ შედგენილ „დანართში“ ყალამქარს შემდეგნაირად განმარტავს: „ყალამქარი“ — (სპარს. کالامق) — ჩითი (კალენკორი) სახეებ დაბეჭდილი ხელით“¹². ეს ტერმინი XVII ს. უფრო ადრე არ ჩანს ჩვენს წერილობით წყაროებში.

დაჩითული, მოხატული ქსოვილების აღმნიშვნელი ტერმინია, აგრეთვე, წყაროებში შემონახული დაბასმული (ბასმა). ლ. იაკუნინა მიუთითებს, რომ «Басма» — выбойка по-бухарски и по-калмыцки¹³, „დანართით“ ბასმა თეთრი

⁶ სულხან-საბა ორბელიანი სიტყვის კონა, თბ., 1949, გვ. 424.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი მასალები ქართული ენის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, გვ. 162; ფრანგული განმარტებისათვის იხილეთ Н. Бирюкова. Западноевропейские набивные ткани, 16—18 века, М., 1973, გვ. 31.

⁸ О. Н. Томина. დასახ. ნაშრ., გვ. 138.

⁹ იქვე. გვ. 138—139.

¹⁰ Л. И. Якунина. Русские набивные ткани, გვ. 18.

¹¹ Б. В. Миллер. Персидско-русский словарь, М., 1953.

¹² მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, დანართი, შეადგინა მ. ბერძინიშვილმა, თბ., 1957, გვ. 44.

¹³ Л. И. Якунина, დასახ. ნაშრ., გვ. 16.

წებოს მსგავსი ნივთიერებაა, ხმარებული ლეჩაქის ასაჭრელებლად. დაბასმული — შალი, ლეჩაქი ბასმით სახეებგამოყვანილი¹⁴.

საბუთებში ვკითხულობთ:

„ოქროს მელნით დაბასმული იმწვანე საგულე...“,

„ბასმა სარტყელი ერთი...“,

„ჩალაყოფი ოქროს ვარაყით დაბასმული წითელი.

„თავსახურაი ხელსახოცი ფერადით დაბასმული“,

„საბანი დაბასმული ყალამქრისა“.

„კარის ფარდა ყვითლის ფერადით დაბასმული“,

„სამი ცხრა ხელსახოცი: ერთი ნაკერი და მეორე „დაბასმული“ და

სხვ.¹⁵

საბას ლექსიკონში შეტანილია ქსოვილის ერთი სახელწოდება, რომლითაც ჩვენში დაჩითული ქსოვილის აღმნიშვნელი კიდევ ერთი ტერმინის არსებობა დგინდება. ს. ორბელიანი „ყუმამაში“ განმარტებისას აღნიშნავს, რომ „ყუმამაში კუმამაში ლარიაო“, ხოლო „სერანგის“ შესახებ მიუთითებს: ის „ლარია ყუმამაშთაგანია“¹⁶ და მოჰყავს ამონაწერი რომელიც საბუთიდან: „ხატის გარდასახურავი ხავედი 1, სერანგი 1, ქამხა 1“¹⁷. ივ. ჯავახიშვილი იესე ოსესშვილის სიტყვებზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ „ყუმამაში“ დაბალხარისხოვანი ქსოვილი უნდა ყოფილიყო¹⁸. დ. ჩუბინაშვილის განმარტებით, „ყუმამაში“ არაბული სიტყვაა და ბამბის ქსოვილს ნიშნავს. ის მის რუსულ შესატყვისად «кумачь»-ს («Простая бумажная ткань красного или синего цвета») ასახელებს, ხოლო მის ფრანგულ განმარტებას უფრო ვრცლად იძლევა და აღნიშნავს: წითლად შეღებილი ბუნრული ბამბის ქსოვილიაო¹⁹.

ივ. ჯავახიშვილი წერს: „სერანგი სპარსული სახელი უნდა იყოს, რადგან სერენგ სპარსულად სამფერს და ჭრელს ნიშნავს. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, ყუმამათა ეს სახეობა უნდა სამფერიანად, ანდა ჭრელ ქსოვილად ვიგულისხმობთ“²⁰. რაკი „ყუმამაში“ ბამბის უბრალო ქსოვილია და თანაც შეღებილი, „სერანგი“ კი „ლარია ყუმამათაგანი“, სამფერია ანდა ჭრელია, სავსებით დასაშვებია, რომ ის დაჩითულ ქსოვილად მივიჩნიოთ. განსხვავებით ყალამქრისაგან, რომელიც ყალმით მოხატულ ქსოვილსაც აღნიშნავდა, სერანგი მხოლოდ საბეჭდავებით, ყალიბებით სახეებგამოყვანილი ქსოვილის გამომხატველი ტერმინი ხომ არ იყო?

მიუხედავად იმისა, რომ დაჩითული ქსოვილის აღმნიშვნელი ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ტერმინი უცხოური წარმოშობისაა, აღნიშნულ პერიოდში ჩვენში დამოწმებული ამ სახელების მატარებელი ყველა ქსოვილი, რა თქმა უნდა, უცხოურ ნაწარმს არ წარმოადგენდა. ქართველი ოსტატების დამზადებული დაჩითული ქსოვილების მრავალფეროვნება კარგად დგინდება წერილობითი

¹⁴ მ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 10, 13.

¹⁵ მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის, გვ. 28, 65, 84—87, 140.

¹⁶ სულხან-საბა ორბელიანი. სიტყვის კონა, გვ. 314, 404.

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 183.

¹⁸ იქვე. გვ. 184.

¹⁹ იქვე.

²⁰ იქვე. გვ. 180.

წყაროებით, მათი აღმნიშვნელი ადგილობრივი ტერმინი კი ჯერჯერობით წყაროთა უკმარისობის გამო გამოურკვეველი რჩება. მაგრამ რაკი ქსოვილთა და ჩითვის საქმე უშუალო კავშირში იყო მღებრობასთან და თავიდანვე მის სფეროში შედიოდა, შესაძლოა, ამ საქმიანობის გამომხატველი ტერმინიც და შესაბამისად ნაწარმის სახელწოდებაც მღებრობასთან, ლებვის, მოხატვის ადგილობრივ ტერმინთან იყოს დაკავშირებული.

„დაბადების“ ქართულ თარგმანში „ნაქსოვი ჭრელად“—თან ერთად მოხსენებულია „ლებული ჭრელად“, რომელიც, ვფიქრობთ, საკითხის ამ მიმართებით წარმოსადგენად მეტად საყურადღებოა. თარგმანში ვკითხულობთ; „ჰქმენ სამჯრე იგი ზეზისაგან ძახილისა ქმნულად ქსოილად ჭრელად“ (გამოსლვათა, 286); A — 51; „შექმნან სამჯარი ბისონისაგან გრეხილისა ნაქმარად ქსოილად ჭრელელებულად“ (გამოს. 286)²¹; „ვიხილე ნატყუენავსა შინა ნაქსოი ჭრელი“²²; „საქმედ ქსოვასა და ჭრელსა ქსოვად მეწამულისა მას და ზეზისა ხუროთმოძღვრებდა“ (მოსე, II, 353)²³.

„დაბადების“ თარგმანში ვკითხულობთ: „კაცისა ძლიერისა ნატყუენავი ლებილთა განთვთებულთა... ღებილთა თვთო ფერთა ღებილი თვთოთა ჭრელთა (მსაჯულთაი, 530; ომკ.)²⁴ და „არა მოაქციონ მისსა განმყოფელმან ნატყუენავი... ღებილთა განთვთებულთა სისრას. ნატყუენავი ღებილთა თვთო — ფერთა, ღებილი თვთოთა ჭრელთა“ (მსაჯ., 530)²⁵.

როგორც მოტანილი ტექსტებიდან ჩანს, აქ ქსოვილის ჭრელი სახეებით შემეკობის ორ სხვადასხვა წესთან გვაქვს საქმე²⁶. ერთი წესით, ქსოვილისათვის ჭრელი სახის მიცემა, მასზე სხვადასხვა ფერის ორნამენტის გამოყვანა ქსოვის პროცესში ხდება (ქმნულად ქსოილად ჭრელად“, ნაქმარად ქსოილად ჭრელად“, „ნაქსოი ჭრელი“, „ჭრელად ქსოვად“), ხოლო მეორეთი — ღებვის პროცესში („ღებილი ჭრელად“).

„ღებვა ჭრელად“ თავისი შინაარსით გამოხატავს იმას, რასაც დაჩითვა გულისხმობს. ვფიქრობთ, ვიდრე დაჩითული ქსოვილისათვის ადგილობრივი, კონკრეტული ტერმინი არაა გამოვლენილი, „ღებილი ჭრელად“ ან „დაჭრელელებული“ მის სავარაუდო ერთ-ერთ ტერმინად შეიძლება მივიჩნიოთ. შესაძლოა, ჩვენი ვარაუდი სიმართლეს არცაა მოკლებული და ძველ ხალხურ პოეზიაში შემონახული „გამაცივა, გამაცხელა, ჭრელ ჩიტივით დამაჭრელა“²⁷ მისი რეალური გამოძახილია.

ჩვენში დაჩითვის საქმის საწყისის ზუსტი განსაზღვრისათვის პირდაპირი საბუთი ჯერჯერობით არ გავაჩნია, მაგრამ მეტად მნიშვნელოვანია და საყუ-

²¹ ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის..., გვ. 194.

²² ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 327.

²³ შ. მესხია. საკანდიდატო დისერტაცია — „ხელოსნობა ძველ საქართველოში“, 1942, გვ. 120.

²⁴ ივ. ჯავახიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 193.

²⁵ იქვე.

²⁶ „ჭრელი — სხვადასხვა ფერი, მოხატული აბრეშუმის ქსოვილი, ოქრო-მკედი“, იხ. ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 558; სულხან-საბა ორბელიანი. სიტყვის კონა, გვ. 460.

²⁷ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, A—1617, გვ. 36.

რადლებო პეროდოტესთან (ძვ. წ. V ს.) დაცული ცნობა, რომელიც საქართველოში ქსოვილის შემკობის ამ ხერხის უძველეს ხანაში არსებობას ადასტურებს. პეროდოტე წერს: „ადამიანთა მრავალი სხვადასხვა ტომი ცხოვრობს კავკასიონის მთებში და მთელი ეს სიმრავლე იკვებება ტყის გარეული მცენარეებით. ამბობენ, რომ ამ ხეებს ფოთლები თავისებური მოყვანილობისა აქვთ. ამ ფოთლებს ნაყავენ, ურევენ წყალს და ამით ხატავენ ტანსაცმელს. ეს ხატები კი არ ხუნდება, არამედ ცვდება დანარჩენ შალთან ერთად, თითქოს თავიდანვე ჩაქსოვილი არის მასში“²⁸.

გ. ჩაჩაშვილი და ქ. ისაკაძე ამ ცნობაში საქართველოში ქსოვილის დაჩითვის ტექნიკის არსებობას ხედავენ, მიაჩნიათ ის ჩვენში სამღებრო ხელოვნების განვითარების მაღალი დონის მაჩვენებლად და ამ მოსაზრებას გასაძვირებლად და საილუსტრაციოდ ა. აფაქიძის 1946 წ. მცხეთაში აღმოჩენილი ქსოვილის ფრაგმენტის (ახ. წ. II ს.) კარგად შენახული შეფერილობა მოჰყავთ²⁹.

ჩვენ ვიზიარებთ მათ მოსაზრებას. პეროდოტეს შემომოყვანილ ცნობაში დაჩითვის საქმის არსებობის მყარსა და ღრმა საფუძველს ვხედავთ. ხოლო ჩვენში სამღებრო საქმის სიძველისა და ჩვენი წინაპრების სამღებრო ხელოვნების მაღალი დონის წარმოსადგენად და გასათვალისწინებლად, რაც დაჩითვის საქმის წარმატების საწინდარიც იყო, მცხეთაში აღმოჩენილ ქსოვილთან ერთად გვინდა ამ მხრივ საყურადღებო კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მონაპოვარი მოვიხსენიოთ. ეს არის 1966 წელს ბედენის ზეგანზე, ე. წ. „გადაჭრილ გორაზე“, ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისის აკლდამაში აღმოჩენილი შინოსთერი ნაზი ქსოვილის ნაშთები³⁰. ეს მონაპოვარი ადრე აღმოჩენილ ანალოგიურ მასალებთან შედარებით გაცილებით ადრეულ ხანას განეკუთვნება. გაოცებას იწვევს საღებავის სიმტკიცე ქსოვილთა ამ ნაშთებზე, რომელთაც შენარჩუნებული აქვთ პირვანდელი ელვარება. სპეციალისტები ამ ქსოვილს მაღალ შეფასებას აძლევენ³¹.

ამ აღმოჩენამ, რომელმაც დაადასტურა ჩვენში სამღებრო საქმის მაღალი დონე და მისი ტრადიციული ფესვების სიღრმე, რეალურობა შემატა პეროდოტეს ცნობას და ნივთიერად დაასაბუთა მისი სისწორე. ამ მონაპოვარმა ცალმხრივობა და ერთგვარი შეზღუდულობა გამოირიცხა და უფრო გაამყარა მოსაზრება ჩვენში ქსოვილთა დაჩითვის საქმის უძველესი დროიდან მომდინარეობაზე.

ჩვენი აზრით, უკვე შეიძლება დარწმუნებით ლაპარაკი, რომ ქსოვილთა შემკობის ეს ხერხი აღმოცენებულია მყარ ადგილობრივ საფუძველზე, რომელიც, უდავოდ, განპირობებული იყო ჩვენში როგორც საფეიქრო საქმის ტრადიციულობით, ასევე სამღებრო საქმის დაწინაურებითაც. კ. მარქსის ცნობილი დებულება — „პირველდაწყებით ისტორიაში გამოგონება ყოველდღიურად უნ-

²⁸ თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი. პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 66.

²⁹ ქ. ისაკაძე. საფეიქრო საქმე საქართველოში, გვ. 83—84; გ. ჩაჩაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 14—15.

³⁰ გ. გობეჯიშვილი. ბედენის აკლდამა, „ძეგლის მეგობარი“, 12, თბ., 1967, გვ. 21; ქ. ისაკაძე. საფეიქრო ბოჭკოვან..., გვ. 75—77.

³¹ ქ. ისაკაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 77.

და შექმნილიყო და ყოველ ადგილას დამოუკიდებლად³², ვფიქრობთ, საფუძველს მატებს ჩვენს მოსაზრებას და უფრო მყარს ხდის მას.

პეროდოტეს ცნობას კარგად ეხმაურება შედარებით მოგვიანო პერიოდის — ახ. წ. IV ს. პირველი ნახევრის ერთი საყურადღებო ფაქტიც.

„წმინდა ნინოს ცხოვრების“ ავტორი აღწერს მცხეთაში დიდი საკულტო დღესასწაულის გამართვასთან დაკავშირებით ქალაქის მორთვას საზეიმოდ და აღნიშნავს: „სიმრავლე ურიცხვი და ფერად-ფერადად შემოსილი გამოვიდეს ქალაქით და ვითარ მოჰრიდა ერმან, გამოვიდა ნინო დედოფალი და ფოლოცნი შეემკუნეს თვთო ფერთა სამოსელითა“³³.

ეს ცნობა, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვანია როგორც სამღებრო, ასევე დაჩითვის საქმის წარმოსადგენად. საგულისხმო ფაქტია, რომ აქ სხვადასხვა ღირსების ქსოვილებია მოხსენიებული. ურიცხვი ერი, ქალაქის ძირითადი მოსახლეობა, როგორც ცნობიდან ჩანს, შემოსილა „ფერად-ფერადითა“ სამოსელითა, ე. ი. სხვადასხვა ფერის, ჭრელი და სახეებიანი ქსოვილის სამოსელით. საფიქრებელია, რომ „ურიცხვი ერის“ ჭრელი, ფერად-ფერადი სამოსი დაჩითული ქსოვილისაგანაც იქნებოდა შეკერილი. ვფიქრობთ, ხელოსნობის ეს დარგი იმდროინდელ მცხეთაში დაწინაურებული უნდა ყოფილიყო. წყაროებით დადგენილია, რომ V—VI სს. აქ ხელოსანთა გაერთიანებები არსებობდა; უეჭველია, მათ შორის მღებავებიც, მხითავებიც იქნებოდნენ წარმოდგენილნი. ამ დროს მცხეთას ჰყავდა მხატვართუხუცესიც³⁴, რომელსაც, შესაძლოა, ევალებოდა ქსოვილთა მოხატვისათვისაც ედევნებინა თვალყური.

პირდაპირი ცნობა დაჩითული ქსოვილებისა და, საერთოდ, დაჩითვის შესახებ ჯერჯერობით არც მომდევნო საუკუნეებისათვის გაგვაჩნია. წერილობითი წყაროები მიუთითებენ, რომ X—XII სს. საქართველოში განვითარებული იყო შუა საუკუნეებისათვის ცნობილი ხელოსნობის თითქმის ყველა დარგი, მათ შორის ფიქრობა და მღებრობა.

საქართველომ განსაკუთრებულ წარმატებას სწორედ XI—XII სს. მიაღწია, რის შედეგადაც დადგა ხელსაყრელი პირობები ხელოსნობის განვითარებისათვის. აყვავდა ქალაქები, გაცხოველდა აღებ-მიცემობა. ამ დროს საქართველოს არა თუ მხოლოდ შემოპქონდა საზღვარგარეთიდან, არამედ თვითონაც დიდი რაოდენობით გაჰქონდა ადგილობრივი ხელოსნური ნაწარმი. სავარაოდაც ქრობის ერთ-ერთ ობიექტს წარმოადგენდა ადგილობრივ დამზადებული სხვადასხვაგვარი ქსოვილიც³⁵. წყაროთა ამ მონაცემებს კარგად ადასტურებს მარკო პოლოს ცნობაც, რომ თბილისში ხელოსნობის სხვა ნაწარმთან ერთად დიდი რაოდენობით მზადდებოდა სხვადასხვა სახის ქსოვილებიც³⁶. საერთო

³² კ. მარქსი, და ფ. ენგელსი. ანტიურობის შესახებ, თბ., 1937, გვ. 218.

³³ ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 88.

³⁴ Т. Кау х ч и ш в и л и. Греческие надписи в Грузии, Тб., 1951, გვ. 254—257; Ш. М е с х и а Города и городской строй феодальной Грузии, თბ., 1959, გვ. 29; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973, გვ. 125.

³⁵ Ш. А. М е с х и а დასახ. ნაშრ., გვ. 53—54, 56, 57, 61; ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიაი. საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 173; შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე. თბილისის ისტორია, თბ., 1958, გვ. 44, 48.

³⁶ Книга Марко Поло, გვ. 252.

აღმავლობის ასეთ ვითარებაში მოულოდნელი არ უნდა იყოს, საფეიქრო და სამღებრო საქმესთან ერთად, ქსოვილთა დაჩითვის საქმის დაწინაურებაც.

პირდაპირი ცნობა ჩვენში დაჩითვის საქმის შესახებ ჯერჯერობით არც მომდევნო საუკუნეთა დღემდე ცნობილ წყაროებში ჩანს. ასეთ ვითარებაში მნიშვნელოვანია ყოველგვარი მითითება თუნდაც არაპირდაპირი, რომელშიც შესაძლებელია, საყურადღებო მომენტები დავინახოთ.

XV ს. იტალიელი მოგზაურის კონტარინის ცნობაში აღნიშნულია, რომ ახალციხე იყო «незначительным городом... производящим торг шелком, грубым полотном и отчасти воском»³⁷. აქ, მართალია, ქსოვილთა დაჩითვის შესახებ პირდაპირ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ, ვფიქრობთ, ხელოსნობის ეს დარგი სასაქართველოს ამ პუნქტში საკმაოდ განვითარებული უნდა ყოფილიყო.

კონტარინის ცნობით დასტურდება ახალციხეში დასაჩითავად საქირო მასალების (ტილო, ცვილი) არსებობა. აღნიშნულის გათვალისწინება იმ ფაქტთან ერთად, რომ საჩითავი ყალიბების ყველაზე დიდი რაოდენობა ჩვენამდე სწორედ ამ კუთხიდანაა შემორჩენილი, ვფიქრობთ, ჩვენი ვარაუდის გარკვეული რეალური საფუძველია. ამასთან, ქართული ხელნაწერი წიგნის ყდაზე აღნიშნული პერიოდის ქსოვილიცაა შემონახული (A — 1110), რაც, ჩვენი აზრით, ასეთი, თუნდაც არაპირდაპირი, ცნობის ერთგვარი ნივთიერი დადასტურებაა და დაჩითვის საქმის არსებობის პირდაპირი მიმანიშნებელი.

ცნობა მოეპოვება კონტარინის ფოთის შესახებაც: «Вся промышленность города фазиса заключается в выделке небольшого количества грубого полотна и добывании воска»³⁸. ასეთივე არაპირდაპირი ცნობები შეიძლება ამოვიკითხოთ ამ პერიოდის ადგილობრივ წყაროებშიც³⁹.

დაჩითული ქსოვილების წარმოების არსებობა შეიძლება დავინახოთ XV ს. ერთ-ერთ მწვინელოვან დოკუმენტშიც. ეს არის ალექსანდრე კახთა მეფის საფიცრის წიგნი. რუსეთის მეფე თედორე ალექსანდრეს ავალზედა, რომ მას ყოველწლიურად „მოსაკითხის“ სახით მისთვის მიერთმია ორმოცდაათი ყიზილბაშური ოქრონემსური ფარჩა და ათი ოქროქსოვილი ხალი. კახთა მეფე თანახმა ყოფილა ამ პირობებზე, მაგრამ, ამავე დროს დასძინდა, რომ ასეთი საჭონელი კახეთში არ მოიპოვებოდა ირანისაკენ სავაჭრო გზის ჩაკეტვის გამო და რომ მას ასეთი ძღვენის მირთმევა გაუჭირდებოდა. კახეთის მეფეს უთხოვია, რომ „მოსაკითხი“ კახური საქონელით შეეცვალოს.

ალექსანდრე მეფის ვალდებულება რუსთა მეფის წინაშე საფიცრის წიგნში შემდეგნაირად განისაზღვრა: „რომ ის (ალექსანდრე მეფე) თავს იღებს ყოველწლიურად მოსაკითხი გაუგზავნოს ხელმწიფეს, — ნაცვლად 50 ოქრონემსული ყიზილბაშური ფარჩისა და 10 ოქროვერცხლით ქსოვილი ნოხისა, ისეთი ლარით, რაც მის ქვეყანაში მოიპოვება“⁴⁰.

XVI ს. კახეთი წარმოადგენდა საქართველოს ერთ-ერთ დაწინაურებულ კუთხეს, სადაც აყვავებული იყო საქალაქო ცხოვრება, ხელოსნობა-ვაჭრობა.

³⁷ Путешествие Амвросия Контарини, გვ. 30.

³⁸ იქვე

³⁹ თ. ჟორდანიას. ქრონიკები, II, თბ., 1897, გვ. 128—129.

⁴⁰ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 25, 26, 153, 156.

სავარაუდებელია, რაკი მეფის საკადრისი და „მოსაკითხად“ შესაფერისი ქსოვილები მზადდებოდა, მით უმეტეს იქნებოდა იაფი, ხალხის ფართო მასისათვის საჭირო ქსოვილების წარმოება, რომელიც, ალბათ, იღებებოდა და იჩითებოდა კიდეც.

ჩვენში დაჩითვის საქმის წარმოსადგენად წერილობითი წყაროების ასეთი ფრაგმენტულობა და ცნობათა ეპიზოდურობა ხასიათი XVII ს-მდე გრძელდება. XVII ს-დან მოყოლებული ამ საქმის ამსახველი მასალები უფრო სტაბილურია ხდება. უმეტესი ნაწილი ცნობებისა მაინც XVIII ს. მოდის. ამ პერიოდის მასალებით ჩვენში დაჩითვის საქმის არა თუ არსებობა მტკიცდება, არამედ უკვე შესაძლებელი ხდება ქსოვილთა ღირსებისა და ხარისხის დადგენა. წერილობითი წყაროები პირდაპირ, კონკრეტულად მიუთითებენ ცალკეულ პუნქტებს, სადაც მჩითავები და საჩითავი სახელოსნოები არსებობდა. ამ პერიოდის მასალებით მტკიცდება, რომ ხელოსნობის ეს დარგი საკმაოდ განვითარებული იყო და მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

ქსოვილთა დაჩითვა იმ დონეს, რაც ეს XVIII ს. მასალებით ჩანს, ერთბაშად ვერ მიღწევდა. ის თანდათანობით განვითარების შედეგი იყო. ამ დარგს, უდავოა, წინა საუკუნეებშიც სათანადო ადგილი უნდა სჭეროდა ხელოსნურ წარმოებაში.

XVII ს. უცხოელ მოგზაურთა თუ ელჩთა აღწერილობებსა და ანგარიშებში დაჩითული ქსოვილები ხშირად ნახსენები, რაც მათი გავრცელებისა და ფართო მოხმარების ანარეკლია. შარდენთან მოხსენიებული „ჭრელი ტილოებიც“⁴¹. უდავოდ, დაჩითული ტილოებია. ამ მხრივ საყურადღებოა, აგრეთვე, რუსი ელჩების ანგარიშებიც, რომლებშიც დაჩითული ქსოვილები ხშირად ნახსენები⁴².

XVII—XVIII სს. დაჩითვის საქმის წარმოსადგენად მეტად საყურადღებოა ადგილობრივი წყაროების მონაცემები, რომლებიც, ერთი მხრივ, მნიშვნელოვანია ამ საქმის მასშტაბურობის გასათვალისწინებლად, ხოლო მეორე მხრივ კარგად ავლენს ნაწარმის ასორტიმენტს, მის მრავალფეროვნებას. სხვადასხვა ხასიათის საბუთებში ხშირად იხსენიება „თეთრანი ჩითი“, „შავიანი ჩითი“⁴³, „დაბალი ყალამქარი“, „ყალამქრის ჩითი“, „ყალამქარი არეული“, „ყალამქარი წვრილი ხეებისანი“, „ქალაქის ჩითი“⁴⁴, „ჭრელი ტილო“, „ქალაქის წკებლა ჩითი“, „წკებლა ყუთნი“, „განიერი წკებლა“, „ქეგმოური ფრინველებიანი ჩითი“, „ქალაქის წითელი ჩითი“ და სხვ.⁴⁵ ხელოსნობის ამ დარგს, ჩანს, მმართველი წრეებიც განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ, რაც აისახა კიდეც სპეციალურ კანონ-პროექტში.

⁴¹ შარდენის მოგზაურობა, გვ. 120, 156, 158, 221.

⁴² Материалы..., გვ. 270, 321, 362, 419; Посольство князя Мышценкого, გვ. 126, 134—135, 142—143; Посольство русских послов, გვ. 221—222.

⁴³ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, I, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1938, საბუთი 3614—Hd, 13439—Hd.

⁴⁴ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, II, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1953, საბუთები 116, 402, 406.

⁴⁵ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, III, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1955, საბუთები 165, 166, 167, 181, 203.

იოანე ბატონიშვილი კანონ-პროექტით აწესებს უფროსებს ვაჭრობა-ხელოსნობის, სასოფლო მეურნეობისა თუ მოხელეობის ხაზით და მიუთითებს: „იყოს მღებრებისა, ჩითების მკეთებლებისა, ფეიქრებისა, მელაინებისა და თავთათა, დარაიას მქსოველთ უფროსი და ესე აძლევდეს რიგსა და ფასსაც ესევე მიაწერდეს რიგით და ნართებსაც და ლაზღებსაცა. ზედამხედველი ესევე იყოს და ესე ცდილობდეს ამათსა გამრავლებასა, რადგან დაბალი ხალხი ამას უფრო ხმარობენ საცემელად“⁴⁶.

წყაროებით კარგად დგინდება, რომ დაჩითულ ქსოვილებს ჩვენი წინაპრების, განსაკუთრებით კი ქართველი გლეხკაცის ყოველდღიურ ყოფაცხოვრებაში ფართო გამოყენება ჰქონდა, რაც განპირობებული იყო როგორც ნაწარმის სიიაფით, რაც მისი დამზადების შედარებით სიმარტივეთაც იყო გამოწვეული, ასევე ნაწარმის ზედმიწევნით დეკორატიულობით. იყენებდნენ მას როგორც სამოსისათვის, ასევე სხვადასხვა დანიშნულებისათვის; გადასაფარებლად, ფარდაგებად, სუფრებად, ფუთებად, მუთაქის, საბნის, ბალიშის პირებად და სხვა.

დაჩითვის საქმის მასშტაბურობის ერთ-ერთ განმსაზღვრელ პირობას სწორედ აღნიშნული წარმოადგენდა. მისი ზრდა-განვითარება ცხოვრებით იყო ნაკარნახევი და დამყარებული იყო როგორც სამეურნეო-ეკონომიკურ, ისე ესთეტიკურ მოთხოვნილებებზე.

როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, მოგვიანო ხანის, განსაკუთრებით კი XVIII ს., წერილობითი წყაროები პირდაპირ მიუთითებენ ცალკეულ პუნქტებს, სადაც მჩითავები მოღვაწეობდნენ ან საჩითავი სახელოსნოები არსებობდა.

XVII ს. წერილობითი წყაროები მცირე ცნობებს შეიცავენ ცალკეულ პუნქტებში საჩითავი სახელოსნოების არსებობის შესახებ, თუმცა მაინც მიუთითებენ თბილისში, გორსა და ცხინვალში მჩითავების არსებობას⁴⁷.

დოკუმენტური მასალის ასეთი სიმცირის პირობებში საყურადღებოა თეიმურაზ კახთა მეფის კარზე მყოფი ელჩების თავადი თევდორე ვოლკონსკისა და დიაკი არტემ ხვოსტოვის (1637—1640 წწ.), აგრეთვე თავადი მიშეცკისა და დიაკი კლუჩარევის (1640—1643 წწ.) ცნობები. ცნობებში აღნიშნულია, რომ «узорочья в грузинской земле никакого не видали и торговых людей нет»⁴⁸, მაგრამ ამავე დროს მიუთითებენ, რომ «приезжают к Теймуразу царю из шахови земли из Тифлизу и из иных городов арменья с худым товаришком, с кандяки и с кумачи с петредю з бязью»⁴⁹. ეს ცნობა საინტერესოა ჩვენთვის იმ მხრივ, რომ მიუთითებელია თბილისური და სხვა პუნქტების ნაწარმი, რითაც ჩვენი წყაროების მონაცემები დასტურდება.

რუსი ელჩების შენიშვნა კახეთის შესახებ არ არის შემთხვევითი. კახეთი ამ დროს შაჰ-აბასის შემოსევებისაგან თითქმის განადგურებული იყო. მაგრამ არც ის არის მოულოდნელი, რომ ამ ცნობაში მოხსენიებულია თბი-

⁴⁶ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, გვ. 312—313.

⁴⁷ Ш. А. М е с х и а. დასახ. ნაშრ., გვ. 125, 129.

⁴⁸ გულისხმობენ მხოლოდ კახეთს.

⁴⁹ М а т е р и а л ы..., გვ. 332; Посольство князя Мышецкого..., გვ. 161.

ლისისა და სხვა ქალაქების ნაწარმი. როგორც ცნობილია, XVII ს. 30-იანი წლებიდან ქართლის სამეფო ვასალობის პირობით მოუტივდა ირანის შაჰს, რის შედეგადაც 1723 წლამდე შემოსევებს თითქმის არ ჰქონია ადგილი. დადგა ერთგვარი შესვენებისა და აღორძინების პერიოდი. როსტომ მეფის დროიდან სამეფო ხელისუფლების პოლიტიკა ქვეყნის ეკონომიკურ აღმავლობას უწყობდა ხელს. ქვეყანას აღორძინება დაეტყო. აღდგა საქალაქო ცხოვრება. პირველ რიგში გამოცოცხლება დაეტყო თბილისს, რაზედაც არაერთგზის მიუთითებენ უცხოელები (ფრანგი კომერსანტი ტავერნიე, მეფის მკურხალი — ქიოსელი ბერძენი ანდრია ეპიფანე, იტალიელი მისიონერი დიონიჯო კარლი, შარდენი)⁵⁰. თბილისში განვითარებული ყოფილა იმ დროისათვის ცნობილი ხელოსნობის თითქმის ყველა დარგი; როგორც შ. მესხია მიუთითებს თავის გამოკვლევაში, ამ დროს ყოფილან ფეიქრები, მჩითავები, მღებავები⁵¹.

ხელოსნური ნაწარმი, ჩანს, მზადდებოდა როგორც ადგილობრივი ბაზრისათვის, ასევე საქართველოს სხვა ქალაქებსა და უცხოეთში გასატანადაც⁵².

მართალია, იმ პერიოდში, რომელსაც რუსი ელჩები ეხებიან, კახეთში ჩამკვდარი და განადგურებული იყო სულ ცოტა ხნის წინ დაწინაურებული საქალაქო ცხოვრება, ხელოსნობა-ვაჭრობა, სამაგიეროდ საქართველოს სხვა კუთხე აგრძელებდა ცხოვრებას. იმდენად ტრადიციული იყო ხელოსნობის ესა თუ ის დარგი ჩვენი ქვეყნისათვის, რომ კახეთში თუ არა, ქვეყნის რომელიმე სხვა ნაწილში, რომელშიც ერთგვარი შესვენების პერიოდი ღებოდა, განაგრძობდა არსებობას, რის შედეგადაც მისი განვითარების საერთო, ერთიანი ხაზი არ იკარგებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ცნობები უშუალოდ ამა თუ იმ პუნქტში საჩითავი სახელოსნოების ან მჩითავების არსებობის შესახებ ძალზე მცირეა, ამ პერიოდის ნაწარმი, ვფიქრობთ, კარგად აირეკლა XVII ს. ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში. მაგ., XVII ს. მზითვის წიგნებში უცხო წარმოების დაჩითულ ქსოვილებთან ერთად, რომელთაც წარმოების ადგილის განმსაზღვრელი მიმანიშნებელიც ახლავს ყოველთვის, ზოგიერთი ქსოვილი ასეთი მიმანიშნებლის გარეშეა მოხსენიებული. მაგ., შაჰნავაზ მეფის ასულის მზითვის წიგნში (1667 წ.) ვკითხულობთ: „ყ ა ლ ა მ ქ რ ი ს ს უ ფ რ ა ო რ ი, ი ს პ ა ნ ი ს ჩ ი თ ი ს ს ა ჯ ე ლ გ ო ს უ ფ რ ა ზ უ თ ი, ზ ე წ ა რ ი ყ ა ლ ა მ ქ რ ი ს ა“⁵³, ხოლო ანა ქსნის ერისთავის მზითვის წიგნში (1692—1703 წწ.) აღნიშნულია: „ერთი ყ ა ლ ა მ ქ რ ი ს ყ ა დ ი თ ა.“

კიდევ ერთი ახალუხი ყ ა ლ ა მ ქ რ ი ს ა, მისის ნაქსოვის ს ა ხ ე ბ ი თ ა და დ ა რ ა ი ა ს ბ ო ღ ჩ ი თ ა.

ს უ ფ რ ა ყ ა ლ ა მ ქ რ ი ს ა ჯ უ ფ თ ი ერთი.

კიდევ ს უ ფ რ ა ბ ა ვ რ ი ჯ ი ს ჩ ი თ ი ს ა ჯ უ ფ თ ი ერთი“⁵⁴.

⁵⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 177.

⁵¹ III. A. М е с х и ა. დასახ. ნაშრ., გვ. 125—126.

⁵² ი ქ ვ ე. გვ. 126, 132.

⁵³ მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიისათვის (მზითვის წიგნები), გამოცემად მოაწვდა მ. იშვილიძე, თბ., 1974, გვ. 28, 30, 32.

⁵⁴ ი ქ ვ ე. გვ. 38, 40, 41.

ვფიქრობთ, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს ხელოვნებათმცოდნე სარა ბარნაველის მოსაზრება, რომ ქსოვილები ადგილის მიმანიშნებლის გარეშე ქართულ ნაწარმს წარმოადგენს⁵⁵.

დოკუმენტურ მასალაზე დაყრდნობით, XVII ს. თბილისისა და გორის გარდა, ქართლში სხვა დაწინაურებული ქალაქებიც არსებობდა, რაზედაც უცხოური წყაროებიც მიუთითებენ. ესენია: სურამი, ალი, ცხინვალი, ახალდაბა. წყაროები მიუთითებენ ამ ქალაქებში ხელოსნობისა და ვაჭრობის დაწინაურებაზე⁵⁶. არ იქნება უსაფუძვლო ვიფიქროთ, რომ სხვა ხელოსნებთან ერთად ამ პუნქტებში მჩითავეები და მღებრებიც მოღვაწეობდნენ.

ჩვენში ცალკეულ პუნქტებში მჩითავეებისა და საჩითავე სახელოსნოების არსებობის შიდა ანუ პირობითი კანონების სივრცეში მნიშვნელოვანი რაოდენობა XXVIII ს. წყაროებმა შემოგვინახეს. ამ მხრივ საყურადღებოა როგორც ადგილობრივი წყაროების მონაცემები, ასევე უცხოელ მოგზაურთა აღწერილობებიც. მათი შესწავლა საშუალებას გვაძლევს დავრწმუნდეთ ჩვენში ასეთ სახელოსნოთა თართო ქსელის არსებობაში, დავინახოთ მათი გავრცელების არე და რაოდენობრიობა.

ბუნებრივია, ეიოქროთ, რომ თბილისში, როგორც ხელოსნობის წარმოების მთავარ ცენტრში, სხვა პუნქტებთან შედარებით ყველაზე მეტი იქნებოდა ამ დარგში მოსაქმეთა რიცხვი. რა მასთან ერთად, რა თქმა უნდა, სახელოსნოებიც. წყაროების მიხედვით კანობილია, რომ თბილისში სხვადასხვა დარგის ხელოსნები ცალკე რიგებში. ჩოჩებო იყვნენ განლაგებულნი⁵⁷. ამ მხრივ გამონაკლისს არც მჩითავები წარმოაოჯინონენ. მათთვის აქ სპეციალური რიგი, სპეციალური ქოჩა არსებობდა, მას შესაბამისად „მჩითავეთა რიგი“, „მეჩითეების ქუჩა“ ეწოდებოდა. წყაროები არაფერს გვიუბნებენ ამ რიგში მომუშავე არც ხელოსანთა და არც სახელოსნოთა რაოდენობის შესახებ, მაგრამ მათთვის ცალკე რიგის, ცალკე ქოჩის არსებობა, ვფიქრობთ, უკვე თავისთავად ლაპარაკობს მათ მრავალრიცხოვნობაზე.

გარდა ზემოთ დასახელებული ფაქტისა, საჭიროა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ თბილისში არსებულ ქარვასლებში (რასაც დოკუმენტური მასალა კარგად ადასტურებს), გარდა ვაჭრებისა, ცალკეული დარგის ხელოსნებსაც ჰქონიათ ბინა დაღებული, ზოგჯერ მუდმივადაც. როგორც 1781—1782 წწ. თბილისის აწერილან ჩანს, ერთ-ერთ, კერძოდ, ნაზარბევიანთ ქარვასლაში მცხოვრებ ხელოსანთა შორის მჩითავეიც ყოფილა⁵⁸.

ცნობილია, რომ XVIII ს. თბილისში ამა თუ იმ ხელობის რამდენიმე წარმომადგენელს ერთად ან ცალკე თავისი დუქანი ჰქონიათ. ამიტომ თბილისურ დოკუმენტებში დუქანი ხშირად იქ მოსაქმე ხელოსანთა თუ ვაჭართა სპეციალობის მიხედვით მოიხსენიება. აქ არა მარტო ხელოსნური ხაწარმი იყიდებოდა, არამედ გამართული ყოფილა ამა თუ იმ ხელობისათვის საჭირო

⁵⁵ სარა ბარნაველი. გასათხოვარი ქალის მზითვეი XVIII საუკუნის დასაწყისის საქართველოში, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XI—B, თბ., 1941, გვ. 110.

⁵⁶ III. A. Месхиа დასახ. ნაშრ., გვ. 111.

⁵⁷ შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 229; III. A. Месхиа, დასახ. ნაშრ., გვ. 125.

⁵⁸ შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 368.

დაზგები, სახელოსნოები. დუქანი XVIII ს. თბილისში როგორც სავაჭრო, ისე სახელოსნო ნაგებობაც იყო. 1809 წ. ცნობით, რომლითაც შეიძლება დაახლოებით XVIII ს. დასასრულის სურათის წარმოდგენა, თბილისში მეჩითეებს ექვსი დუქანი ჰქონიათ⁵⁹.

XVIII ს. სხვადასხვა ხასიათის დოკუმენტურ წყაროებში მოხსენებულნი არიან თბილისელი მხითავები — ერთ-ერთი მღვდლის სამწყსოს ხუსხაში თანდილა მხითავი, აბანოს იჯარის წიგნში მხითავი მამადა და სხვ.⁶⁰ გარდა ამისა, დოკუმენტურ წყაროებში გვხვდება „თბილისის საბეჭდავი“, „საბეჭდავის იჯარა“, „საბეჭდავის სარგო“⁶¹, რითაც, აგრეთვე, თბილისში საჩითავი სახელოსნოების არსებობა დასტურდება. თბილისის საჩითავი სახელოსნოები ამჟამებდნენ მრავალი სახის ქსოვილს და ნაწარმით ამარაგებდნენ არა მხოლოდ თბილისის ბაზარს, არამედ იგი საქართველოს სხვა ქალაქებშიც და საზღვარგარეთაც გაჰქონდათ. გიულდენშტედტი აღწერს რა ზონის ბაზრობას, აღნიშნავს, რომ იქ სხვადასხვა ნაწარმთან ერთად იყიდებოდა „ბამბის წითელი და ცისფერი უხეში ქსოვილები შარვლებისათვის, პერანგებისა და ქალთა ზედატანისათვის და სახიანი ბამბის ქსოვილები ქვედატანისათვის თბილისის დაბრიკებიდან“⁶².

პოლკოვნიკ ბურნაშოვის ცნობით, რომელიც თბილისში 1783—1787 წწ. იმყოფებოდა, „თბილისის ხელოსნები კავკასიის ყველა მთის ხალხებსა და უახლოეს ირანელ მეზობლებს აწვდიდნენ სპილენძის ჭურჭელს, დაჩითულ და თეთრეულ ბამბეულს, ტანსაცმელს და სხვა საგნებს“⁶³.

მხითავთა სახელოსნოების სიმრავლით არანაკლებ მნიშვნელოვან პუბლიკაციას წარმოადგენდა ქ. გორი. დ. გვრიტიშვილი „გორის ისტორიაში“ ხელოსნური წარმოების დარგების დახასიათებისას, რომელსაც 1802 წ. ხელოსანთა აღწერის მიხედვით იძლევა, აღნიშნავს, რომ იქ მხითავთა ათი და მღებავთა ცხრა სახელოსნო მოქმედებდა⁶⁴. ვფიქრობთ, გორის სახელოსნოების ნაწარმზეა ლაპარაკი, ნაწილობრივ მაინც, გიულდენშტედტის ცნობაში, როდესაც ონის შესახებ მიუთითებს: „ონში კხოვრობენ იმერლები, სომხები და ებრაელები. ყველანი ლაპარაკობენ ქართულად, ერთმანეთში კი თავიანთ ენაზე, სომხები და ებრაელები ვაჭრობენ წედისიდან მოტანილი რკინის ნივთებით, ბამბის ქსოვილებით — ქართლიდან და მარილითა და ფეტვით, ამიტომაც ოსები მოდიან აქ დვალეთიდან და დუგორიდან; მალყარები, ბასიანელები და აგრეთვე სვანებიც მოდიან“⁶⁵.

⁵⁹ შ. მისხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 222, 369.

⁶⁰ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, I, საბუთი, 188; მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, I, საბუთი 353.

⁶¹ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, I, 3699—Hd; II, გვ. 135; III, გვ. 101.

⁶² გიულდენშტედტის მოგზაურობა, I, გვ. 153.

⁶³ С. Д. Бурнашев, Картина Грузии, გვ. 2.

⁶⁴ დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, თბ., 1954, გვ. 118; Ш. А. Месхиа, დასახ. ნაშრ., გვ. 131—131.

⁶⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა, I, გვ. 107.

ჩანს, ეს საკმაოდ მოზრდილი საჩითავი სახელოსნო ცენტრი ნაწარმს ფაქტობრივად
 თო ბაზრისათვის ამზადებდა და ის მეზობელ რაიონებშიც გაჰქონდა გასაყი-
 დად.

ხელოსნური წარმოების ეს დარგი არანაკლებ მნიშვნელოვანი ჩანს დუ-
 შეთის სინამდვილისთვისაც. XVIII ს. რუსეთთან გაცხოველებული ეკონო-
 მიური ურთიერთობის გამო, დუშეთს განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიენი-
 ჭა თავისი მდებარეობით და ის თანდათან ქალაქად იქცა. XVIII ს. ბოლო
 წლების მონაცემების მიხედვით აქ ხელოსანთა უმრავლესობა საფეიქრო საქ-
 მით ყოფილა დაკავებული, ხოლო ნაწილი ქსოვილების დაჩითვაში ჩანს და-
 ხელოვნებული⁶⁶. დუშეთში ხელოსნობის ეს დარგი საკმაოდ ტრადიციული
 ჩანს და მას მყარი საფუძველიც უნდა ჰქონოდა. ვფიქრობთ, შემთხვევითი
 არ უნდა იყოს და ამ მოსაზრების სასარგებლოდ ლაპარაკობს ის ფაქტიც, რომ
 ქსოვილთა დაჩითვის ერთ-ერთი წესი, რომელიც ამ საქმის სიძველის მიმა-
 ნიშნებლადაა აღიარებული, სწორედ დუშეთშია დამოწმებული⁶⁷. დუშეთში
 საჩითავი სახელოსნოს არსებობა დოკუმენტური წყაროებითაც დასტურდე-
 ბა. ერთ-ერთი მათ შორის დუშეთის საბეჭდავის იჯარით გაცემას ეხება⁶⁸.

წერილობითი წყაროებიდან ჩანს, რომ საჩითავი სახელოსნოები და მჩი-
 თავები ახალციხეშიც ყოფილან. 1782 წ. თბილისელმა მოქალაქემ იყიდა ჯა-
 ვახელი ხელოსანი-მჩითავი მატოზა⁶⁹. ქსოვილთა დაჩითვა ჯავახელთა საქ-
 მიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ობიექტი უნდა ყოფილიყო. გარდა სა-
 ბუთებისა, ჩვენ ამის კონკრეტული ნივთიერი დამადასტურებელიც გავვაჩნია,
 რაც ჯერჯერობით არ შეგვიძლია ვთქვათ სხვა პუნქტების მიმართ. ზემოთაც
 იყო აღნიშნული, რომ საჩითავი ყალიბების საკმაოდ დიდი ჯგუფი სწორედ
 ამ მხრიდანაა შემორჩენილი. მესხეთ-ჯავახეთი სელის ქსოვილების წარმო-
 ების ერთ-ერთი უძველესი კერათაგანია. შესაძლებელია, რომ ეს მხარე და-
 ჩითვის საქმის ერთ-ერთი უპირველესი კერაც იყო და ადრინდნვე ცნობილი
 იყო ამ საქმიანობით.

ქსოვილთა დაჩითვა, როგორც ჩანს, ხდებოდა თელავშიც. ამის დამა-
 დასტურებელია ერეკლე II ბრძანება თელავის საბეჭდავის იჯარადრისადმი:
 „ვინც თელავის საბეჭდავის იჯარადარნი იყვნენ, ხუთს თუმანს მისცემდეთ
 ხოლმე ყოელს წელს ალექსის-შვილს დავითს თავის ჯამაგირში... ან არა
 და ჩემი მოხელეები ანგარიშში ჩაიგდებენ“⁷⁰. XVIII ს. II ნახევარში თელა-
 ვის საწარმოთა შორის ყველაზე მსხვილ საწარმოს სამღებრო წარმოადგენდა.
 ჩანს, ამ სამღებროსთან ერთად გარკვეული ადგილი საბეჭდავს. საჩითავსაც
 ეჭირა.

გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი პუნქტებისა, დოკუმენტური მასალით, მჩი-
 თავთა სახელოსნოების არსებობა სიღნაღშიც დასტურდება. როგორც ცნობი-
 ლია, 1870 წ. ერეკლე II ის ქალაქების სიაში შეაქვს, რაც იმის მიმანიშნებე-

⁶⁶ III. Месхиа. დასახ. ნაშრ. გვ. 131.

⁶⁷ გ. ჩ ა ზ ვ ი ლ ი. საქართველოს მუზეუმის საჩითავები, გვ. 9.

⁶⁸ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, I, გვ. 129. საბუთი 3541—Hd;
 ბ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 322—323, 342.

⁶⁹ III. А. Месхиа. დასახ. ნაშრ., გვ. 162, 185.

⁷⁰ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, II, საბუთი 340.

ლია, რომ სიღნაღი მნიშვნელოვან როლს თამაშობს ქვეყნის ცხოვრებაში. როგორც წყაროებიდან ირკვევა, სიღნაღი XVIII ს. II ნახევარში ხელოსნური წარმოების საკმაოდ მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა, გარკვეული ადგილი მათ შორის მჩითავებსაც სჭერიათ. 1802 წლის სიღნაღის აღწერაში სხვა სახელოსნოებთან ერთად მითითებულია მჩითავეთა ორი სახელოსნო ორი ოსტატით⁷¹. მართალია, საბუთი XIX ს. დასაწყისის ეკუთვნის, მაგრამ სავსებით შესაძლებელია მისი გათვალისწინება XVIII ს. II ნახევრის ვითარების წარმოსადგენად.

საკუთრადღებოა მანუჩარ თუმანიშვილის 1788 წ. ფარჩის ნუსხა, რომელშიც, მართალია, ადგილი არაა მითითებული, მაგრამ, ცხადია, გარკვეული პუნქტის საჩითავეი სახელოსნოს ნაწარმზეა საუბარი. აღნიშნულ ნუსხაში სხვა ნივთებთან ერთად ჩამოთვლილია დიაკვნის საპერანგედ განკუთვნილი „განიერი წითელი წკვპლა ქვემოური ფრინველებიანი ჩითი“⁷². სავარაუდებელია, რომ „ქვემოურში“ დასავლეთ საქართველოს რომელიღაც პუნქტი იგულისხმება.

1784 წ. დათარიღებულ თამარ ბატონიშვილის მოკითხვის წიგნში არქიმანდრიტ თომასადმი მოხსენებულია „მუხათელი მჩითავე“⁷³.

საჩითავეი სახელოსნოები, გარდა იმ პუნქტებისა, რომლებზედაც წერილობითი წყაროები პირდაპირ მიუთითებენ (თბილისი, გორი, დუშეთი, ახალციხე, თელავი, სიღნაღი, მუხათი, დასავლეთ საქართველოს რომელიღაც პუნქტი — ასეთი პუნქტი, ალბათ, არა ერთი იყო), სავარაუდოა, რომ სხვაგანაც არსებობდა. ამისათვის კონკრეტული საბუთი, მართალია, არ გავაჩნია, მაგრამ ასეთი დასკვნის გამოტანის უფლებას შემდეგი გარემოება გვიკარნახებს.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ მღებრობაში „საკუთრივ მღებრობის გარდა შედიოდა ქსოვილებზე მხატვრული სახეების გამოყვანის ერთ-ერთი წესი — დაჩითვა“⁷⁴ და მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებასაც, რომ საქართველოში XVIII ს. სამღებროების ფართო ქსელი არსებობდა⁷⁵, მაშინ შეიძლება დავუშვათ, რომ ყველა სამღებროში თუ არა, ზოგიერთ მათგანში მაინც (მსხვილ სამღებროებში) იჩითებოდა ქსოვილები. ამდენად, პუნქტები, სადაც ეს სამღებრო-სახელოსნოები არსებობდა, შეიძლება ვთქვათ, დაჩითული ქსოვილების წარმოების ერთგვარი „ცენტრები“ იყო. თუ ამგვარად წარმოვადგენთ დაჩითვის საქმის მასშტაბურობას (შესაძლოა ასეთი სისრულით საჩითავეი სახელოსნოების წარმოდგენა რეალურობას მოკლებული იყოს, მაგრამ, ვფიქრობთ, მეტ-ნაკლებად ზოგად სურათს მაინც იძლევა) და ანგარიშს გავუწევთ იმას, რომ ზოგიერთი სახელოსნო არა მხოლოდ ადგილობრივი ბაზრისათვის უშვებდა პროდუქციას, არამედ ნაწარმი გაჰქონდათ როგორც საქართველოს სხვადასხვა რაიონში, ასევე მეზობელ ქვეყნებშიც, მაშინ შეიძლება გადაჭრით ითქვას: ქსოვილთა დაჩითვის საქმე ჩვენში XVIII ს. საკმა-

⁷¹ III. A. Месхиа. დასახ. ნაშ., გვ. 109, 130.

⁷² მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, III, საბუთი 165.

⁷³ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, I, გვ. 33, 177.

⁷⁴ გ. ჩ ა ხ ა შ ვ ი ლ ი. ქართული დაჩითული ქსოვილები, გვ. 12; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 325.

⁷⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 317.

ოდ განვითარებული იყო და მაღალ დონეზე იდგა. გარდა ამისა, განვითარების ყველაზე უტყუარი საბუთი, როგორც წერილობითი წყაროებიდან ირკვევა, ის ფაქტია, რომ მჩითავეები ბევრ შემთხვევაში გამოყოფილი არიან სამღებრო სახელოსნოებიდან და ცალკე დარგს ქმნიან (თბილისი, გორი, სიღნაღი). დიფერენციაცია, რასაც საკმაოდ დრო სჭირდებოდა და ხელშემწყობი პირობები, თავისთავად ევოლუციის მაჩვენებელია და მისი შედეგი.

ამრიგად, წერილობითი წყაროების, არქეოლოგიური მონაპოვრისა და ეთნოგრაფიული მასალის გათვალისწინება, აგრეთვე, იმ პირობების მხედველობაში მიღება, რაც საქართველოში ძველთაგანვე არსებობდა დაჩითვის საქმის ადგილობრივ ბაზაზე განვითარებისათვის, უფლებას გვაძლევს ჩვენში ქსოვილთა დაჩითვის წესით შემკობის საწყისი უძველეს დროს დავუკავშიროთ.

ადგილობრივი დოკუმენტური წყაროებითა და უცხოელ მოგზაურთა ცნობებით საჩითავი სახელოსნოების არსებობა საქართველოს მრავალ პუბქტში დასტურდება (გვიანფეოდალურ ხანაში) და ისინი ძირითადად ხელოსნური წარმოების ცენტრებს უკავშირდება. საჩითავი სახელოსნოების არსებობა დგინდება. როგორც ცალკე, ისე მსხვილ სამღებრო სახელოსნოებთან. საჩითავი სახელოსნოების ცალკე არსებობა, მისი სამღებრო სახელოსნოებისაგან გამოყოფა, ამ საქმის დაწინაურების, მაღალი დონისა და ევოლუციის მაჩვენებელია.

წყაროების შესწავლამ გვიჩვენა, რომ ხელოსნობის ამ დარგს ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ნაწარმი მზადდებოდა არა მხოლოდ ადგილობრივი ბაზრისათვის, არამედ ის მეზობელ ქვეყნებთან სავაჭრო ურთიერთობის ერთ-ერთ საგანსაც წარმოადგენდა.

Д. К. АБЖАНДАДЗЕ

ИСТОРИЯ НАБИВНОГО ДЕЛА В ГРУЗИИ

(По письменным источникам)

Резюме

В статье исследуется история набивного дела в Грузии по данным письменных источников.

Условия для развития набивного дела в Грузии существовали издревле, что в первую очередь было обусловлено наличием разнообразного сырья для производства тканей и естественных красителей. На основании письменных источников (Геродот), а также археологических и этнографических данных, истоки набивного дела тоже связываются с древнейшим временем.

Письменные источники до XVII века дают лишь сведения эпизодического характера о существовании набивного дела в Грузии, а с XVIII века они становятся более стабильными. По данным источников этого периода устанавливается не только существование этой отрасли ре-

месленного производства, но и характер и качество, ассортимент и многообразие продукции грузинских мастеров («тетрани чити», «шавиани чити», «дабали каламқари», «каламқари цврили хебниани», «калакис чити», «чрели тило», «калакис цкепла чити», «цкепла кутни», «ганлери цкепла», «принвелебиани чити», «калакис цители чити» и др.).

По грузинским документальным источникам и сведениям иностранных путешественников, устанавливается существование набивных мастерских во многих значительных пунктах Грузии позднефеодального периода (Тбилиси, Гори, Душети, Ахалцихе, Телави, Сигнахи и др.). Устанавливается также, что набойщики работали как при крупных кра- сильных мастерских, так и отдельно, в специальных набивных мастер- ских, что является показателем высокого уровня и эволюции набив- ного дела в Грузии.

На основании изучения письменных источников, можно заклю- чить, что эта отрасль ремесленного производства играла значительную роль в экономической жизни страны. Продукция изготовлялась не только для нужд местного рынка, но и представляла предмет вывоза в соседние страны.

ბ. ბერძენიშვილი

ელის ზოგიერთი სახელმწიფო გადასახადი გვიანყოფაა
ხანაში

მაჰმადიანურ გარემოცვაში მოქცეული საქართველო მრავალ შემოსევას განიცდიდა მოძალადეთაგან. ოსმალთა, ირანელთა და ლეკთა თავდასხმები საუკუნეების განმავლობაში გრძელდებოდა. შემოსევებს ხშირად მოსახლეობის მოსპობა, აყრა და გაქცევა მოსდევდა. მტერი ზოგჯერ თავის ქვეყანაში მიერეკებოდა ქართველობას, რომელთა ნაცვლად უცხო ტომებს ასახლებდა დაცარიელებულ ადგილებში. იგი ყველაფერს აკეთებდა იმისათვის, რომ ქართულ მიწაზე საბოლოოდ დამკვიდრებულიყო. დაუსრულებელი ომები აუარესებდა საქართველოს მდგომარეობას, რიცხობრივად ამცირებდა მოსახლეობას, რაც იწვევდა ქართველი ხალხის ბრძოლისუნარიანობის დაქვეითებას.

ქართველმა ხალხმა გაუძლო საუკუნეთა მიძინვარე, მკაცრ გამოცდას და ეროვნული სახე შეინარჩუნა; ამასთან თავის მიწა-წყალზე ჩამოსახლებული უცხო ტომები პოლიტიკურად და ეკონომიურად ქვეყნის ინტერესებს დაუმორჩილა. ქართულმა ფეოდალურმა გარემოცვამ თავისი გავლენის სფეროში მოაქცია ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე მოსახლე ელის სოციალურ-ეკონომიკური თავისებურებანი და შეუზღუდა მას გავრცელების არეალი. მიწის ხელისუფლებამ მტკიცედ განსაზღვრა თურქმანთა ტრადიციულ ადათ-ჩვევებზე დაფუძნებული ვალდებულებანი და დაუმორჩილა იგი სახელმწიფო ინტერესებს. ეს ფაქტი კარგად აისახა სხვადასხვა ისტორიულ საბუთებსა და ნატიულ წყაროებში.

„დასტურლამალის“ ერთი ნაწილი თურქმანთა ტომების ვალდებულებებს ეხება. მას „ელის დებულება“ ან „ელის გადასახადების რიგი“ ეწოდება. „ელის დებულებიდან“ აშკარად ჩანს, ერთი მხრივ, ადგილობრივ ხელისუფლებასე მათი დამოკიდებულება და ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკური ზეგავლენა ამ ხალხებზე, ხოლო მეორე მხრივ, მომთაბარეთა სოციალური ორგანიზაცია და მათი ძირითადი საგადასახადო სისტემა. გარდა ამისა, ბორჩალოსა და ყაზახში სახანოების გაუქმების შემდეგ შემოერთებულ მოსახლეობასა და ქართულ სამეფოს შორის ურთიერთობის ერთ-ერთი ძირითადი ფორმა იყო ადგილობრივი სახელმწიფო გადასახადებისა და ვალდებულებების განწესება და იქ არსებული გადასახადების აკრეფის მოლიანი ორგანიზაცია: ეს იყო სწორედ პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური საფუძველი ელის დამოკიდებულებისა ქართულ სამეფოსთან. რაღა თქმა უნდა, ამ ხალხების მმართველობაც აღნიშნულ ფაქტორებზე იყო დამყარე-

ბული. ამიტომაცაა, რომ ამჟერად ყურადღება გავამახვილეთ გადასახადებზე, რომელიც ელ მოსახლეობაზე ქართული ხელისუფლების გავლენის ერთ-ერთი ფაქტორთაგანი იყო.

გადასახადების რიცხვი გვიანფეოდალურ ხანაში წლების განმავლობაში იზრდებოდა, დიდდებოდა საზომ-საწყაო ერთეულებიც, ჩნდებოდა ახალი სახის ბეგარა¹. გადასახადების ასეთი ცვლილებები დამახასიათებელი იყო ელმებისათვისაც. სხვანაირად არც შეიძლებოდა. ქართული გარემოცვა ცვლილებებს იწვევდა ელის სოციალურ ურთიერთობაში, იცვლებოდა გადასახადთა მოცულობა და ფორმა. პირვანდელი გადასახადები კი არ ქრებოდა ახლის გაჩენისას, არამედ მის გვერდით განაგრძობდა არსებობას და თანდათანობით იზრდებოდა კიდევ. მაგრამ ეს ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოს XIX ს. დამდეგისათვის ელის ვალდებულებები მთლიანად ქართულ საგადასახადო სტრუქტურას დაემსგავსა. ქვემო ქართლში ელი ხალხის კომპაქტური დასახლება და მის შიგნით სოციალური შეუვალობა იქ ძირეული გარდაქმნის შესაძლებლობას არ იძლეოდა, თუმცა ფეოდალური საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური წყობა, მისი მიწათმოქმედების მაღალი კულტურა გავლენას ახდენდა² აღნიშნულ მომთაბარეებზე. ელის ჩამოსახლებიდან XVIII ს. ბოლომდე მომხდარი ცვლილებების, განსაკუთრებით ფეოდალიზმის თანდათანობითი გახვითარების შედეგად გაიზარდა საგადასახადო ვალდებულებების რაოდენობრივი მხარე, მაგრამ შინაარსი ისევ აღმოსავლური დარჩა.

გვიან შუა საუკუნეებში თურქმანული მოსახლეობა დაყოფილი იყო სოციალურ ფენებად. პრივილეგირებულნი ექსპლოატაციას უწევდნენ მწარმოებელ მოსახლეობას. ელების ასეთი საზოგადოებრივი დიფერენციაცია კი არ გამქრალა ჩვენს ქვეყანაში მათი ჩამოსახლების შემდეგ, არამედ დროთა განმავლობაში იგი თანდათან გაღრმავდა კიდევ. გადასახადის გადამხდელი სოციალური ფენა მწარმოებელი საზოგადოება იყო, პრივილეგირებულნი (აღალარები, აღალართა ნათესავები, სულთნები, ვექილები და ა. შ.) ამ ვალდებულებებისაგან თავისუფალი იყვნენ. გარდა ამისა, გადასახადს არ იხდიდა გლეხთა ის ნაწილიც, რომელიც მეფისაგან გათარხნებული იყო. ამდენად, გადასახადების მთელი სიმძიმე აწვა მშრომელი მოსახლეობის იმ ნაწილს, რომელიც ხელისუფლებისაგან შეღავათებით არ სარგებლობდა.

ისტორიოგრაფიაში დამოწმებულია მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების მაჰმადიანური მოსახლეობის ორი ფენა: „რაია“ („რაიათი“) და „ელი“. პირველი გლეხს, მიწის მუშას აღნიშნავს, ხოლო მეორე — მომთაბარეს³. ივ. პეტრუშევსკი გამოყოფს რაიას კიდევ ორ მნიშვნელობას. რაიათებად იწოდებოდნენ ყველა სახის „ქვეშემოდომნი“, რომლებიც გადასახადებს იხდიდნენ, და ვიწრო გაგებით, რაია ერქვა მიწაზე მიმაგრებულ მიწათმოქმედებს.

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, 1948, გვ. 190; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.), საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. II, გვ. 76—77.

² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, წ. 1, თბ., 1930, გვ. 243. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. აქ ლაპარაკობს მეზობელი ხალხების მეურნეობის დარგებზე ქართული მიწათმოქმედების მაღალი კულტურის გავლენის შესახებ.

³ ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII სს., გვ. 314.

შომთაბარეებს „ილიათი“ ანუ ელი ეწოდებოდა. სომხეთსა და აზერბაიჯანში რაიას უწოდებდნენ სახელმწიფო და ფეოდალის ყველა გლეხს, განურჩევლად მისი ეროვნებისა თუ სარწმუნოებისა, ხოლო თურქეთში — არამუსულმანს, ე. ი. ქრისტიანს ან ებრაელს⁴.

ქვემო ქართლში მოსახლე თურქმანული ტომები ძველ ქართულ საბუთებში ძირითადად ელის სახელით მოიხსენიება, ხოლო „ელის დებულებაში“ კი ელის გვერდით ვხვდებით „გლეხსაც“. ამ ტერმინების არსებობა ელის მწარმოებელი საზოგადოების აღსანიშნავად აიხსნება იმით, რომ დასახლებულ ტომთა შორის იყვნენ როგორც ნახევრად ბინადარნი, ისე შომთაბარენიცა და მიწაზე მსხდომნიც. აქედან გამომდინარე გადასახადებიც მწარმოებელი საზოგადოების ამ კატეგორიების შესაბამისი იყო: მეურნეობის მიხედვით არსებობდა როგორც მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული, ისე მესაქონლეობაზე დაწესებული გადასახადები.

საქართველოში გლეხებს დაკისრებული ჰქონდათ სამეფო (სახელმწიფო), საბატონო, საეკლესიო გადასახადები; აგრეთვე სამოხელეო და სათათრო (უცხო დამპყრობთა სასარგებლოდ, ე. ი. ხარკი) გამოსაღებები.

სახელმწიფო გადასახადებში XVIII ს. მეორე ნახევრამდე უცხოელ დამპყრობთა სასარგებლოდ განკუთვნილ გადასახადებს ძირითადი ადგილი ეჭირათ, XVIII ს. მეორე ნახევარში კი ისინი ადგილს უთმობენ სამხედრო-თავდაცვითი ხასიათის გადასახადებს⁵. ელი ხალხიც ძირითადად ამ პრინციპით იხდიდა გადასახადს მეფის, სახელმწიფოსა და ადგილობრივ პრივილეგირებულთა სასარგებლოდ. ფეოდალის მფლობელობაში მოხვედრილი ელი გადასახადს მას უხდიდა, ამასთან დაკისრებული ჰქონდა დამპყრობთათვის განკუთვნილი გადასახადის გამოღებაც. ქვემო ქართლის მაჰმადიანურ მოსახლეობაში აკრფილი სახელმწიფო გადასახადები ქვეყნის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ინტერესებს ხმარდებოდა და საერთო ხარჯების დიდ ნაწილს ფარავდა.

მეფისა და სახელმწიფოსათვის განკუთვნილ გადასახადებს სახელმწიფო მოხელეები თავისი ინტერესების შესაბამისად ზრდიდნენ და ნამატს თვითონ ეპატრონებოდნენ. ამიტომაც, გადასახადის მოცულობა თანდათან მატულობდა. საქართველოში ეს ფაქტი დადასტურებული აქვთ საბჭოთა მკვლევარებს (ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი და სხვ.), რომელთა გამოკვლევით XVIII ს. წონა-ზომის ერთეულები 10-12-ჯერ უფრო დიდი იყო წინა საუკუნესთან შედარებით⁶. ასე იყო ელ მოსახლეობაშიც, მშრომელთა მდგომარეობა თანდათან უარესდებოდა. ხშირად, როცა ფეოდალურ ექსპლოატაციას სხვა მიზეზებიც დაერთვოდა, მწარმოებელი გადასახადის დაფარვას ვეღარ ახერხებ-

⁴ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., Л., 1949, стр. 248—249.

⁵ გ. აკოფაშვილი. გლეხთა ეკონომიკური მდგომარეობა XVIII ს. II ნახევარსა და XIX საუკუნის პირველი ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოში. ნარკვევები საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან, 1967, გვ. 132.

⁶ დ. გვიტიშვილი. ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, 1955, გვ. 229.

და, იგი ვალად მომავალ წელზე გადადიოდა და მისი გადახდა საურავის დადებით უხდებოდა. გადასახადის ამკრებთა თავნებობა ხშირად მეფის ხელისუფლებისათვის შეუმჩნეველი რჩებოდა და ისინი დაუსჯელნი კვლავ განაგრძობდნენ მოსახლეობისაგან ზედმეტის გამოძალვას.

ელებში აკრეფილი გადასახადები მრავალფეროვანი იყო. გადასახადებით დაბეგრილი იყო მშრომელი, წლის მოსავალი, საქონელი, საქოვარი, ხელოსნობის ნაწარმი, მამული და ა. შ. რადგანაც გადასახადები (როგორც სახელმწიფო, ისე საბატონო) მეურნეობის დარგებისა და გლეხთა კატეგორიების მიხედვით ნაწილდებოდა, იგი თანაბარი არ იყო ქვემო ქართლის მაჰმადიანურ მოსახლეობაში. რაიას (მიწათმოქმედისა) და ელის (მომთაბარის) გადასახადი სხვადასხვა იყო. მისი განაწილება ხდებოდა როგორც თაბუნებზე, ისე კომლებზეც.

სახელმწიფო გადასახადი მშრომელთათვის სავალდებულო იყო (თარხანთა გამოკლებით). ქართველ მშრომელზე გავრცელებული კანონი — გლეხი ვალდებული იყო სახელმწიფოს წინაშე „სიკვდილითა, სისხლის დათხევითა და კიდევ სხვა რიგის სამსახურითა“⁷, — ვრცელდებოდა ქვემო ქართლის მაჰმადიანურ მოსახლეობაზეც.

ქართულმა ფეოდალურმა სახელმწიფომ, როგორც აღვნიშნეთ, თავის სამსახურში ჩააყენა ქვემო ქართლში მოსახლე თურქმანული ტომები. ასეთ ვითარებაში არ შეიძლება ძველი სახე შეენარჩუნებინა ამ ტომების მწარმოებელი საზოგადოების ვალდებულებებს — შრომით ბეგარას სახელმწიფოსა თუ ფეოდალის მიმართ. რამდენიმე სახისა იყო რენტა, რომლის როგორც მოცულობა, ისე რაოდენობა განიცდიდა ცვლილებებს. მარქსი ფეოდალურ საზოგადოებაში გამოყოფს რენტის სამ სახეს⁸, შრომითი, პროდუქტადი (ნატურით) და თულადი რენტა. „წარმოების წინაკაპიტალისტური წესების დროს მემამულისაგან გლეხის ეკონომიური დამოკიდებულების თავდაპირველ ფორმას წარმოადგენს შრომამიგებითი რენტა, ე. ი. საბატონო ბეგარა, შემდეგ რენტა პროდუქტებით ანუ ნატურალური რენტა და ბოლოს ფულადი რენტა“⁹. დროთა განმავლობაში რენტის ეს ფორმები იზრდებოდა და მძიმე ტვირთად აწევებოდა მშრომელ მოსახლეობას. ნატურალური (პროდუქტადი) რენტა არის მოსავლის ნაწილი, გადახდილი მშრომელის მიერ ფეოდალის სასარგებლოდ საბატონო გამოსაღების დასაფარავად. ეს არის საბატონო დამოკიდებულების ერთ-ერთი ძირითადი სახე გვიანფეოდალურ ხანაში.

ლენინის აზრით, გლეხთა ექსპლოატაციის ყველაზე მარტივი და უხეში ფორმა იყო შრომითი რენტა, როცა გლეხი თავის ინვენტარით მემამულის მიწას ამუშავებს¹⁰: რენტის ეს ფორმა გულისხმობდა იმას, რომ ქვეყნად გაბატონებული იყო ნატურალური მეურნეობა, უშუალო მწარმოებლის მიერ მიწის ფლობა, მიწაზე მისი მიმავრება, მემამულეზე გლეხის პირადი დამოკიდებულება და ტექნიკის დაბალი, რუტინული ხასიათი¹¹. ლენინის ეს დებულება

⁷ სცსსა, ფ. 229, დან. 36, საბ. 202; დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 223.

⁸ კ. მ ა რ ქ ს ი. კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. II, 1959, გვ. 411.

⁹ ვ. ლ ე ნ ი ნ ი. თხზ., ტ. 13, გვ. 393.

¹⁰ ვ. ლ ე ნ ი ნ ი. კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, თხზ., ტ. 3, გვ. 207.

¹¹ ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი. იქვე, გვ. 207—209.

ვრცელდება ელ ხალხზეც, რომელიც მიმაგრებული იყო მიწაზე და სახელმწიფოს სრულ საკუთრებას წარმოადგენდა. აქ არ შეეცხებოდა გლეხთა კატეგორიებსა და მათი მიწაზე დამოკიდებულების ხასიათს, იგი მომავალი კვლევის საგანია.

მსგავსად საქართველოს სხვა რაიონებისა, აღნიშნულ პერიოდში „პროდუქტებით ვალდებულება წარმოადგენდა ფეოდალური რენტის ძირითად, გაბატონებულ ფორმას“¹².

ფულადი რენტა „გარდაქმნილი ფორმაა პროდუქტებით მოცემული ფორმისა“ (მარქსი). ეს სასაქონლო ფეოდალური მეურნეობის განვითარებაა მოცემულ საზოგადოებაში¹³. ფულადი გადასახადის არსებობა ამ კონკრეტულ შემთხვევაში არ ნიშნავს იმას, თითქოს საქმე გვქონდეს განვითარებულ კაპიტალიზმთან, მაგრამ იგი ძირითადი ნიშანთვისებაა კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვისა ფეოდალურ საზოგადოებაში. ელ მოსახლეობაში ფულადი გადასახადის არსებობაც ამაზე მიგვანიშნებს.

სახელმწიფო და საბატონო გადასახადთა შორის სხვაობა აზერბაიჯანსა და სომხეთში არ შეიმჩნეოდა. იქ რაიონების გადასახადები სახელმწიფოს მიმართაც და ფეოდალის სასარგებლოდაც განურჩეველი იყო. ამდენად, გადასახადთა ჯგუფებად დაყოფა, როგორც ეს შესაძლებელი იყო საქართველოში, იქ არ ხერხდება. რაიონები გადასახადს იხდიდნენ მიწისმფლობელის სასარგებლოდ, განურჩევლად იმისა, მიწისმფლობელი სახელმწიფო იყო თუ კერძო ფეოდალი. ყოველივე ეს ადათობრივ წესს ემყარებოდა. არც გადასახადის სიდიდე და რაოდენობა იცვლებოდა იმით რაიონი მას ფეოდალის თუ სახელმწიფოს მდივნის სასარგებლოდ იხდიდა¹⁴. აქაც, ქვემო ქართლში, მეფის ოჯახის წევრებისათვის ბოძებული ელი ფეოდალს უხდიდა ისეთივე გადასახადებს, რაც სახელმწიფოსათვის მანამდე ჰქონდა გადაწყვეტილი. ბატონიშვილისა თუ დედოფლის მფლობელობაში მყოფი ელის გადასახადები ძირითადად მათსავე სასარგებლოდ მიდიოდა. ამდენად, მეფის სახასოვან ფეოდალის ხელში გადასვლას ფაქტიურად შეღავათი არ მოჰქონდა მომთაბარეთათვის. ელის პრივილეგირებული ზედაფენის სასარგებლოდ გამოღებული მშრომელთა გადასახადების შესახებ კი ასეთი დასკვნის გამოტანა არ შეიძლება. სახელმწიფოს სასარგებლოდ განკუთვნილი გადასახადები ძირითადად მოწესრიგებული იყო და მას გამოკვლეული სახე ჰქონდა, ხოლო ელის ზედაფენისათვის განკუთვნილი ვალდებულებები და გადასახადები არ იყო ერთიანი კანონით განსაზღვრული. პრივილეგირებულნი მშრომელებს იმსახურებდნენ და გადასახადებს ადებდნენ თავიანთი შეხედულებისა და საჭიროების მიხედვით.

სეფიანთა დინასტიის განმტკიცების შემდეგ ირანის აღრინდელ გადასახადებში ცვლილებების შესახებ ისტორიული საბუთები ხელშესახებს არაფერს იძლევა. XVII—XIX სს. სომხეთსა და აზერბაიჯანში გადასახადების რაოდენობა, ი. პეტრუშევსკის მიხედვით, იყო 35¹⁵. აქედან გადასახადთა ტერმი-

¹² ო. ს. ს. ე. ი. ა. ფეოდალური ხანის დასავლეთი საქართველოს ისტორიიდან, 1958, გვ. 128.

¹³ კ. მ. ა. რ. ს. ი. კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. II, გვ. 418.

¹⁴ ი. პ. ე. რ. უ. ე. ვ. ს. კ. ი. Очерки..., გვ. 263.

¹⁵ ი. კ. ვ. ე. გვ. 264—265.

ნების ნაწილი განმარტებული და დადგენილი აქვს ვ. მინორსკის¹⁶. ქვემო ქართლში ელების სახელმწიფო გადასახადების სახელები და შინაარსი ემთხვევა ამ ქვეყნებში არსებულ გადასახადთა ტერმინების ნაწილს.

ვ. გაბაშვილი აღნიშნავს, რომ ელის გადასახადები და ვალდებულებები უფრო მეტად აზერბაიჯანულს უნდა ემსგავსებოდეს¹⁷. საარქივო მასალებისა და ნარატიული წყაროების მიხედვით ხერხდება ქვემო ქართლის მაჰმადიანური მოსახლეობის შემდგომი სახის სახელმწიფო გადასახადების დადგენა: სახელმწიფო, სამოხელეო, ფეოდალის, პრივილეგირებულთათვის განკუთვნილი გადასახადები. სახელმწიფო და ქართველი ფეოდალის სასარგებლოდ განკუთვნილი ანუ საბატონო გადასახადები ძირითადად ერთი და იგივე იყო. სამოხელეო გადასახადებს განსაზღვრავდა სახელმწიფო, ხოლო ფეოდალის გადასახადები იგივე იყო, რაც საბატონო, რადგან ფეოდალისათვის ბოძებული ელი მისთვის განკუთვნილ გადასახადებს ფეოდალს აძლევდა.

ელის სახელმწიფო გადასახადები შემდეგი იყო: სურსათი, მახტა, მალი, ღალა, ეთაზი, საფეშქაშო, ასამწერლო, სანავროზო, ბელბაში, ფაგაბაში. თუთუნჯაკი, ოღუნახჩა, აღამათი, საყორულო, ჯერგა (ნადირობა), ქოდავი, ჩობანბეგი, ნახირისთავი, ქეჩაბაში, ტუთხუ და ა. შ. გარდა ამისა, გვხვდება ამ გადასახადთა ზოგიერთი ტერმინის სინონიმური გამოთქმები: საბალახე, თათრის საბალახე, თათრის პირისთავი, ელის პირისთავი, უშრი, ბაჰრა, ღალა, საადგილმამულო გადასახადების შემცველი სხვა ტერმინები და ა. შ. პრივილეგირებულთა სასარგებლოდ გადასახადებისა და ვალდებულებების ზუსტად ჩამოთვლა არ ხერხდება, რადგან იგი დაკანონებული არ იყო და დამოკიდებული იყო გადასახადის ამლების ნება-სურვილზე. ეს გადასახადები დაკავშირებული იყო მეურნეობაზე, წლის მოსავალზე, მესაქონლეობაზე, ხელოსნობაზე და ა. შ. პრივილეგირებულნი გადასახადს იღებდნენ რელიგიურ დღესასწაულებზე, თავიანთ ოჯახში ღვინისა თუ ჭირის შემთხვევაში, სტუმრიანობის გამო, სახელმწიფო ვალდებულებების შესრულებისას; იმსახურებდნენ ოჯახში, მინდორში, საქონელში, მშენებლობისა თუ სხვა სამეურნეო ნაგებობის მოწყობისას და ა. შ. ერთი სიტყვით, პრივილეგირებულნი განურჩევლად დროისა და ვითარებისა, გადასახადს იღებდნენ ყველაფერზე. ეს გადასახადებიც, ძირითადად აღმოსავლური ტერმინებით იყო სახელდებული.

ზემოთ ჩამოთვლილ სახელმწიფო გადასახადებს შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა სამხედრო საქმისათვის განკუთვნილ გადასახადს; მას ეწოდებოდა სურსათი, რომელიც XIX ს. დამდეგამდე ძირითადად ნატურით იკრიბებოდა.

გადასახადი სურსათი დამახასიათებელია ფეოდალური აღმოსავლეთისათვის. ჯერ კიდევ VIII—IX საუკუნეებში, არაბთა სახელმწიფოში არსებობდა კანონი, რომლის მიხედვით დაპყრობილი ქვეყნების მოსახლეობა ვალდებული იყო არაბთა ლაშქარი მოემარაგებინა სურსათ-სანოვავითა და ფურაჟით¹⁸. მომდევნო საუკუნეების მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში ეს

¹⁶ V. Minorsky. A soyrghal of Qasim Aq-Qoynly, სპარსული ტექსტი, გვ. 945—951; ინგლისური ტექსტი, გვ. 955; ი. პეტრუშევიჩი. დასახ. ნაშრ., გვ. 264.

¹⁷ ვ. გაბაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 312—313.

¹⁸ ე. სიხარულიძე. აბასელთა სახალიფოს სოციალ-ეკონომიური ვითარება VIII—IX ს-ში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, 1957, გვ. 105.

ვალდებულება საერთო სახელმწიფო გადასახადად იქცა როგორც დამპყრობელი, ისე დაპყრობილი ქვეყნების რაიონებისათვის. ომის დროს ოსმალეთში რაია ვალდებული იყო. არმია მოემარაგებინა სურსათითა და ალაფით. ამ ვალდებულებას აქაც სურსათი (sürsat) ეწოდებოდა¹⁹. მწარმოებელ საზოგადოებას ევალებოდა სურსათში გამოეღო ხორბალი, ქერი, ფქვილი, შეშა, ცოცხალი საქონელი — ცხვარი და ა. შ.²⁰ ფადიშაჰის მიერ მტრის ტერიტორიაზე ციხის გარემოცვის შემთხვევაში, გლეხი თავის საქონლითა და ტრანსპორტით ამარაგებდა ლაშქარს ადგილზე²¹. სურსათის ნაირსახეობა იყო ზაჰირე (zahire). ეს გადასახადი დაკისრებული ჰქონდათ სასაზღვრო სოფლების მცხოვრებლებს საზღვრისპირა მეციხოვნე ჯარისა და ციხის მცველების პროდუქტით უზრუნველსაყოფად²². გადასახადი სურსათი იყო ავარაზის²³ ერთ-ერთი სახე, რომელიც გავრცელებული იყო ოსმალეთში ფეოდალურ ხანაში²⁴.

გადასახადი სურსათი გვხვდება ირანშიც. იგი გაწერილი იყო მოსახლეობაზე ლაშქრის სურსათ-სანოვაგით უზრუნველსაყოფად. იქ ამ გადასახადში გაერთიანებული იყო თითქმის ყველა სახის პროდუქტი. 1602 წ. ისფაჰანში ჩასულ ოზბეგ უფლისწულს შაჰ-აბას პირველმა დაუნიშნა ფულთან ერთად ნუხლი (სურსათ-სანოვაგე) და სავერი, რომელშიც შედიოდა როგორც საქონელი, ისე მარცვლეული და პროდუქტები²⁵.

ეს გადასახადი გვხვდება ამიერკავკასიის ქვეყნებშიც. ივ. პეტრუშევსკი მრავალ ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით ადგენს, რომ XVII—XVIII საუკუნეებში სომხეთსა და აზერბაიჯანში გლეხთა გადასახადებს შორის იყო ნახსენები სურსათიც. მამასადამე, ამ ქვეყნებში ეს გადასახადი შედარებით აღრეა გაჩენილი. ავტორი სურსათს ორნაირ მნიშვნელობას ანიჭებს: პირველი გლეხები გადაიხდიდნენ სურსათ-სანოვაგესა და საკვებს არა მარტო იმ სამხედრო ნაწილებისათვის, რომელიც გადამხდელი მოსახლეობის ტერიტორიაზე იდგა. არამედ მთელი არმიისათვისაც; ხოლო მეორე — სურსათის აკრეფა გამიზნული იყო სახელმწიფოს ხარჯების დასაფარავად²⁶.

¹⁹ Kocı Bey Risalesi İstanbul, 1939, გვ. 47; გ. ფ. თ. უ. რ. ი. ძ. გადასახადები და სავადასახადო სისტემა ოსმალეთში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, 1957, გვ. 257.

²⁰ Н. Тверитинова. Второй трактат Кочибей. Ученые записки ин-та Востоковедения, VI, 1953, М.—Л., стр. 244.

²¹ ი. ქ. ვ. ე.

²² Barkan. Avariz, Islam ansiklopedisi, cilt, II, cüz, II, 1949, İstanbul, გვ. 396, 398; ნ. შენგელია. გადასახადები და სავადასახადო სისტემა XVI ს-ის ოსმალეთში, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, ნაკვ. 2, გვ. 149.

²³ ავარიზი ადამ-წესებსა და ტრადიციებზე დამყარებული საგანგებო გადასახადების კატეგორიაა. ამ სისტემაში შედიოდა ყველა ის გადასახადი და ვალდებულება, რომელიც არ იყო გათვალისწინებული შარიათით, მაგრამ იკრებებოდა ჩვეულებების მიხედვით ამა თუ იმ კონკრეტულ საჭიროებისა და ღონისძიებისათვის, განსაკუთრებით სამხედრო ლაშქრობებისათვის ცენტრალური ხელისუფლების მიერ. ნ. შენგელია, დასახ. ნაშრ.; გვ. 147.

²⁴ M. Belin. Türkiye iktisadi tarihi hakkında tetkikler. Türkçeye çeviren M. Ziya, 1931, İstanbul, გვ. 169.

²⁵ თარიხი. კ. კ. უ. ც. ი. ა. სეფიანთა ირანის ქალაქები, გვ. 94.

²⁶ ივ. პეტრუშევსკი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 276.

ამგვარად, სამხრეთის მომიჯნავე ქვეყნებსა და ამიერკავკასიის სახანოებში სურსათი ერთ-ერთი ძირითადი გადასახადი იყო. იგი ყველგან ჯარის შესანახად იყო განკუთვნილი; ანალოგიური ვითარებაა საქართველოშიც.

ვ. გაბაშვილი XVIII ს. საქართველოში სურსათს მიიჩნევს „ულუფას“ სინონიმად. ულუფა თათართა ბატონობის დროს სამოხელეო გამოსაღები იყო. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, ულუფა (სათათროს დაურთველად) XVI—XVIII სს. საქართველოში ადგილობრივ გადასახადად იქცა და ქართულ სამეფო და ფეოდალურ გადასახადთა რიგში მოექცა²⁷. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, რომ გადასახადი სურსათი ჩვენში შემოიტანეს ყიზილბაშებმა²⁸ საქართველოში თავიანთი ჯარების გამოსაკვებად. როგორც ლიტერატურაშია დამოწმებული, XVIII ს. უკანასკნელ მეოთხედში სურსათის სწონიმი გახდა „პროვიანტი“. აღნიშნულ გადასახადს ეს სახელწოდება შეერქვა რუსული ტერმინის გავლენით, რაც ჩვენში რუსეთის ჯარის ნაწილების ჩამოსვლას მოჰყვა²⁹.

ამდენად, ქართულ საბუთებში ეს გადასახადი ჯერ ულუფის, შემდეგ კი — სურსათის სახელით გვხვდება, ხოლო XVIII ს. II ნახევრიდან კი მას „სალეკოს“, „სარუსოს“ და პროვიანტსაც უწოდებენ. სარუსო და სალეკო, რა თქმა უნდა, შეერქმეოდა იმის მიხედვით, თუ რომელი ჯარის გამოსაკვებად იყო იგი დანიშნული. „დასტურლამალში“ სურსათი დასახელებულია მხოლოდ იქ, სადაც მოხელეთა სარგოზეა ლაპარაკი, „ელის დებულებაში“ კი იგი ხასსენები არსად არის. „დასტურლამალში“ ჩანს, ულუფა იკირიბებოდა როგორც ფულით³⁰, ისე ნატურითაც³¹, მაგრამ მას ყოველთვის გადასახადის მნიშვნელობა არა აქვს: ზოგიერთ შემთხვევაში მსახურებისათვის განკუთვნილ დღიურ სარგოზეა ლაპარაკი და სოციალური მნიშვნელობით არ იხმარება³².

როგორც აღვნიშნეთ, გადასახადი სურსათი საქართველოში შემოდის XVIII ს. 30—40-იან წლების მიჯნაზე, როცა „ნადირ-შაჰმა ქართლ-კახეთში ირანული გადასახადები და ყიზილბაშური წყობილება შემოიღო“³³. 1740 წ. მომხდარი ფაქტების შესახებ საუბრისას იესე ბარათაშვილი გვამცნობს, რომ „შანშეზე ჯარი იყო, სურსათი ითხოვეს“³⁴ (იგიულისხმებიან ყიზილბაშები). 1741—1742 წწ. ნადირ-შაჰმა ილაშქრა დაღესტანში. ჯარისათვის სურსათ-სანოვავის შეგროვება ქართველებს უბრძანა. მან „შეამჭირგნა ლიკნი ძლიერთა ბრძოლითა და ეგრეთვე ქართველნი სურსათისა (ხაზგასმა ჩვენია. — გ. ბ.) ითხოვნითა“³⁵. ყიზილბაშთა ბატონობის დროს საქართველოს მოსახლეობას

²⁷ ვ. გაბაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 265.

²⁸ ნ. ბერძენიშვილი. XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, გვ. 200.

²⁹ პროვიანტი — სურსათი, სალაშქრო საგზალი, პურის სამზადისი მხედრებისათვის (ნ. ჩუბინაშვილი. რუსულ-ქართული ლექსიკონი, II, თბ., 1973, გვ. 329).

³⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 517.

³¹ იქვე. გვ. 529.

³² იქვე. გვ. 689, 703, 704, 706, 707, 718 და ა. შ.

³³ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. II, გვ. 199.

³⁴ იესე ბარათაშვილის ცხოვრება — ანდერძი, თბ., 1950, გვ. 5.

³⁵ პაპუნა ორბელიანი. საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, თბ., 1910,

ევალებოდა სპარსელთა ჯარისათვის სურსათი ეძლია, თუ კი ის ჩვენს ქვე-
ყანაში ან მის ახლოს იმყოფებოდა³⁶.

მანამდე გადასახადი სურსათი იმ სახელწოდებით ქართულ დოკუმენტებ-
ში დამოწმებული არსად არის. ყიზილბაშთა ბატონობის გადაგდების შემდეგ
ეს გადასახადი აღარ ამოკვეთილა და მას ქართული ლაშქრის სურსათ-სანოვა-
გითა და საკვებით მომარაგების საქმეში ერთ-ერთი ძირითადი ადგილი დაუკა-
ვებია. მორიგე ლაშქრის შემოღების შემდეგ ეს გადასახადი აღმოსავლეთ სა-
ქართველოში (გარდა შამშადილისა და შამქორისა) ამოიკვეთა, ათი წლის შემ-
დეგ იგი კვლავ შეეწერა ქართველ მშრომელებს რუსთა ჯარის გამოსაკვე-
ზად³⁷. მომდევნო წლებში მორიგე ლაშქრის მოშლის გამო გადასახადი სურ-
სათი კვლავ განაგრძობს არსებობას.

როგორც ვთქვით, საქართველოში ამ გადასახადის ძირითადი მნიშვნე-
ლობა იყო ჯარის მომარაგება სურსათ-სანოვაგითა და საკვებით. მაგრამ ზო-
გიერთ შემთხვევაში ქართველი მშრომელები მას ფულითაც იხდიდნენ, ანდა
მის სანაცვლოდ შრომით ბეგარას ასრულებდნენ. მაგ.: 1742 წ. პაპუას ფული
უნდა გამოეღო სურსათის გადასახადში, ხოლო მის მეზობელს, ურმის გამო-
ყვანის ნაცვლად ფული გადაუხდია³⁸. ჩვენში იგი სხვა სახელმწიფო ხარჯების
დასაფარავად წინასწარ გამიზნულად არ იკრიბებოდა, მაგრამ ყოფილა ხოლ-
მე შემთხვევებიც, როცა შეგროვილი სურსათი ლაშქრის მომსახურების გარ-
და სხვა დანაშნულებისათვისაც გამოუყენებიათ (ამის თაობაზე ლიტერატურ-
რაში არაფერია ნათქვამი). მაგ.: შამშადილში შეკრებილი სურსათის ნაწილი
შემდეგნაირად დაიხარჯა: „მოხლეებს მისცემიათ ხარვალი ცხრამეტი,... ბა-
ტონის შვილის გამოვლაზედ დაიხარჯა ხარვალი ათი...“³⁹ ან კიდევ „მოხე-
ლეს აუღია ფქვილი და ქერი ხარვალი ი“⁴⁰ და ა. შ., ე. ი. სურსათის ნაწილი ამ
შემთხვევაში არასამხედრო მიზნისათვის დახარჯულა.

ელ მოსახლეობაში სურსათი დამკვიდრებული გადასახადია. ერთ-ერთი
საბუთის მიხედვით⁴¹, შამშადილში სახანოს გაუქმების შემდეგ „პირველად
შესწერდა სურსათი ხარვალი სამასი. მას უკან ალი სულთანმა შეაწერა ხარ-
ვალი ას ოცდა თუთხმეტი. იქნა ამ ორის კალმის ჯამი ოთხას ოცდა თუთხმე-
ტი“⁴². ე. ი. გადასახადი შამშადილში აიკრიფა 435 ხარვალის ოდენობით. მე-
ორე საბუთის მიხედვით, რომელიც 1782 წ. 27 თებერვლითაა დათარიღე-
ბული, იმავე შამშადილში ორას ორმოცდა ათი ხარვალი შეუგროვებიათ⁴³. ამ

³⁶ ნ. ბერძენიშვილი XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოს
და კავკასიის ისტორ., 1944, გვ. 200; ლ. გვახარია სახელმწიფო ბეგარა გადასახადები აღ-
მოსავლეთ საქართველოში XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, 1960, გვ. 24.

³⁷ გ. აკოფაშვილი, დასახ. ნაშრ., ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლე-
ხობის ისტორიიდან, 1967, გვ. 132—136.

³⁸ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. I, ნ. ბერძენიშვილის რედ.,
1940, საბუთი № 1805, გვ. 3—4.

³⁹ სცხსა, ფ. 1448, საბუთი № 5277.

⁴⁰ იქვე. საბ. № 1632.

⁴¹ იქვე. საბ. 5277. ამ საბუთს თარიღი არა აქვს. იგი XVIII ს. შუა ხანებისაა.

⁴² იქვე.

⁴³ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. 3, საბუთი № 56.

შემთხვევაში გაცილებით ნაკლებია შეკრებილი, ვიდრე ადრე. მაშასადამე ქვეყნის ვითარების მიხედვით იცვლებოდა შესაკრები სურსათის ოდენობაც. ეს საბუთები აბათილებს ზოგიერთი მკვლევარის მიერ გამოთქმულ აზრს იმის თაობაზე, თითქოს ელი სურსათს იხდიდა თეთრით⁴⁴. დამოწმებულ საბუთებში კი ნათქვამია, რომ შამშადილში შეგროვდა ერთ შემთხვევაში 435, ხოლო მეორე შემთხვევაში 250 ხარვალი. ხარვალი კი წონის საზომი ერთეული იყო და არა ფულისა.

XVIII ს. საბუთი გვამცნობს, რომ ყაზახში შეუგროვებიათ ჯერ ექვსასი ხარვალი სურსათი, ხოლო შემდეგ — ასი ხარვალი, სულ წლის განმავლობაში — 700 ხარვალი⁴⁵. ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს იმის გარკვევაც, თუ სურსათს რა ვადით კრებდნენ. საბუთების⁴⁶ მიხედვით გადასახადი სურსათი იკრიბებოდა იმ ვარაუდით, რომ მორიგე ლაშქარს ოთხ თვეს მაინც ჰყოფნოდა. გამოსარკვევია, თუ წლის განმავლობაში რამდენჯერ და რა რაოდენობით ხდებოდა ამ გადასახადის შეგროვება. სამწუხაროდ, ამ საკითხზე პასუხის ზუსტად გაცემა არ ხერხდება, ამის შესაძლებლობას წყაროები არ იძლევა. ზემოთ მოტანილ საბუთების მიხედვით ის კი შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ როგორც შამშადილში, ისე ყაზახში სურსათი ერთი წლის განმავლობაში ორჯერ აუკრეფიათ. შესაძლებელია, წლის განმავლობაში იგი მეტჯერ, ან ნაკლებადაც აკრეფილიყო. რადგან სურსათი ლაშქრისათვის განკუთვნილი გადასახადი იყო, სავარაუდოა, საომარ მოქმედებასთან დაკავშირებით ლაშქრის შეგროვების გამო სურსათიც შეეკრიბათ იმდენჯერ, რამდენჯერაც ამას საჭიროება მოითხოვდა. აქედან გამომდინარე, ზოგიერთ წელს სურსათის გაწერა ელ ხალხში რამდენჯერმე ხდებოდა.

იმის კითხვა, რას იხდიდა ელი გადასახად სურსათში? საბუთების უმრავლესობა პურის გადასახადზე მიგვანიშნებს, მაგრამ ისიც დგინდება, რომ სურსათში პურის გარდა სხვა პროდუქტებიც შედიოდა. 1790 წ. 3. IX. მეფე ერეკლე მიშკარბაშ იოსებს ავალებდა, რომ ერევანში ჯარით წასულიყო და იქაურებს მიხმარებოდა ბრძოლაში. მეფე აუწყებდა მას: „წინ წამსვლელი კაცისათვის თათრებში სურსათი მითხოვნია, რომ ხუთი-ექვსი დღის პურს მისცემენ. სახსნილოსაც⁴⁶ მისცემენ. მიმიწერია, რომ უნდა მისცენ⁴⁷. ე. ი. აქ პურის გარდა ლაპარაკია სახსნილოზეც⁴⁸. ან კიდევ, XVIII ს. II ნახევრის საბუთი სურსათის სხვა პროდუქტებზეც მიგვანიშნებს.

⁴⁴ ლ. გვახარია. დასახ. ნაშრ., გვ. 26.

⁴⁵ სცსა, ფ. 1448, საბ. 1633. ეს საბუთიც უთარილა და განეკუთვნება XVIII ს. II ნახევარს.

⁴⁶ იქვე საბ. 7152, 7153, 7154, 7155, 7156, 7157, 7158 და ა. შ.

⁴⁷ სახსნილო: (ხორცეული, ყველი და ა. შ.) ქეგლ.

⁴⁸ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, საბ. 75, გვ. 56—57.

ტომთა დასახელება	ძროხა	ცხვარი	ერბო	ყველი ⁴⁹
ყაზახი ⁵⁰	—	—	—	—
ბორჩაღუ	19	24	50	60
დემურჩიჰასანღუ	—	49	15	140
ბაიდარმა და ქურთმა	12	7	15	16
ნაჯბადინმა	1	3	4	8
ქოლაგირმა	1	4	3	10
გულთ ფამ	—	3	4	8
მუხლუს ოღლიმ	3	8	8	16
სარვანი	3	9	8	16
ეშიკაღასბაში თამაზის ელებმა	4	15	15	30
დავით სარდლის ყულარმა	3	8	13	26
მელიქანთ ელებმა	4	8	11	22
ფარხალომ	2	6	8	16
ჰალვარმა	—	3	4	8
ჩალაბლიმ	—	3	5	10

მამასაღამე, მოტანილი საბუთის (1778 წ.) მიხედვით⁵¹, გადასახადი სურსათი შეიცავს მრავალფეროვან პროდუქტს. ამ დროისათვის ხალხი ჯარისათვის იხდიდა როგორც (ოცხალ საქონელს (ძროხა, ცხვარი), ისე მესაქონლეობის პროდუქტებსაც (ერბო, ყველი).

გარდა ამისა, სურსათში შედიოდა საკვები საქონლისათვისაც. 1791 წ. 11 იანვარს ალექსანდრე ბატონიშვილი უბრძანებდა ყორღანაშვილს ჯარით ელხალში დამდგარიყო. ჯარის საკვებით მომარაგების შესახებ კი მიუთითებდა: „სურსათი აწერიათ ყველგან და მაგათაც აწერიათ, საკლავი კი ჩვენგან მიეცემათ, თაიიანთ სურსათში ჟანგარიშიბთ: რაც მანდ საკლავი ეწეროს ის კი აქ უნდა მოგვიოიფეს და აქედამ მივცივით... ექვსი ცხენი ჰყავსთ და ცხენზედ ერთი ლიტრა ქერი მიაცემინეთ დღეში და როგორც რიგია, თქვენც კარგად იცით და ისე გაუძენით ჯარს...“⁵² აქ პურისა და საკლავის გარდა ცხენების საკვებზეცაა ლაპარაკი. ეს საკვები ქერია. ელებს ევალებოდათ ცხენზე დღის განმავლობაში ეძლიათ ერთი ლიტრა ქერი. გარდა ქერისა ელი იხდიდა თივასა და ბზესაც: „ყაზახში შეიძლება პროვიანტი სამი ათას ოცდა ათი ხარვარი, და ბზე...“⁵³ ან კიდევ: „ფამბაკსა და ბორჩაღოში შეიძლება პროვიანტი ათას სამას თოთხმეტი ხარვარი თივა და ბზე...“⁵⁴ და ა. შ. მამასაღამე, ლაშქრისათვის საკვებთან ერთად ელებში აგროვებდნენ როგორც ქერს, ისე თივასა და ბზესაც.

⁴⁹ ერბო და ყველი მოცემულია ლიტრობით.

⁵⁰ ყაზახზე აწერილი გადასახადის რაოდენობა საბუთში არ იკითხება.

⁵¹ სცსსა, ფ. 1448, საბ. 1641.

⁵² საქართველოს სიძველენი, ტ. III, საბ. 235, გვ. 222.

⁵³ სცსსა, ფ. 1449, საბ. 2275.

⁵⁴ ი ქ ვ ე.

ამგვარად, გადასახადი სურსათი აერთიანებდა ყველანაირ პროდუქტს, როგორც ლაშქრისათვის, ისე ლაშქარში მყოფი საქონლისათვისაც. წლის განმავლობაში სურსათის საერთო რაოდენობა სტაბილური არ იყო, იგი იცვლებოდა ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობის მიხედვით. აქედან გამომდინარე, ელი ხალხისათვის საქართველოს სხვა დანარჩენ მოსახლეობასთან ერთად, სურსათი იყო სამხედრო-ეკონომიკური ვალდებულება სახელმწიფოს წინაშე.

მორიგე ლაშქრის განჩინების მიხედვით სურსათი ამოიკვეთა მორიგე ლაშქრის შემოღების დღიდან. ძველში ნათქვამია, რომ სურსათი „მორიგეობის ლაშქრობაში თვითონ მოიხმარონ. ღმრთით ჩვენ ამისი (სურსათის. — გ. ბ.) მთხოვნელი აღარა ვართ. და ჩვენს სახასოს (სახასოში ელიც შედიოდა. — გ. ბ.) ყმას კოდის პურსა და კულუხს გარდა ჯარისათვის სურსათს რომ ვსთხოვდით, იმ სურსათს აღარ გამოვართმევთ“⁵⁵. მაგრამ ჩვენ მიერ აღრე დამოწმებული საბუთები აბათილებენ კანონის ამ მუხლს. 70-იანი წლების შუა ხანებში ამ გადასახადს საბუთებში აღარ ვხვდებით (გარდა შამშადილისა), ხოლო 70-იანი წლების ბოლოს ელებს მაინც ახდევინებდნენ სურსათის გადასახადს. ამის დამამტკიცებლად საბუთების კიდევ დამოწმება ზედმეტად მიგვაჩნია, რადგან უკვე მოტანილი ციტატები მორიგე ლაშქრის განჩინების შემდგომ პერიოდსაც ეკუთვნის⁵⁶.

საინტერესოა ის ფაქტიც, თუ როგორ იყო გაწერილი სურსათი მოსახლეობაზე. კოვალენსკის წერილის მიხედვით აღმოსავლეთ საქართველოში სურსათი „კოლმობრივად იკრიბებოდა, ორი კოდი პური და ერთი კოდი ქერა კომლზე“⁵⁷. ამასავე აღნიშნავს განსვენებული მკვლევარი ლ. გვახარიაც⁵⁸. ზემოთ დამოწმებული ციტატების მიხედვით კი ჩანს, რომ სურსათი არა მარტო კომლებზე, არამედ თაბუნებზეც იყო გაწერილი.

სურსათის რაოდენობის განმსაზღვრელად ძირითადად ხარველი გვხვდება. 1787 წ. საბუთში ხარველის ნაცვლად საპალნეა ნახსენები: „ორმოცდა ათი საპალნე, რომელსაც თათრებს შამშადილიდან პური მოეტანოს, იმათგან გაურიგე და მიეც“⁵⁹.

სურსათის შეკრება და განაწილება ლაშქარზე სახელმწიფო საქმე იყო. ეს მოვალეობა დაკისრებული ჰქონდა მეფის მოხელე მილახვარს, რომელსაც შეეძლო აეკრიფა ეს გადასახადი და ჯარისათვის თვითონვე გაენაწილებინა. საკლავის ლაშქარზე განაწილებას კი მეფე მოხელეს აღარ ანდობდა: „რაც მანდ საკლავი ეწეროს, ის კი აქ უნდა მოგვივიდეს და აქედან მივცემთ“⁶⁰. — უბრძანებდა ბატონიშვილი მილახვარს. მსგავსი საბუთი სხვაც გვხვდება, მაგრამ დასკვნა ერთია: საკლავის განაწილებას მეფის ოჯახის წევრები მოხელეებს არიდებდნენ და ამ საქმეს საკუთარ თავზე იღებდნენ.

⁵⁵ მორიგე ლაშქრის განჩინება, მუხ. 2, ქართული სამართლის ძეგლები, წ. 2, ი. დოლიძის რედაქციით.

⁵⁶ ვ. გაბაშვილი აღნიშნავს, რომ მორიგე ჯარის შემოღების შემდეგ შამშადილის მხარეში კვლავ იკრიბებოდა სურსათი. ამ მოსაზრებას ეყრდნობა გ. აკოფაშვილიც (მას. საქ. ეკ. ისტ.-დან, III, გვ. 56—57; ნარკვევები ფეოდალური ხანის საქართველოს გლეხობის ისტ.-დან, გვ. 133).

⁵⁷ ლ. გვახარია. დასახ. ნაშრ., გვ. 26.

⁵⁸ აქტები, ტ. 2, გვ. 7, 1802 წ. 13 IX.

⁵⁹ საქართველოს სიძველენი, საბ. 26, გვ. 25—26.

⁶⁰ იქვე. საბ. 255, გვ. 229.

ელეზში სურსათის გადახდა ყველას ევალებოდა, მაგრამ იყო ხოლმე შემთხვევები, როცა მეფე თაბუნებს ან პიროვნებებს, რომლებიც გათარხნებული არ იყვნენ, შეღავათს აძლევდა. XVIII ს. მრავალი საბუთი ამაზე მეტყველებს⁶¹.

ელეზზე გაწერილ სურსათს სახელმწიფო შემოსავალში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. საკვლევ ობიექტში შეკრებილი ეს გადასახადი მნიშვნელოვანწილად ჭარბობდა ქვეყნის დანარჩენ რაიონებში შეკრებილ ამავე გადასახადებს. თუ თვალს გავადევნებთ ქართლ-კახეთის სამეფოში აკრეფილ სურსათის სტატისტიკას, აშკარად დავინახავთ იმ დიდ პროცენტულ უპირატესობას. რაც ელეზში აკრეფილ სურსათზე მოდიოდა. მასასადამე, სახელმწიფოს სამხედრო-ეკონომიკურ ცხოვრებაში ელი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა.

საქართველოს ტერიტორიაზე მოძრავ ჯარს ულუფიდან ხ უ ზ ლ ს უ გ ზ ა ვ ნ ი დ ნ ე ნ ⁶². მრავალ სხვა ქართულ დოკუმენტში⁶³, როცა ქართველი მეფენი ლაშქრის შეკრებას ბრძანებდნენ, იმასაც აღნიშნავდნენ, თუ მოლაშქრეს რამდენი დღის ნუზლი უნდა წამოეღო. ასევე ხდებოდა ბეგარაზე გაყვანის დროსაც. მასასადამე, ნუზლი სურსათის შემცველი ტერმინი იყო და საგზლის მნიშვნელობა ჰქონდა, ამდენად იგი აქ გადასახადად არ ჩაითვლება. აომოსავლეთის ქვეყნებში კი ნუზლს გადასახადის მნიშვნელობა ჰქონდა. იგი ოსმალთა იმპერიაში დაპყრობილ ქვეყნებზეც იყო გაწერილი და გარკვეული შემთხვევებისა და კონკრეტული საჭიროებისათვის იყო დაწესებული⁶⁴.

ქვემო ქართლის მაჰმადიანურ მოსახლეობაში ვხვდებით სახელმწიფო გადასახად მ ა ხ ტ ა ს. საქართველოს ისტორიაში ამ გადასახადის შესახებ აღნიშნულია, რომ „XVIII ს. II ნახევარში თბილისსა და გორში, ხოლო XVIII ს. ბოლოს ქართლ-კახეთის სხვა ქალაქებშიც შემოღებულ იქნა ახალი სახელმწიფო გამოსაღები, რომელსაც მახტა ეწოდებოდა: მახტა იყო ამა თუ იმ ქალაქზე, წინასწარ განსაზღვრული რაოდენობით, გაწერილი ფულადი გადასახადი (მაგალითად, თბილისს ყოველწლიურად 400 თუმანი უნოა გადაეხადა). მახტას არ იხდიდნენ თბილისში საეკლესიო და კერძო მეზატონეთა ყმები“⁶⁵.

ნაშრომში „თბილისის ისტორია“ შ. მესხია აღნიშნავს, რომ „გაოსახადი მახტა „თბილისში XVIII ს. II ნახევარში ერეკლე მეორეს მიერ იქნა დაწესებული“⁶⁶. საქართველოს სხვა დანარჩენ მოსახლეობაში ამ გადასახადის გაწერის შესახებ საქართველოსა და თბილისის ისტორიაში აოარაუერია ნათქვამი. ასევე აქვს იგი განმარტებული გ. გოზალიშვილსაც: „მახტი XVIII ს-ში თეიმურაზისა და ერეკლეს დროს უნდა იყოს შემოღებული“⁶⁷. ივ. სურგუ-

⁶¹ სცსსა, ფ. 1448, საბ. 1632 და სხვ.

⁶² ვ. გ ა ბ ა უ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 266.

⁶³ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოცემა, 2, საბ. 109, 144, 147; წ. III, საბ. 225 და ა. შ.

⁶⁴ ნ. შ ე ნ გ ე ლ ი ა. დასახ. ნაშრ., გვ. 149.

⁶⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, მ. დ უ მ შ ა ძ ე, გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ე და ს ზ. საქართველოს ისტორია, წ. 1, გვ. 369—370.

⁶⁶ თბილისის ისტორია, თბ., 1958, გვ. 249.

⁶⁷ გ. გ ო ზ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი. გლეხთა მდგომარეობის ისტორიის მასალებიდან XIX ს. I მეოთხედში, საქართველოს არქივი, წ. II, 1927, გვ. 8.

ლაძე ამ გადასახადის გაწერის თარიღად უფრო წინა XVI—XVIII სს. ვარაუდობს⁶⁸. რის საფუძველზე მიიჩნევს ავტორი აღნიშნულ სამ საუკუნეს მახტის წარმოშობის თარიღად, ამის განმარტებას იგი აღარ იძლევა.

მახტის გადასახადი ელემში უფრო ადრე გვხვდება, ვიდრე იგი ქალაქის მოსახლეობაში შემოუღლიათ⁶⁹. ეს გადასახადი დამოწმებულია „ელის დებულებაში“; თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ცალკეული დებულებები უფრო ადრე შედგა, ვიდრე მათ თავს მოუყრიდნენ „დასტურლამალში“, მაშინ მახტის დაწესების თარიღიც წინ გადაიწევეს, ე. ი. XVII ს. ბოლოს ელებს ეს გადასახადი უკვე ჰქონიათ შეწერილი. შესაძლებელია მახტა უფრო ადრეც იყო დანერგილი ელ ხალხში, მაგრამ სხვა ისტორიული საბუთები და ნარატიული წყაროები არ გვაძლევენ საშუალებას უფრო ზუსტად განვსაზღვროთ მახტის გაწერის პირველი თარიღი. აქვე ყურად მისაღებია ის გარემოებაც, რომ ტერმინი მახტა არაბული წარმოშობისაა⁷⁰ და მისი ფესვები ადრეულ საუკუნეებში იღებს სათავეს.

ისტორიულ საბუთებში გადასახადი მახტა სხვადასხვა ტერმინით არის დამოწმებული — ზოგან მახტაა ნახსენები, ზოგან მახტა, გვხვდება აგრეთვე ეთნიკური ტერმინით — „თათრის მახტა“, ე. ი. ის მახტა, რომელიც ელებზე იყო გაწერილი⁷¹, და ა. შ. მაგრამ სახელთა ასეთი სხვაობა არცვლის მის მნიშვნელობას. მახტას ბევრი ისტორიკოსი და მკვლევარი განმარტავს⁷². დ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, რომ მახტა არც «*УНЕЖНЫЙ ОБРОК С ДЫМА*, ნახე პახტა“, ხოლო პახტა კი — „მახტი, წლის გამოსაღები ერთის თემისა გარდაკვეითთ. Годовой оброк с какой либо провинции»⁷³. მახტის ასეთივე განმარტებას იძლევა ნ. ჩუბინაშვილიც ხელნაწერ ლექსიკონში⁷⁴. დამოწმებული ლექსიკონების ავტორებს გაიგივებული აქვთ მახტი და პახტა. სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაში“ მახტა განმარტებული არ არის, იქ მხოლოდ პახტის მნიშვნელობაა ახსნილი. ჩვენი ვარაუდით, აქ განმარტებული პახტი არ უკავშირდება მახტას. ამას შენიშნავს ი. სურგულაძეც. სულხანის პახტას ასე განმარტავს: „პახტი — ერთს წელიწადს რაც მოსავალი გამოვა სრულ ერთობით“⁷⁵. მაშასადამე, პახტი მოსავლის სახელი ყოფილა და მას საირთო არა აქვს გადასახადთან. ი. სურგულაძე დ. ჩუბინაშვილის გავლენით საბასეულ განმარტებას თავის ახსნას უფარდებს და სიტყვა „მოსავალს“ გამოსაღებად მიიჩნევს⁷⁶. ამ თაობაზე არც ერთი ლექსიკონის დამოწმება არ შეიძლება. მაშასადამე, პახტი, სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, გადასახადს არ ნიშ-

⁶⁸ ი. სურგულაძე. სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 ს. დასაწყისში, ეკონომიკის ინსტ. შრომები, ტ. V, 1952, გვ. 371.

⁶⁹ ლ. გვახარია. დასახ. ნაშრ., გვ. 30—31.

⁷⁰ „დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის გამოც., იხ. ლექსიკონი.

⁷¹ მასალები საქ. ეკ. ისტორ., 3, ნ. ბერძენიშვილის რედ., საბ. 347, გვ. 553.

⁷² მ. ბროსე. Introduction..., გვ. 172; პ. იოსელიანი. Города, существовавшие и существовавшие в Грузии, г. Тбилиси, 1850, გვ. 83; დ. ფურცელაძე. Газ. «Кавказ», 1864, № 86; ი. პახტაძის წერილი. СМЭБКЗК, I, III, 6 და ა. შ.

⁷³ დ. ჩუბინაშვილი. ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

⁷⁴ კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. S. № 3709.

⁷⁵ ს. ს. ორბელიანი. სიტყვის კონა, ს. იორდანიშვილის გამოცემა, გვ. 368.

⁷⁶ ი. სურგულაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 567.

ნავს, ხოლო დ. და ნ. ჩუბინაშვილების მიხედვით დასახელებული ტერმინები ერთი და იმავე მნიშვნელობისაა. იმის გამო, რომ მეტწილ ისტორიულ საბუთებსა და ძეგლებში ამ გადასახადის აღმნიშვნელად მახტაა გამოყენებული, ამიტომ ჩვენც მახტას ვუწოდებთ.

ი. სურგულაძე ვრცლად მსჯელობს მახტის შესახებ. მახტა ელებისათვის განკუთვნილი გადასახადი იყო. საქართველოში საბატონო და საეკლესიო გლეხებზე იგი შეწერილი არ ყოფილა.

წერილობითი წყაროების მიხედვით ელებში ეს გადასახადი შემდეგნაირად წარმოგვიდგება. „დასტურლამალში“ დასახელებულია ის თაბუნები, რომლებიც მახტას იხდიდნენ: ინდოს ლანჩბარი, იოლჩიშვილების თაბუნი, დაბნეული ელი, მოლა ხანვერდისა და ჰაჯი სულუს თაბუნები⁷⁷. სხვა ისტორიული საბუთებით დგინდება, რომ გადასახადი მახტა შეწერილი ჰქონდათ აგრეთვე ქაფანაქჩის თაბუნს⁷⁸, ქოლაგარის⁷⁹, ყაზახის⁸⁰, უზუნარისა და დისიყის ტომებს⁸¹. მას იხდიდნენ ფამბაკელებიც⁸², შამშადილოებიც⁸³ და ა. შ. ერთი სიტყვით, მახტას იხდიდა ის, ვინც მიწათმოქმედებას მისდევდა. მას იხდიდნენ აგრეთვე ხელოსნებიც.

„დასტურლამალში“ ამ ტომების დაუსახელებლობა იმით უნდა აიხსნას, რომ ძეგლის შედგენისას აღნიშნული ტომები არ იყვნენ ქართლის მეფის სახასიონი. ხოლო შემდეგ, XVIII ს. II ნახევარში ისინი მეფის უშუალო მფლობელობაში გადავიდნენ. დამოწმებული საბუთებიც XVIII ს. II ნახევარს ეკუთვნის, ამდენად, მეფე ერეკლეს დროს მახტის გამოძღვები ელების რაოდენობა გაიზარდა და მეფის ხაზინაში ამ გადასახადმაც იმატა. მახტას ყველა თაბუნი არ იხდიდა, რადგანაც ისინი მეურნეობის ისეთ დარგებს მისდევდნენ, რომელიც მახტით არ იბეგრებოდა.

მახტის გადამხდელ თაბუნებში იყვნენ გათარხნებულნიც, რომლებიც გადასახადს არ იხდიდნენ. ვინმე ალა ფითოევი საქართველოს საერთო საკრებულოს მოახსენებდა, რომ მეფე გიორგის დროს იგი განთავისუფლებული იყო მახტის გადასახადისაგან. მის სათხოვარში ვკითხულობთ: „მეზობელნი ჩემნი... აძლევდნენ მახტას, არც მე ვისურვე, რომ ვჰყოფილიყავ თარხანი“⁸⁴. ე. ი. იგი მეფესაგან იყო გათარხნებული.

მახტას იხდიდნენ როგორც ფულით, ისე ნატურითაც. „ელის დებულე-ბიდან“ ჩანს, რომ ზემოთ დასახელებულ მეტწილ თაბუნებში მახტა კომლზე გაწერილი იყო სხვადასხვა ოდენობით: ზოგიერთ თაბუნში კომლი სამ აბაზს იხდიდა, სხვანაირ კი ხუთ აბაზს. მაგალითად, ინდოს ლანჩბარზე⁸⁵, დაბნეულ ელზე, რომელშიც გაერთიანებული იყვნენ ოთარ მდივნის, მეითრის,

⁷⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 567, 578.

⁷⁸ სცსსა, ფ. 1450, საბუთი 75.

⁷⁹ მასალები საქ. ეკ. ისტ-თვის, 3, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, საბუთი № 272, გვ. 389.

⁸⁰ იქვე. საბ. № 199, გვ. 297.

⁸¹ იქვე. საბ. № 272, გვ. 389.

⁸² იქვე. გვ. 103.

⁸³ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი H—d, საბ. № 5125.

⁸⁴ სცსსა, ფ. 1, საქმე 183, გვ. 2.

⁸⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 567.

ბეჟან შანშიაშვილის, მდივანბეგის, ისას, მუსტოფის ნაყმევის შიხიასა და ასლანას ფარემის თაბუნები⁸⁶, შეწერილი იყო კომლზე ხუთი აბაზი, ხოლო იოლჩიშვილების თაბუნზე — სამი აბაზი⁸⁷. ზოგიერთ შემთხვევაში მახტა ელის მოსახლეობის თაბუნებზე იყო გაწერილი. ეს ჩანს ისტორიული საბუთებიდან და „ელის დებულებიდანაც“. მაგ., ქაფანაქჩის თაბუნზე გადასახადი მახტა გაწერილი იყო ასი თუმნის ოდენობით, ხოლო მისი განაწილება კომლზე ზღებოდა⁸⁸. გარდა ამისა, ზემოთ მოტანილი ალა ფითოევის სათხოვარიც მახტის თაბუნზე გაწერის შესახებ მიგვანიშნებს.

თაბუნის წევრთაგან რომელიმე პირის გადასახადისაგან გათარხნების შემთხვევაში თაბუნზე შეწერილი მახტის რაოდენობა არ იცვლებოდა, რადგან მახტისაგან განთავისუფლებული პიროვნებისათვის გადასახადი გადახაწილდებოდა თაბუნის დანარჩენ წევრებზე და გადამხდელი მოსახლეობის კომლზე გაწერილი თანხაც გაიზრდებოდა.

ამდენად, გადასახადი მახტა მეფის მთავრობის მიერ ნაწილდებოდა როგორც კომლებზე, ისე თაბუნებზე. იქ, სადაც მახტა თაბუნზე იყო გაწერილი, კომლის გადასახადის რაოდენობა სტაბილური არ შეიძლება ყოფილიყო, რადგან მოსახლეობის გამრავლების ან შემცირების მიხედვით მახტის გადასახადიც შესაბამისად შემცირდებოდა ან გაიზრდებოდა; ასევე, მთავრობის მიერ კომლზე სხვადასხვა ოდენობით (სამი აბაზი, ხუთი აბაზი) გაწერა დამოკიდებული იყო თაბუნთა ქონებრივ მდგომარეობაზე და, რა თქმა უნდა, შეიძლებულ თაბუნებში კომლზე მეტი იქნებოდა გაწერილი გადასახადი, ხოლო ღარიბზე — ნაკლები.

მახტის ნატურით გადახდის დროს მშრომელი ვალდებული იყო გადასახადი გაესტუმრებინა იმ პროდუქტით, რომლის წარმოებასაც იგი მისდევდა; მაგ.: მოლა ხანვერდისა და ჰაჯი სულუს თაბუნების ძირითადი საქმიანობა ხელოსნობა იყო და ამიტომაც მახტას ისინი ნალ-ლურსმნით იხდიდნენ. მოლა ხანვერდის თაბუნი იხდიდა 166 ნალ-ლურსმანს (ალბათ, საჭედს), ჰაჯი სულუს თაბუნი — 334 საჭედ ნალ-ლურსმანს. თუ თვალს გავადევნებთ კომლზე შეწერილი გადასახადის რაოდენობას, მისი განსაზღვრა ადვილად შეიძლება. მოლა ხანვერდის თაბუნში 12 კომლი ირიცხებოდა, შეწირული ჰქონდა 166 ნალ-ლურსმანი⁸⁹, ე. ი. თითოეული კომლი იხდიდა თითქმის 14 ნალ-ლურსმანს. დაახლოებით ამდენივეს იხდიდა ჰაჯი სულუს თაბუნის კომლიც.

„ელის დებულებაში“ ჩამოთვლილია ის ლანჩბარები, რომლებიც აქუშა-გებდნენ ბატონის რუს გასწვრივ მდებარე მამულებს და იქ ბრინჯის მოსავალი მოჰყავდათ. მათი ვალდებულების შესახებ დასახელებულ ძეგლში ნათქვამია.

⁸⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 578.

⁸⁷ იქვე. გვ. 567.

⁸⁸ სცსსა, ფ. 1450, საბ. 75.

⁸⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 571.

რომ „ლაქი მახტა ლიტრა არის ტ“⁹⁰. მამასადამე, მეფის რუებზე მოიჯარადრე ლანჩბარები იხდიდნენ 300 ლიტრა ლაქს. დასადგენია სიტყვა „ლ ა ქ ი ს“ მნიშვნელობა.

როგორც ს. ს. ორბელიანის სიტყვის კონა, ისე სხვა ლექსიკონები ამ სიტყვას ზუმბურის ანუ ლუქის გაგებით განმარტავენ, ზოგიერთი მას სახთლის მნიშვნელობასაც ანიჭებს. ლაქი რომ სახთლის მნიშვნელობით იყოს ნახმარი, მაშინ 300 კგ სახთლის გადამხდელ მეურნეს თაფლის გადასახადი გაცილებით მეტი ექნებოდა, ვიდრე სახთლისა. მაგრამ თაფლის გადასახადზე და საერთოდ მეფუტკრეობაზე ძეგლში არაფერია ნათქვამი, ამიტომაც ასეთი განმარტება ლაქისა არ მიესადაგება „დასტურლამალიდან“ მოტანილი ტექსტისათვის. იქ, სიტყვა „ლაქის“ წინაც და მის შემდეგაც ბრინჯის მოსავლიდან ბატონის სარგოს შესახებაა ლაპარაკი. მამასადამე, ლაქს ამ შემთხვევაში არც ლუქის ანუ ზუმბურის მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს. აზერბაიჯანულ ლექსიკონში ვიპოვეთ მინსგავსიბული სიტყვა „ლოქუ“, რომლისაგანაც ელის დებულებაში ნახსენები ლაქი უნდა იყოს წარმომდგარი. „ლოქუ“-მ შეიძლება ქართული ენის გავლენით ცვლილება განიცადა ან ძეგლის დამწერმა არასწორად „ლაქი“ დაწერა. ლოქუ თაიის მნიშვნელობით უახლოვდება იმ ტექსტს, სადაც ლაქია ჩაწერილი, რომლის მნიშვნელობა ბრინჯოს ნაწარმზე მიგვანიშნებს. ამდენად „ლაქი“, რომელიც „ელის დებულებაში“ აზერბაიჯანული დიალექტის დამახინჯებულ ან სახეშეცვლილ სიტყვას წარმოადგენს, ბრინჯის სახეობა, ან ჯორო ზუსტად, ბრინჯის ნაწარმი, დანაყილი ბრინჯია, რომელსაც თაბუნები მახტის გადასახადში იხდიდნენ 300 ლიტრის ოდენობით. ადვილი შესაძლებელია, ეს ბრინჯი ის ნაწარმი ყოფილიყო, რომელსაც „დასტურლამალი“ მომდევნო გვერდზე ვხვდებით: „ჩალთუქი ერთი თალარი რომ დანაყონ“⁹¹. მამასადამე, ლანჩბარი ნატურით იხდიდა გადასახადს, იგი მთლიანად თაბუნზე იყო გაწერილი.

მამასადამე. გადასახადი მახტა მოსახლეობას შეეწერებოდა ხოლმე როგორც თაბუნებზე, ისე კომლებზედაც ნატურითაც და ფულითაც. ვხვდებთ ისეთი შემთხვევებიც, როცა სხვა გადასახადი მახტის გადასახადის ანგარიშში გადახდებოდათ ხოლმე ელის მოსახლეობას. ეს მაშინ, როცა მოსახლეობას მხოლოდ მახტის გადასახადი ეთხოვებოდა, რადგან მახტა ზოგჯერ სხვა გადასახადს გამოთიშავდა, მაგრამ აუცილებლობიდან გამომდინარე, სხვა გადასახადიც უნდა გაეღო. 1802 წ. 10 თიბათვეს დედოფალი დარეჯანი სწერდა ქაფანაჯის ალი ალას, რომ „მახტას გარდა სხვა არაფერი გეთხოვებათ რა..., თქვენ მახტა გაძევსთ წელიწადში ასი თუმანი..., რამდენსაც ხანს თქვენ ტალავერში იდგებით, ამ ალავის ქირა წელიწადში ოცდა ორი თუმანი და რვა მინალთუნი თქვენის მახტიდან უნდა აძლიოთ მილახვარს იოსებს და ამის იქით რაც ტალავრის ღალა იქნება, ჟამზედ ყოველთვის ჩვენ დავაწერინებთ და სამარ-

⁹⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 568.

⁹¹ იქვე გვ. 569.

თლიანად ჩემის შვილის მირიანისათვის ავაღებინებთ...“⁹² ამდენად, ალავის ქირა დამატებით კი არ უნდა გადაიხადონ ქაფანაქჩელებმა, არამედ იგი ჩავთვლებათ მახტის გადასახადში. ეს იმით არის იმავე საბუთში ახსნილი, რომ დასახელებულ თაბუხს მახტის გარდა სხვა გადასახადი არ ეთხოვებოდა, ე. ი. მახტა სხვა სახელმწიფო გადასახადებს გამორიცხავდა.

აქ დამოწმებული საბუთის მიხედვით ირკვევა, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში მახტას წლის განმავლობაში სამჯერ იხდიდნენ: „რაც კახეთში მყოფთ ქაფანაქჩელი რავეიანთი რასათი მახტა შეხვდებათ, ის იმათ უნდა გამოიღონ და რასათი თქვენ უნდა გამოიღოთ წელიწადში სამ დაფათ...“⁹³ მახტის ამ წესით გამოღება გვაგონებს მესაქონლეობაზე გაწერილ გადასახად ქოდავს, რომელიც აგრეთვე წლის განმავლობაში სამჯერ იკრიბებოდა: საზაფხულო საძოვარზე წასვლამდე, იქ და უკან დაბრუნებისას. მახტასაც სამჯერ იმითომ კრეფდნენ, რომ ამ გადასახადს იღებდნენ ნახევრად მომთაბარეებისაგან მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებით. „ელის დებულებიდან“ და ისტორიული საბუთებიდან ჩანს, რომ მახტას იხდიდნენ ლანჩბარები, ე. ი. მიწათმოქმედები, ხელოსნები (ნაღბანდები და სხვ.). არ შეგვხვედრია საბუთი პირუტყვზე ან საძოვარზე გაწერილი მახტის შესახებ. ამდენად, მახტას იხდიდნენ მიწათმოქმედნი ან ხელოსანი ელები.

მახტა ძირითადად იყო სახელმწიფო გადასახადი. მას მეფის ხელისუფლება სამეფო კარისა და სხვადასხვა სახელმწიფო ხარჯის დასაფარავად იყენებდა. 1793 წ. ბატონიშვილ გიორგის შეუღდენია ფამბაკის მახტისა და მისი ხარჯის ნუსხა: „სამოცდღაორთუმანნახევარი ბატონს მირთმეგია

ოცი თუმანი ასლანას მისცემია

თორმეტი თუმანი ქალბალიბეგს მისცემია

ასი თუმანი მირზა აფრასიობს მისცემია

ოცდა ათი თუმანი კიდევ დაიხარჯა ფარჩისა“⁹⁴ და ა. შ.

მახტიდან შემოსავალი დანიშნული ჰქონდა დედოფალს. მარიამ დედოფლის შემოსავლის შესახებ ვკითხულობთ: „უზუნარისა და დისიყის მახტიდან ოცდოთხი თუმანი; ქოლაგირის შემოსავალი თავისი გარეშოთი — ორმოცდა თერთმეტი თუმანი და შვიდი მინალთუნი“...⁹⁵ საყურადღებოა ისიც, რომ მახტიდან სარგებელი ჰქონდა ეკლესიასაც: „მეფის გიორგისაგან ნათლისმცემლის წმინდის მონასტერს ჰქონდა ოქმით განწესებული ყაზახის მახტიდან ოცდახუთი თუმანი თეთრი, შვიდი ხალვარი პური; ამავე ყაზახის მახტიდან ეძლეოდა როგორც უცხადებსთ ოქმი...“⁹⁶

მახტას კრებდნენ სახელმწიფო მოხელეები, რომელთაც სამსახურისათვის ეძლეოდათ ნაწილი მათ მიერ შეგროვილი გადასახადიდან. ამ საქმეში ელი ხალხის პრივილეგირებული ზედაფენის ზოგიერთი წარმომადგენელიც იყო დასაქმებული. XIX ს. დასაწყისში მეფის რუსეთის ხელისუფლებისაგან ჯილდოს მიღების აუცილებლობას ყაზახის ვეჭილის შთამომავალი იმით ასაბუ-

⁹² საქართველოს სიძველენი, წ. III, საბ. 301, გვ. 288—289.

⁹³ იქვე.

⁹⁴ მასალები საქ. ეკ. ისტ., წ. 3, გვ. 103.

⁹⁵ იქვე, საბ. 272, გვ. 389.

⁹⁶ საქართველოს სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის გამოც., საბ. 517, გვ. 1095—1097.

თებდა, რომ მისი წინაპარი ყაზახში აგროვებდა გადასახად მახტას და გამო ქართველ მეფეთაგან მას შემოსავალი ჰქონდა დანიშნული⁹⁷. მაშასადამე, გადასახადი მახტა მეფის ხელისუფლების მიერ გამოყენებული იყო სამეფო კარის, დედოფლის, სახელმწიფო მოხელეთა და სხვა მოთხოვნილების დასაფარად. ამ სახსრებიდან ეკლესიაც ლებულობდა გარკვეულ წილს.

მახტა მარტო სახელმწიფო გადასახადი არ იყო. იგი ბოძებული ჰქონდათ ცალკეულ ფეოდალებსაც, „დასტურლამალის“ მიხედვით, დედოფლის ელებში გაწერილი იყო „მახტა — კომლზე შაური თოთხმეტი“⁹⁸. მაშასადამე, აქ თითოეულ კომლზე გაწერილი ეს გადასახადი გაცილებით ნაკლები იყო, ვიდრე სახასო ელებში. „დასტურლამალში“ დედოფლის მიერ მახტის აკრეფის დებულების შეტანა ნიშნავს ამ გადასახადის დედოფლისათვის დაკანონებას.

ფეოდალისათვის მახტის მიცემის შესახებ საყურადღებო ცნობას გვაწვდის 1803 წლის საბუთი. ლორის კაპიტან-ისპრავნიკი გიორგი ციციანოვს ავალებს, მამასის (?) მცხოვრებლებში შეკრებილი მახტა თხუთმეტი თუმანი გადაეცა სახელმწიფოსათვის. ქართველი თავადი უარს აცხადებდა ამ თანხის გადაცემაზე იმ მოტივით, რომ დედოფლისაგან მას პირის სანახავად სიგელით ჰქონდა ნაბოძები, ამიტომაც ამ გადასახადს თვითონ იღებდა. დოკუმენტში ნათქვამია: „ჩემთვის გებძანათ, რომ შარშანდელი ახლოს მახტა მე უნდა მამცეო, ამ მიზეზით არ მოვართვით, რომ მე მაქვს ნაბოძები ღრამოტით; ესე სადედოფლო არ არის, პირის სანახავია, თავისის წლის ფასია. საქართველოში ასრეა განწესება — ვისაც უნდა მისცემს, ნება აქვს... ქართლში ბევრს აქვს დედოფლისაგან მიცემული, ამიტომ რომ ნება ჰქონდათ მამულის გაცემისა...“⁹⁹ აშკარაა მახტა გაცემული ყოფილა ცალკეულ ფეოდალებზე.

დავასკვნით, რომ მახტა იყო ძირითადად სახელმწიფო გადასახადი, მაგრამ მას ვხვდებით დედოფლისა და ცალკეული ფეოდალების სარგებლობაშიც. ბატონიშვილების მამულში ამ გადასახადს არ ვხვდებით. ფეოდალის შემოსავალში მისი არსებობა იმით აიხსნება, რომ იგი ბოძებულია მეფის ან დედოფლის მიერ.

ჩვენო ქართლის ელებში მახტა გაწერილი იყო როგორც კომლებზე, ისე თაბუნებზეც. მახტით დაბეგრულ თაბუნებში ამ გადასახადის გადახდა ვეალებოდა ყველას თარხანთა გამოკლებით. თაბუნებში რომელიმე კომლისათვის სითარხნის მიცემა არ ნიშნავდა თაბუნზე გაწერილი მახტის საერთო რაოდენობის შემცირებას. გათარხნებული პირის ნაცვლად მის წილ გადასახადს თაბუნის სხვა წევრები გადაიხდიდნენ. ეს გადასახადი გადამხდელის მეურნეობის სახეობაზე იყო დამოკიდებული: ლანჩბარი მას ფულით იხდიდა, მიწათმფლობელი და ხელოსანი — ნატურით. ისინი გადასახადს გადაიხდიდნენ იმ პროდუქტით, რასაც აწარმოებდნენ. ფულით გადამხდელი მოსახლეობა მას თანხის სხვადასხვა ოდენობით იხდიდა. ეს ცვლილება დამოკიდებული იყო მწარმოებელი მოსახლეობის ეკონომიურ მდგომარეობაზე. ზოგ შემთხვევაში მახტა სხვა გადასახადს გამოთიშავდა და თაბუნი მის გარდა სხვა გადა-

⁹⁷ სცსსა, ფ. 2, საქმე 2718, გვ. 57.

⁹⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 717.

⁹⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H-d ფონდი, საბუთი 5125.

სახადით აღარ იბეგრებოდა. თუ ელი სხვა მამულით ისარგებლებდა, მაშინ ალაგის ქირას მახტის გადასახადიდან გაისტუმრებდა. ლალა მახტაში არ შედიოდა. მახტის შემოსავალს სახელმწიფოსათვის დიდი ეკონომიური მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ გადასახადიდან სარგებელი ჰქონდათ დანიშნული დედოფალსა და სახელმწიფო მოხელეებს.

ქვემო ქართლის მაჰმადიანურ მოსახლეობაში ცალკეულ შემთხვევაში ვხვდებით სულადობრივ გადასახადსაც, რომელსაც მალი ეწოდება. გვიანდელი ფეოდალური ხანაში მალი გავრცელებული იყო მახლობელი აღმოსავლეთისა და ამიერკავკასიის ქვეყნებში. ირანში სულადობრივ გადასახადს სარახე (سرخه) ეწოდებოდა. ჯიზიასაგან განსხვავებით იგი გაწერილი იყო მუსულმან რაიათებზე. ამ გადასახადის სინონიმები იყო ბაშმალი (باشمال) და სარშომარა (سرخمار) ¹⁰⁰. ოსმალეთში კი არამუსულმანებზე სულადობრივ გადასახადს ჯიზია და ხარაჯა ეწოდებოდა ¹⁰¹. სულადობრივი გადასახადი გვხვდება აზერბაიჯანსა და სომხეთშიც. ერთ-ერთი მათგანი სერანეს სახელითაა ცნობილი, ხოლო მეორეს — ჯიზია ეწოდებოდა ¹⁰². ეს იყო იქ არამუსულმანებზე დაწესებული სულადობრივი გადასახადი.

მალი გავრცელებული იყო ფეოდალურ საქართველოშიც. ეს გადასახადი ჩვენში უცხო დამპყრობლებმა შემოიღეს, ამიტომაც მას სათათრო მალსაც უწოდებდნენ. საქართველოში მას პირველად ვხვდებით XIII ს. ჯერ ბეგარის, შემდეგ გადასახადის სახით ¹⁰³. მოძალადეთაგან თავის დაღწევის შემდეგ საქართველოს პოლიტიკურმა მესვეურებმა იგი ერთხანს ამოკვეთეს კიდეც, მაგრამ შემდეგ კვლავ იქნა აღდგენილი და ქართულ გადასახადად იქცა. XVI ს. მალი საკომლო, ხოლო XVII—XVIII სს. იგი სულადობრივი გადასახადია და ყველა სრულწლოვან მამაკაცს, სანამ დაბერდებოდა და „რისამე მოგება“ შეეძლო, მალი უნდა ეხადა ¹⁰⁴. „ერთი კაცი რომ დაბერებულ იყოს და მისი შვილები მალს იღებდნენ, იმ ბერ კაცს დავთარში ნუ ჩააგდებენ და ნულარც მალსა სთხოვენ“ ¹⁰⁵, — ნათქვამი იყო ბატონიშვილ ვახტანგის ბრძანებაში.

მალი ისტორიოგრაფიაში შესწავლილია ¹⁰⁶, მაგრამ არც ერთი მკვლევარი არ აღნიშნავს იმას, რომ იგი შეწერილი ჰქონდათ ელებსაც. არც ელის დებულებაშია მის შესახებ რაიმე ნათქვამი ¹⁰⁷. შესაძლებელია, ცალკეულ ფეოდალთა მფლობელობაში მყოფი ელი დაბეგრილიყო მალის გადასახადით, რომელიც სახელმწიფოს სასარგებლოდ იქნებოდა აკრეფილი. ამის თაობაზე ვარაუდის გამოთქმის შესაძლებლობას იძლევა ჯერჯერობით ერთადერთი საბუთი,

¹⁰⁰ ლ. შენგელია. ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს, 1973, გვ. 37.

¹⁰¹ გ. ფუთურძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 256.

¹⁰² ი. პეტრუშევსკი. დასახ. ნაშრ., გვ. 283.

¹⁰³ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, 3, 1941, ვ. 56; ვ. გაბაშვილი, სათათრო გამოსაღები..., მიმოხილველი, 3, 1953, გვ. 165.

¹⁰⁴ ი. სურგულაძე. სახელმწიფო გადასახადები.... გვ. 354; ვ. გაბაშვილი ქართული ფეოდალური..., გვ. 253.

¹⁰⁵ ქართული სამართლის ძეგლები. ი. დოლიძის გამოც., II, გვ. 310.

¹⁰⁶ ი. სურგულაძე. სახელმწიფო გადასახადები...; ვ. გაბაშვილი. ქართული ფეოდალური...; ლ. გვახარია. სახელმწიფო გადასახადები აღმოსავლეთ საქართველოში XIX ს. I ნახევარში და. ა. შ.

¹⁰⁷ საქართველოს სიძველენი, წ. III, გვ. 405.

სადაც ნათქვამია, რომ 1703 წელს ერეკლე პირველმა შიომ თუმანიშვილს ცოლშვილს სარჩოდ უბოძა „ყარსოსობა, ადემურჩასლი აჯი ყარა ოღლი თავისის თაბუნითა, რუჯითა საჩალთუქითა და ყოვლის მისის გასადევრითა, მისის მალუჯათით საჩვენო გამოსაღები მალი არა ეთხოვებოდეს რა“¹⁰⁸. ე. ი. ადემურჩასლისა და აჯი ყარა ოღლის თაბუნებს ევალებოდათ მალის გამოღება. ამაზე მიგვანიშნებს გამოთქმა „საჩვენო გამოსაღები მალი“, ე. ი. ისინი ვალდებულნი იყვნენ, მეფისთვის მალი ეხადათ, მაგრამ მათ ამ ვალდებულებისაგან მეფე ათავისუფლებდა.

მალის გადასახადი საქართველოში გაწერილი იყო მიწათმოქმედებზე. რადგანაც ელი მოსახლეობაც მიწათმოქმედი იყო, სავარაუდოა მალის გადახდა მათაც ჰქონდათ დაკისრებული. მოტანილი საბუთი ამ აზრის საპირდაპირედ მეტყველებს. იქ ნათქვამია, რომ თუმანიშვილის ოჯახს სარჩოდ ებოძა ყარა-ოღლის თაბუნი „რუჯითა, საჩალთუქითა და ყოვლის მისის გასადევრითა“. ჩალთუქი მაჩვენებელია იმისა, რომ მიწათმოქმედებს მისდევდნენ, ხოლო რუ და მისი გასადევარი — მამულის აღმნიშვნელი იყო.

ელ ხალხში ვხვდებით გადასახადს ფეშქაშისათვის, რომელიც მონღოლთა ბატონობის დროიდან საქართველოში განუხრელად იზრდებოდა¹⁰⁹.

ფეშქაში გავრცელებული გადასახადი იყო მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ირანში მისი გამოღება ევალებოდათ რაიეთებს შაჰის, ოლქების მმართველებისა თუ მსხვილი ფეოდალების სასარგებლოდ¹¹⁰. საქართველოში გვხვდება ამ გადასახადის აღმნიშვნელი სხვადასხვა ტერმინები. თურქული სავერი (იგივე საური) ირანული ფეშქაშის¹¹¹ სინონიმია. სავერი „ნიშნავდა არა საკუთრივ მისართმეველს, არამედ იმ თანხას, რომლის საფუძველზეც მზადდებოდა შაჰისათვის გასაგზავნი ფეშქაში“¹¹². გადასახადი საური გაწერილი იყო ქართლის სამეფოშიც, მაგრამ ელი მოსახლეობა მას არ იხდოდა.

აზერბაიჯანსა და სომხეთში ფეშქაშის რაობის შესახებ განმარტებას იძლევა ივ. პეტრუშევსკი: „ფეშქაში — ფორმალურად — იყო „ნებაყოფლობითი მისართმეველი“, ფაქტიურად გლეხთა სავალდებულო გამოსაღები „საჩუქრის“ სახით ფეოდალების, ჩინოვნიკისა და თვით შაჰისათვის. ამ უთანასწოროდ მისართმევედნენ არა უშუალოდ რაიათები, არამედ ემირები და წარჩინებულნი, რომლებიც წინასწარ შეავროვებენ სახსრებს შაჰისათვის საჩუქრის შესაძენად“¹¹³.

სიტყვა ფეშქაში სპარსული წარმოშობისაა და საჩუქარს, ძღვენს, მისართმეველს აღნიშნავს¹¹⁴. ქართულ სინამდვილეში გვხვდება გლეხის მიერ ძღვე-

¹⁰⁸ საქართველოს სიძველენი, წ. III, გვ. 405.
¹⁰⁹ ვ. გაბაშვილი. ქართული ფეოდალური..., გვ. 231.
¹¹⁰ ქ. კუციანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 95.
¹¹¹ ვ. გაბაშვილი. „სათანადო გამოსაღები“ გვიანფეოდალურ საქ-ში, მიმოძიწველი, III, 1955, გვ. 133; მისივე, ქართული ფეოდალ..., გვ. 241.
¹¹² ქ. კუციანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 94.
¹¹³ ი. პეტრუშევსკი. დასახ. ნაშრ., გვ. 281.
¹¹⁴ ქეგელ, წ. VII, გვ. 82.

ნის გამოღების ვალდებულება. იგი „ბატონყმურ ურთიერთობაზე დამყარებული საგლეხო ვალდებულება“, რომელიც დაკავშირებული იყო საეკლესიო დღესასწაულებთან¹¹⁵. თავდაპირველად იგი „ბედნიერ“ დღეებში ბატონის მოსაკითხი იყო, რომელიც ოდესღაც მხოლოდ პატივისცემად ითვლებოდა, შემდეგ სავალდებულო ხარკად იქცა¹¹⁶. უცხო დამპყრობათვის განკუთვნილი საფეშქაშო გადასახადი იკრიბებოდა მაშინ, როცა ქვეყანა დამპყრობთა ხელში იყო. უცხოელთა უფლის გადაგდების შემდეგ ეს გადასახადიც ამოიკვეთებოდა.

გვიანფეოდალურ ხანაში აღმოსავლეთ საქართველოში ფეშქაში ირანის ხელმწიფისათვის განკუთვნილ რელიგიურ დღესასწაულებთან ან სხვა მნიშვნელოვან თარიღებთან დაკავშირებული სახელმწიფო გადასახადი იყო. იგი თავისი შინაარსით მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების გადასახადთა რიგში ღვას. ჩვენში იგი ქვეყნის პოლიტიკური ვითარების მიხედვით ცვლილებას განიცდიდა. ბერი ეგნატაშვილი გადმოგვცემს, რომ „სვიმონ მეფე ამ წესით იქმნოდა: ანუ ძესა ურისასა, ანუ ნასყიდსა და ანუ ოსთასა გაგზავნიდა“ ფეშქაშად სპარსეთში, ე. ი. ქართველები მას ტყვეობაში არ მიჰყავდა. როსტომ მეფის დროიდან კი ქართლ-კახეთში კრებდნენ ტყვე ქალ-ვაჟებს და მათ გზავნიდნენ დამპყრობელთან¹¹⁷. XVIII ს-ში კვლავ თანხით იწყეს შეძენა ტყვე ქალ-ვაჟისა და ამ გზით ფეშქაშის შედგენა.

საქართველოში ფეშქაშის თანხის შეგროვება ყოველწლიურად არ ხდებოდა. ამაზე მიგვანიშნებს ქვემოთ დამოწმებული ციტატი: „როდესაც ბედნიერის ყეენის ფეშქაში ტყვე წავა“¹¹⁸. ეს გადასახადი ყაენის მოთხოვნილების მიხედვით იკრიბებოდა მოსახლეობაში. „დასტურლამალი“ ვხვდებით პარაგრაფს „ყეენის ფეშქაშისათვის“. ამ გადასახადის შეკრება ხდებოდა უშუალოდ ირანის მბრძანებლის მოთხოვნილებების მიხედვით. „დასტურლამალი“ საფეშქაშო გადასახადს აკანონებს, მაგრამ აკრფის ვადებს არ განსაზღვრავს.

გადასახადის ვადების შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ისტორიული საბუთები და ნარატიული წყაროები. ალექსანდრე ამილახვარის „გეორგიანულ ისტორიაში“ ნათქვამია: „გადასახადებს სპარსელები ჩვენში კომლზე მარჩილს (ე. ი. 60 კაპიკს) ღებულობდნენ; ამ ფულით შვიდი ვაჟი ან ქალი უნდა იყიდონ და სპარსეთის შაჰს გაუგზავნონ შვიდ წელიწადში ერთხელ“¹¹⁹. ეს ცნობა დასახელებული საუკუნის შუა წლებს ეხება. ხოლო იმავე საუკუნის დასაწყისში, კერძოდ 1708 წლის, ერთ-ერთ საბუთში კი ვკითხულობთ, რომ საური სამ წელიწადში ერთხელ შესწერდებოდა ქვეყანას, რადგან იგი ფეშქაშის შესაძენად გროვდებოდა. საფეშქაშო გადასახადიც, რომელსაც ელები იხდიდნენ, საურის შეგროვების დროს მოხდებოდა. მაშასადამე, საფეშქაშო გადასახადიც სამ წელიწადში ერთხელ იქნებოდა დაკანონებული.

¹¹⁵ გ. აკოფაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 141.

¹¹⁶ დ. გვრიტიშვილი. ფეოდალური საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, 1955, გვ. 221.

¹¹⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ. 2, გვ. 425.

¹¹⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 573.

¹¹⁹ ალექსანდრე ამილახვარი. გეორგიანული ისტორია, ურნალი „მნათობი“, 1939, № 8, გვ. 127; ვ. გაბაშვილი. ქართული ფეოდალური წყობილება..., გვ. 245.

მოტანილი ცნობის მიხედვით იმასაც ვიგებთ, რომ ეს ვადა სტაბილური არ იყო. ხდებოდა ხოლმე ისიც, რომ შაპი „აპატიებდა“ ქართლის სამეფოს ფეშქაშის გადახდას. ასეთ შემთხვევაში მისი შეგროვებაც ქვეყანაში გადაივადებდა გარკვეულ დრომდე¹²⁰. ელვებში საფეშქაშო გადასახადის შეგროვებაც მაშინ მოხდებოდა, როცა ქართლის სამეფოს მისი გადახდა შეეწერებოდა. მოტანილ ცნობებზე დაყრდნობით დავასკვნით, რომ XVIII ს. დასაწყისში საქართველოში და მასთან ერთად ელვებშიც საფეშქაშო გადასახადის შეგროვება დაკანონებული იყო სამ წელიწადში ერთხელ, ხოლო იმავე საუკუნის შუა წლებში კი გადასახადის აკრეფის შუალედი გაზრდილია შვიდ წლამდე.

მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ის გარემოება, რომ საფეშქაშო გადასახადს, როგორც სავალდებულო ხარკს ფეოდალურ ხანაში ქართლის სამეფო ყოველთვის არ იხდიდა. ეს დამოკიდებული იყო ქვეყნის პოლიტიკურ ვითარებაზე. მტრის მომძლავრების პერიოდში ქვეყანას იგი შეეწერებოდა, ხოლო დამპყრობთა უღლის გადავდების შემდეგ კი გადასახადიც ამოიკვეთებოდა. საქართველოს დამოუკიდებლობის პერიოდში ფეშქაში მაინც განაგრძობდა არსებობას, მაგრამ მას სავალდებულო ხასიათი, ისეთი როგორც სპარსელობის ან ოსმალობის დროს ჰქონდა, აღარ აქვს. მისი მნიშვნელობა უკვე შეცვლილია. ასეთი სახის ფეშქაშს ქვეყნის მესვეურნი უგზავნიდნენ მეზობელი სახელმწიფოების მეთაურებს პატივისცემისა და მოკითხვის ნიშნად. ამ ტერმინს იყენებდნენ აგრეთვე ქვეყნის შიგნით სოციალურ ფენათა ან თანასწორობათვის გასაგზავნი ნობათის აღსანიშნავად.

„დასტურლამალში“ საფეშქაშო ხარჯის შესახებ ოთხ ადგილასაა ლაპარაკი. იგი შეწერილი ჰქონდათ ქალაქის, გორის, სომხეთისა და ელის მოსახლეობას, ე. ი. ქართლის სამეფოში ყველას არ ევალებოდა მისი გადახდა.

როგორც დავინახეთ, ელის დებულების მიხედვით ფეშქაშისათვის თანხის გამოღება მომთაბარეებსაც ევალებოდათ. „როდესაც ბედნიერის ყუენის ფეშქაში ტყვე წავა, მაშინ ასი თუმანი ელმა ბატონს ფეშქაშის გასაგზავნად უნდა მიაბრთვან“¹²⁰. მამასადამე, საფეშქაშო გადასახადს ელი ფულით იხდიდა, თანხის რაოდენობაც განსაზღვრული იყო. უნდა ვივარაუდოთ, რომ როგორც სხვა შემთხვევაში, აქაც დასახელებული გადასახადი თანაბრად იქნებოდა განაწილებული კომლებზე და ამიტომაც თითოეულ პიროვნებას სხვადასხვა დროს განსხვავებული რაოდენობით მოუწევდა ამ გადასახადის დაფარვა. ეს სხვაობა გამოწვეული იქნებოდა იმიტაც, რომ მოსახლეობის გადაადგილება, რაც ხშირად ხდებოდა იმ პერიოდში, ან გამრავლება მეკომურთა შემცირებას ან გაზრდას გამოიწვევდა, რაც თავის მხრივ იმოქმედებდა კომლზე გაწერილი თანხის გადაღებასა ან შემცირებაზე.

მოცემულ მასალასა და ლიტერატურაზე დაყრდნობით შესაძლებლობა გვეძლევა დავასკვნათ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ირანის მბრძანებლებისათვის ძღვენის შეგროვება და მისი ხარჯების დასაფარავად გადასახადის გაწერა სამი სახით ხდებოდა: 1) ფეშქაში — მოსახლეობაში საჩუქრის შეგროვება (არა ყოველთვის), 2) საური — თანხის შეგროვება ნივთებისა და ტყვე ქალ-ვაჟის შესაძენად და 3) საფეშქაშო გადასახადი — ფეშქაშის და-

¹²⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 573.

ნიშნულების ადგილზე მისატანი ხარჯების დასაფარავად. საფეშქაშო გადასახადი ელემბის ვალდებულება იყო. მისი რაოდენობა მერყეობდა ას და ორას თუმანს შორის, ზოგჯერ მეტი ან ნაკლებიც მოდიოდა ხოლმე.

ელის სახელმწიფო ვალდებულებათა შორის ვხვდებით გადასახად ოდუნახჩას. დასტურლამალის ხელნაწერებში ეს გადასახადი ერთნაირი ტერმინით არაა წარმოდგენილი. ზოგან იგი იხსენიება როგორც „ოდუნაღჩა“, ზოგიერთში როგორც „ოდუნ ხარჯი“ ან „ოდუნ აღჩა“, ანდა „მოდინაღჩისათვის“ და ა. შ.¹²¹ გადასახადის შინაარსი, რა თქმა უნდა, ამით არ იცვლება. თურქულ და მახლობელი აღმოსავლეთის სხვა ენათა ლექსიკონებში ასეთ კომპოზიციას არ ვხვდებით. მაგრამ ის გარემოება, რომ „დასტურლამალის“ ზოგიერთ ხელნაწერში „ოდუნახჩა“ უფრო სიტყვით არის წარმოდგენილი, უდავო მაჩვენებელია იმისა, რომ ამ გადასახადის სახელწოდება ორი თურქული სიტყვისაგან იყო წარმომდგარი. ეს სიტყვებია odun (ოდუნ) და akça (აქჩა)¹²². odun ნიშნავს შემას, ხოლო akça — ფულს ან ხურდა ფულს. ამ სიტყვათა კომპოზიციაც, რადგან მისი განკერძოებული განმარტება არ არსებობს, უნდა ნიშნავდეს შემის გადასახადს.

ოდუნახჩას განმარტებას იძლევა პ. უმიკაშვილიც: „ოდუნაღჩა — თათრ. ოდუნ — შემა, ახჩა — ფული“. შემდეგ განაგრძობს: „ოთუნახჩა — საბალახო ფული“. ოთუნახჩას საერთო არა აქვს ოდუნახჩასთან. ეს ორი სხვადასხვა სახელწოდებაა და ერთმანეთში გაიგივება არ შეიძლება. „ოთ“ თურქულად ბალახს ნიშნავს და ოთუნ კი ქართულ ნათესაობით ბრუნვას — „ბალახის“ შეესატყვისება. ამდენად, ოთუნახჩა ოდუნახჩა არ არის.

შემის მოზიდვის ვალდებულებას საქართველოშიც ვხვდებით. იგი აქ საბატონო გადასახადიცაა და სამხედრო საქმესთან დაკავშირებული ვალდებულებაც. არქანჯელო ლამბერტი სამეგრელოში მოინალიების ვალდებულებათა შორის შემის მოზიდვისაც ასახელებს. მოინალიები „ვალდებული არიან ზამთრისათვის ბატონს შემა მოუშნადონ და არასოდეს ცეცხლი არ გააქრონ სასახლეში“¹²³. გ. აკოფაშვილი შემის მოზიდვის ვალდებულებას აღმოსავლეთ საქართველოში რუსთა ჯარის სურსათ-სანოვაგითა და პროვიანტით მომარაგების საკითხთან დაკავშირებით ახსენებს: „ერთდროული შემასა, ბზესა და სურსათის გადაზიდვის საშუალებებზე“¹²⁴ იყო შეწერილი. ყველაფერ ამას ერთად „ხარჯი“ ეწოდებოდა და ამისგან თავისუფალი არავინ იყო“¹²⁵.

1796 წლის ერთ-ერთ საბუთში ვკითხულობთ: „... ოქმი გვებოძა, რომელიც სამი აზრი გებრძანებინათ, — მოახსენებს მელიქ დარჩია მეფე ერეკლეს — ერთი რუსების ჩამოსატანი ურმების გარიგება, მეორე შემის გარიგება და მესამე პროვიანტის გარიგება... სამოცდა-ათის ურემის შემის გარიგების ბრძანება იყო..., ზოგი მოსულა და ზოგიც მოდის...“¹²⁶ ამ შემთხვევაშიც

¹²¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 282—283.

¹²² Турецко-русский словарь, М., 1945.

¹²³ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 28; დ. გვრიტიშვილი ი. ნარკვევები..., გვ. 93.

¹²⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd, № 9456.

¹²⁵ გ. აკოფაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 135.

¹²⁶ საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 344 გვ. 332.

რუსის ჯარისათვის შეშის მოზიდვის ვალდებულებებთან გვაქვს საქმე. ამგვარად, ქართულ სინამდვილეში გვხვდება შეშის მოზიდვის სავალდებულო ბეგარა: დასავლეთ საქართველოში ეს ბეგარა საბატონოა, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში იგი სამხედრო ვალდებულებათა რიგშიც დგას.

როგორც „რასტურლამალიდან“ ჩანს, ეს გადასახადი ელ მოსახლეობაში შეწერილი ჰქონდათ მიწათმოქმედებს და ნახევრად მომთაბარეებს. მისი გამოღება ევალეობდათ ინდოს ლანჩბარს, იოლჩიშვილების თაბუნს და დაბნეულ ელს¹²⁷. ელის დებულებაში ყურადღება გასამახვილებია იმ ფაქტზე, რომ ოდუნანჩას იხდის მხოლოდ დავთარში მოხვედრილი „გამომღები გლეხი“¹²⁸. მაშასადამე, გლეხი ვალდებულია იხადოს ოდუნანჩა. „გლეხი“ კი, მიწათმოქმედის აღმნიშვნელი ტერმინია რასტურლამალში. ადვილი შესაძლებელია, რომ მკვლევარს დაეზადოს საწინააღმდეგო მოსაზრებაც, რადგანაც ძეგლის მიხედვით სხვა გადასახადებთან ერთად მომთაბარე დაბნეული ელიც იხდიდა ოდუნანჩას (ელის დებულება მომთაბარეს ელს უწოდებს, ხოლო მიწათმოქმედს „გლეხს“). ბუნებრივად ისმის კითხვა: თუ ელი მომთაბარეა, როგორ და იხდის ოდუნანჩას, რომელიც გაწერილი იყო მხოლოდ გლეხებზე? საქმე იმაშია, რომ დაბნეული ელი არა მარტო მომთაბარეა, არამედ მიწათმოქმედიცაა, ე. ი. ნახევრად მომთაბარეა. მაშასადამე, ოდუნანჩა მას შეწერილი აქვს, როგორც მიწის მეურნეობასთან დაკავშირებულ ელემენტს, მიწათმოქმედს. სხვა ელები ამ გადასახადს არ იხდიან. აქედან დასკვნა: ოდუნანჩა მოზინადრე მიწათმოქმედებზე იყო შეწერილი, ხოლო მომთაბარენი მას არ იხდიდნენ¹²⁹.

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში შეშის მოზიდვისაგან „თავისუფალი არავინ იყო“, ელ მოსახლეობაში ვხვდებით ისეთ გლეხებს, რომლებიც თავისუფალი იყვნენ ოდუნანჩის გადასახადისაგან. ინდოს ლანჩბარი ვალდებული იყო ეს გადასახადი ეხადა მეფისათვის. მაგრამ ელის დებულებით ვგებულობთ, რომ აღნიშნული ლანჩბარი ამ გადასახადისაგან განთავისუფლდა, რადგან მახტას. ქოდაეს, სანავროზოსა და სამასპინძლოს იხდიდა¹³⁰. მსგავს ბულობთ. რომ აღნიშნული ლანჩბარი ამ გადასახადისაგან განთავისუფლდა, ბული ოდუნანჩის გადასახადისაგან¹³¹. ინდოს ლანჩბარის ოდუნანჩისაგან განთავისუფლება სოციალურ მიზეზებში უნდა ვეძიოთ.

განსხვავებით შეშის მოზიდვის ვალდებულებებისაგან, რომელიც საქართველოში შრომით ბეგარას წარმოადგენდა, ოდუნანჩა ელ მოსახლეობაში ფულადი გადასახადი იყო, ამას თვით სახელწოდებაც გვეუბნება. იგი კომლზე შეწერილი იყო თითო აბაზის ოდენობით¹³². საყურადღებოა ისიც, რომ ელი ნატურით არ იხდიდა მას. გლეხი, რომელიც გამომღებად დავთარში ჩავარდებოდა, ვალდებული იყო გადაეხადა ეს გადასახადი. გადასახადის ეს რაოდენობა დარღვეულია დედოფლის ელებში. იქ კომლი იხდიდა ოდუნანჩას ორ შაურს¹³³. რით იყო გამოწვეული ეს რაოდენობრივი განსხვავება, რასტურ-

127 ქართ. სამართ. ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 567.

128 ქართული სამართ. ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., წ. II, გვ. 295.

129 ქართული სამართ. ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 578.

130 ქართული სამართ. ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., გვ. 567.

131 ი ქ ვ ე. გვ. 578.

132 ი ქ ვ ე. გვ. 573.

133 ი ქ ვ ე. გვ. 717.

ლამალში ახსნილი არ არის. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ოღუნაღჩა იყო სახელმწიფო გადასახადი და დედოფლის ელის კაცი ამ გადასახადს იხდიდა სახელმწიფოსათვის. გამოდის, რომ მეფის სახასო ელის კაცი ორ შაურს იხდიდა სახელმწიფოსათვის, ხოლო ორ შაურს კი — მეფისათვის, როგორც ფეოდალისათვის. დედოფლის ელის კაცი კი ფეოდალის გადასახადისაგან თავისუფალი იყო. ამდენად აქ გადასახადი შემცირებული იყო და მისი რაოდენობა ორ შაურს არ აღემატებოდა. უნდა ვივარაუდოთ ისიც, რომ კერძო მფლობელობაში მყოფი ელებიც, რომლებიც მიწათმოქმედებით იყვნენ დასაქმებულნი, ასევე იხდიდნენ ამ გადასახადს, მაგრამ ისტ. საბუთები მათ შესახებ სდუმს.

„დასტურლამალის“ მიხედვით ამ ტერმინით ქართულ მოსახლეობაზე გადასახადი გაწერილი არ იყო; მაგრამ მაჰმადიანი მეფეების დროს შედგენილი საბუთები სხვა გადასახადთა შორის ასახელებენ ოღუნაღჩასაც¹³⁴. იგი აქ მხოლოდ დასახელებულია და მისი მნიშვნელობის დადგენა არ ხერხდება. შესაძლებელია მაჰმადიანი მეფეები შემოსის გადასახადს უწოდებდნენ ამ ტერმინით.

ოღუნაღჩა სახელმწიფო გადასახადია. ამ გადასახადიდან შემოსავალი აქვთ დანიშნული სამეფო კარის მოხელეებს. სახლთუხუცესს ერგებოდა „ოღუნაღჩის თერთმეტის თავის ნახევარი“¹³⁵. აქედან შემოსავალი ჰქონდათ აგრეთვე მდივნებსაც, რომლის რაოდენობა სახლთუხუცესის შემოსავლის თანაფარდი იყო¹³⁶.

ამ ნაშრომში წარმოდგენილია მხოლოდ მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული გადასახადების ნაწილი. გარდა ამისა, იყო კიდევ სხვა გადასახადებიც, რომლის შესახებაც შემდგომში გვექნება საუბარი.

ГИВИ БЕРДЗЕНИШВИЛИ

НЕКОТОРЫЕ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ НАЛОГИ ЭЛИ В XVII — XVIII вв.

Резюме

Одной из форм отношений Грузинского царства с магометанским населением Квемо Картли была установление новых государственных и организация сбора ранее существовавших налогов и повинностей. Это и многие другие факторы управления служили политическим, экономическим и социальным источниками зависимости эли от грузинской короны. Налоги постепенно росли как количественно, так и по объему мер. Несмотря на грузинское влияние, сущность социально-экономической структуры эли оставалась восточной.

Эли делились на социальные слои. Привилегированные и тарханы были освобождены от выполнения некоторых государственных обязан-

¹³⁴ სცსსა, ფ. 1448, საბ. № 546.

¹³⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, ი სურგულაძის გამოც., გვ. 645.

¹³⁶ ი ქ ვ ე გვ. 573.

ностей. Вся тяжесть налогов ложилась на плечи той части производителей, которая не была освобождена царем от повинностей. Трудовой народ платил налоги царю, государству и местным привилегированным, а также чиновникам и помещикам. Государственные и помещичьи налоги были в основном одинаковые. Помещичьи были те же самые, что и царские (сабатано), так как, эли, подаренные царем феодалу, платили ему те же налоги, что и раньше царю, а чиновничьи — были определены государством.

Магометанское население платило налоги за скот, за пастбища, за ремесленные изделия и т. д. как деньгами, так и натурой. Оно выполняло также трудовую повинность. Эли платили следующие государственные налоги: Сурсати, Махта, Гала, Сапешкашо, Одунагча, Кьдави, Чобанбеги, Нахиристави, Кечабаши, Тутху и т. д. Встречаются также синонимы их терминов: Сабалахе, Татрис Сабалахе, Татрис Пиристави, Гала, Ушри, Багра и т. п. Перечислить все подати и повинности в пользу привилегированных слоев эли не удастся, так как они не были узаконены и зависели от воли сборщиков налогов. Эти налоги взимались со всех отраслей хозяйства: во время религиозных праздников, разных событий в семье, при приеме гостей, при выполнении государственных обязанностей и т. д. Они принуждали налогоплательщиков обслуживать семью, ухаживать за скотом, работать в поле, на строительстве разных хозяйственных помещений и т. п. Одним словом, привилегированные независимо от времени и обстоятельств, брали оброк с каждого и на все. Эти повинности в основном обозначены восточной терминологией.

Среди государственных обязанностей значительное место занимал налог на военные цели, так называемое Сурсати. Он был распространен как в странах Ближнего Востока, так и в Грузии. В нашей стране он появился в конце 30-х и начале 40-х годов XVIII в. Этим объясняется тот факт, что Сурсати не был внесен в «Дастурламали». Мы ведем о нем суждение на основании архивных материалов.

Эли платили Сурсати в разных размерах. Об этом свидетельствует множество документов. По целому ряду документов видно, что Сурсати платили из того расчета, чтобы хватило бы отряду в течение четырех месяцев. Иногда взимали Сурсати по мере необходимости. Поэтому, этот налог в некоторых случаях собирали несколько раз в году.

Сурсати платили зерном, пшеницей, ячменем, скотом (коровами, овцами), топленным маслом, сыром, сеном, саломой и т. д. Одним словом, эти налоги охватили все виды продуктов и фураж.

В населении эли распределяли Сурсати как по дымам, так и по племенам (табунам). Его распределение было организовано государством, распределение убоины был уделом царской семьи, а остальной провизии — уделом царских чиновников.

Сурсати, собранные среди эли, играли важную роль в военно-экономической жизни государства.

Среди налогов, взимаемых с магометанского населения Квемо-Картли встречаем Махта. Она по положению эли встречается с XVII в. под названием то Махта, то Пахта, то Пахти. Ее платили земледельцы и скотоводы. Махта взималась подымно и по «табунами». Подымно она взималась разной суммой, за некоторыми «табунами» была записана в размере, установленном царем. Этот налог эли выплачивал как деньгами, так и натурой. Его собирали три раза в год. Царское правительство использовало его для покрытия государственных расходов, а также на расходы членов царской семьи.

Махтой пользовалась и церковь. Ее собирали и отдельные грузинские феодалы в своих элах. Ее платили все налогоплательщики, ланчбари — деньгами, земледельцы и ремесленники — натурой.

По положению эли выделение денежной суммы Сапешкашо возлагалось на них. Это было налогом для покрытия расходов на отправления Пешкеша шаху. Сапешкашо эли платил деньгами в сумме 100 туманов.

Налог Одунахча встречается в исторических документах под разными терминами: Одунахча, Одун Харджи, Для Одунахчи и т. д. Под каким именем не был представлен этот налог, его содержание оставалось неизменным; означает налог за дрова. Каждый дым должен был его платить по «абази», а эли, принадлежащие царице, платили по две «шаури»; его платил земледелец-крестьянин, а скотоводы — эли не платили.

В труде представлена часть налогов, связанная в основном с земледелием. Кроме этого были также и другие налоги, о которых речь будет идти в других статьях.

Л. И. ПАНЦХАВА, Я. А. КИКВИДЗЕ, Г. Б. АВАЛИШВИЛИ

О НЕКОТОРЫХ ЭЛЕМЕНТАХ КОЛХИДО-КОБАНСКОЙ БРОНЗЫ В ИСКУССТВЕ СКИФСКОГО «ЗВЕРИНОГО СТИЛЯ» (I—VII)

Вопрос о взаимоотношениях искусства скифского звериного стиля и искусства кавказского, в частности, колхидо-кобанского, до сих пор не был предметом специального изучения. Несмотря на это, вокруг него был высказан ряд интересных соображений, которые сводились к двум противоположным мнениям: то, что скифский звериный стиль происходит от кавказского, в частности, колхидо-кобанского искусства (Ф. Ганчар, Ш. Амиранашвили)¹ и, что этот стиль не имеет ничего общего с искусством Южного Кавказа (М. Ростовцев)².

На наш взгляд, скифское искусство звериного стиля своим происхождением не обязано искусству колхидо-кобанской бронзы, но в выработке специфических особенностей искусства скифского звериного стиля участвовали и некоторые элементы искусства колхидо-кобанской культуры.

Прежде всего — это использование близких приемов обобщения форм, т. е. включение многих элементов фигур разных животных в одну пластическую композицию — фигуру, а также особая манера стилизации образа животного. В искусстве скифского звериного стиля оно выражается, главным образом, в дугообразном, кольцеобразном и S-образном свертывании изображения животного. Аналогичные, но более ранние явления наблюдаются и на Кавказе, в частности в Закавказье. Наиболее яркое выражение они получили в искусстве колхидо-кобанской бронзы. S-образные стилистические изображения животных известных на колхидо-кобанских бронзовых топорах из Цхета, Оджола, Кобани, Тли (табл. I); Изображения животных в виде незамкнутого круга — на топорах из Псирица, Эшери, Хеви, Цхинвали, Цоиси, а

¹ Фг. Н а н ц а г. *Kaukasus-Luristan*, ESa, IX, Helsinki, 1934, стр. 291; Ш. А м и р а н а ш в и л и. *История грузинского искусства*. Тб., 1961, гв. 27; შ. ამირანაშვილი. *ქართული ხელოვნების ისტორია*, თბ., 1971, გვ. 39—40.

² M. R o s t o v z e w. *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, ss 193—197.

также в большом количестве на бронзовых топорах из Тли (погребения №№ 51, 69, 121, 127, 129, 130, 165) (табл. II, III).

Интересен также и метод передачи некоторых деталей, обнаруженный на изделиях искусства как колхидо-кобанского, так и скифского. Это соединение лап животных одной прямой линией. Изображение двух лап собаки (?), соединенные одной прямой линией, известны на колхидских бронзовых топорах из кладов Цхинвали (таб. IV) и Мехчисхихе, а также из могильника в Палури (Ингургэсс). Соединенные таким методом лапы животных известны на бронзовой бляхе № 2 Кулаковского кургана, датируемого V веком до н. э.³

Кроме графических изображений на бронзовых топорах колхидо-кобанской культуры встречаются и скульптурные изваяния. Скульптурами завершаются обухи топоров⁴. В нескольких случаях это, как бы вросшиеся в обух готовящиеся к прыжку, изображения кошачьего хищника, скорее всего барса (пантера, леопард)? Такие топоры известны из Цагвери, могильника Фаскау, близ с. Галиат, Тли и топор из коллекции Де-бая (таб. V, VI). Все они датируются VIII—VII вв. до н. э.⁵ Эти скульптурные изображения стилистически очень похожи на скульптурные навершия т. н. скифских зеркал, и особенно на навершия ручек изогнутых бронзовых ножей и кинжалов знаменитой тагарской культуры из Минусинской котловины, которую Н. Членова датирует концом VII—V вв. до н. э.⁶ В данном случае мнение о самостоятельном появлении украшения деталей орудий или оружия, представляется маловероятным. Притом, украшаются такие детали, которые никак не связаны с практическим применением.

Интересно, что на раннем этапе (VI в. до н. э.) скифского звериного стиля изображается лев, образ которого затем, т. е. в V в. до н. э., меняется характерным для южно-русских степей хищником-волком⁷. Кроме льва на раннем этапе скифского звериного стиля известно, также изображение другого кошачьего хищника—барса (пантера, леопард). Лев и барс кажутся условными и странными для искусства скифского мира. Но все становится понятным и ясным, если мы обратимся к искусству Древнего Востока и Закавказья. Родиной барса является Африка, Азия и Кавказ, причем на Кавказе бытовали две его разновидности: кавказский и закавказский⁸; но в искусстве Передней Азии

³ М. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Л., 1966, рис. 78.

⁴ დ. ქოჩიძე. კოლხური ცულები. ჟურ. „საბჭოთა ხელოვნება“, № 10, 1968, გვ. 76—80.

⁵ ლ. ფანცხავა. კოლხური და ყობანური კულტურების მხატვრული ხელოსნობის ისტორიისათვის. საკანდიდატო დისერტაცია (ხელნაწერი). თბ., 1975, გვ. 185.

⁶ Н. Членова. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. М., 1967, გვ. 13, ტაბ. III—24—26, IV—11, XXVIII—13.

⁷ В. Ильинская. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. СА, I, 1965, стр. 87.

⁸ БСЭ, 24, 1953, стр. 583—584.

изображение барса (пантера, леопард) очень редко (если не принимать во внимание известный Саккызский клад, обнаруженный в Курдистане, близ Зивие)⁹, приоритет здесь отдан льву. Можно предположить, что в искусстве скифского звериного стиля изображение кошачьего хищника-барса заимствовано с Кавказа и Завкавказья¹⁰. Интересна и сама идея изображения кошачьего хищника. Как правило, этим мотивом украшается боевое оружие (топоры, кинжалы). Этим ярко выражается назначение данного мотива. Кошачий хищник, в данном случае барс, придает оружию резкость, силу, непоколебимость. Как видно, оружие не просто полагалось украшать какими-нибудь фигурами животных, а каждый вид его требовал более или менее определенного животного. Определенный вид оружия связывается с определенным зооморфным изображением.

Кроме барса, в скифском зверином стиле подлинной популярностью пользовался олень, один из наиболее любимых образов животного в колхидо-кобанском искусстве. Как отмечают некоторые исследователи, здесь прослеживается определенная связь. Самые ранние изображения оленей с элементами скифской стилизации (рубеж VII—VI вв. до н. э.) связаны с Северным Кавказом и в них видна немалая близость к массовым ранне-кобанским скульптурным и гравированным изображениям оленей¹¹. Интересно, что и М. Артамонов скульптурное изображение оленя на бронзовом навершии посоха из станицы Махошевской связывает со скульптурными бронзовыми изображениями кобанской культуры Кавказа¹². Аналогичное навершие со скульптурным изображением оленя известно и из сел. Волковицы, датированное V—IV вв. до н. э.¹³ Примечательно, что пишет И. Анфимов о зверином стиле у меотов; кроме пантеры-барса характерные для скифского звериного стиля изображения оленя, горного козла в Прикубанье появляются, пожалуй, раньше, чем в Приднепровье и эти виды животных являются широко распространенными в фауне Северо-Западного Кавказа¹⁴.

В последнее время о взаимоотношениях Кавказского, в частности кобанского искусства (правда в очень осторожной форме) с искусством скифского звериного стиля в разных частях скифского мира, высказались некоторые ученые. Например, как думает К. Смирнов, в

⁹ R. Girshman. *Perse*. Paris, 1964, tab. 147.

¹⁰ Г. Авалишвили, Я. Киквидзе. О некоторых связях скифского и колхидо-кобанского искусства. Тезисы. У Крупновские чтения. Махачкала, 1975.

¹¹ В. Виноградов. Центральный и северо-восточный Кавказ в скифское время. Грозный, 1972, стр. 170.

¹² Там же...; М. Артамонов. Происхождение скифского искусства. СА, 4, 1968, стр. 32.

¹³ Там же.

¹⁴ И. Анфимов. К вопросу о зверином стиле у меотов. Тезисы III Всесоюзной конференции по вопросам скифо-сарматской археологии, М., 1972, стр. 15.

зверином стиле Поволжской группы есть мотивы и особенности трактовки, связанные с Северным Кавказом¹⁵. О влиянии кобанской культуры на раннежелезный век Прикамья указывает А. Смирнов (обнаруженную на Уфинском городище золотую пластинку с изображением лошади, он связывает с кобанским искусством)¹⁶.

В геральдическом изображении двух хищников из Цукур-лимана, М. Артамонов видит влияние кобанских геральдических фигур¹⁷ (таб. VII). Интересно, что изображение хищника на бронзовом навершии из «Старшей могилы», которое раньше трактовалось как заимствованное из искусства Передней Азии техникой исполнения (гравировка) типично для Кавказа, и совсем незнакомо памятникам раннескифского времени¹⁸.

Более далекие связи отмечает Н. Членова; она видит аналогии булавок из Кобани с изображениями трех баранов, с тагарскими шиллями, украшенными баранами и козлами, а также сопоставляет рога в виде спиралей т. н. «минусинского стиля» с изображением рогов колхидо-кобанских баранов¹⁹.

Как известно, та культура Евразии, которая известна под именем скифской, сложилась не ранее конца VII — начала VI в. до н. э. До этого там были распространены формы, имеющие весьма мало общего со скифским искусством²⁰. Большинство исследователей родиной и источником скифской культуры считают Переднюю Азию (горные районы к западу, северо-западу и северо-востоку от Месопотамии) (М. Ростовцев, А. Тальгрэн, К. Хентце, Э. Герцфельд, А. Годар, В. Ильинская, М. Артамонов, И. Членова, Е. Крупнов, А. Шкурко и др.)²¹. Это искусство Хетов, бронзы Луристана и Мазандарана, печати типа Керкук (Митани). Это территория от Кипра, Сирии и Палестины до

¹⁵ К. Смирнов. Савромато-сарматский «звериный» стиль. Тезисы III Всесоюзной конференции по скифо-сарматской археологии, М., 1972, стр. 12.

¹⁶ А. Смирнов. О культурных связях Кавказа с Поволжем, в сб. «Кавказ и Восточная Европа в древности», М., 1973, стр. 132.

¹⁷ М. Артамонов. Указ. работа, стр. 22.

¹⁸ მ. ფირცხალავა. არქეოლოგიის (ძვ. წ. VII—VI სს.) სკვითური კულტურის ძეგლები საქართველოში. საკანდიდატო დისერტაცია (ხელნაწერი), თბ., 1975, გვ. 128 (სქოლიო).

¹⁹ И. Членова. Указ. работа, стр. 129, таб. 29—IX, 28—20, 21.

²⁰ М. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Прага, 1965, стр. 13.

²¹ A. Godard. Les bronzes du Luristan. Paris, 1931; В. Ильинская. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. СА № 1, 1965, п. 105; М. Артамонов. Происхождение скифского искусства. СА, № 4, 1968, 44; Н. Членова. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. М., 1937, 121; А. Шкурко. Об изображении свернувшегося хищника в искусстве лесостепной Скифии. СА, № 1, 1969, стр. 39 и др.

Луристана²². Выходит, что формирование искусства скифского звериного стиля должно было произойти после возвращения скифов из Передней Азии в Северное Причерноморье, в степи России и Южной Украины. Обратный путь после известных миграций скифов в Переднюю Азию и Закавказье лежал опять-таки по Закавказью. По-видимому, как раз в это время и должно было произойти включение некоторых элементов колхидо-кобанской бронзы в искусство скифского звериного стиля.

²² Н. Членова. Указ. работа, стр. 121.

6. ჯიჰია

ჩრდილოკავკასიური ტყავის ფეხსაცმელი ეთნოგრაფიის
ბანუოფილების ფონდის მიხედვით
(VIII—XII)

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ტყავის ფონდი გამოირჩევა ფეხსაცმლის მდიდარი კოლექციით. არაქართული წარმოშობის ფეხსაცმელი ძირითადად რევოლუციამდელი შენაძენია. ქართული კოლექციებით კი დღესაც მდიდრდება ჩვენი ფონდები.

ჩრდილოკავკასიური ფეხსაცმელი (51 წყვილი) მუზეუმში 1906—1917 წლებშია შემოსული, რომელთა დიდი ნაწილი დაღესტნურია. იგი ორივე სქესის ფეხსაცმელს შეიცავს.

ჩრდილოკავკასიის ეთნიკურად ჰრელ და მრავალენოვან ხალხთა ეგზოტიკური ბუნებითა და თავისებური ზნე-ჩვეულებით ბევრი მეცნიერი, მოგზაური და მწერალი დაინტერესებულა. ურიცხვია სამეცნიერო თუ პოპულარულ-საგაზეთო სტატია, რომელთა საშუალებით ვეცნობით ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ყოფის სხვადასხვა მხარეებს — მატერიალური, სოციალური და სულიერი კულტურის წვრილმანებს. სამწუხაროდ, ფეხსაცმლის ისტორიისათვის ყველას გვერდი აუვლია, თვით ტანსაცმლის მკვლევრებსაც კი. თუმცა ფეხსამოსს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ტანსაცმლის კომპლექსში.

მუშაობის პროცესში ჩვენთვის ძირითად ამოსავალს წარმოადგენდა ფონდის მასალა — მაქს ტილკეს კოსტუმის ისტორია ფერადი ილუსტრაციებით გერმანულ და ინგლისურ ენებზე¹, მუზეუმში დაცული ფოტო-ალბომები, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ტყავის ფეხსაცმლის კოლექცია, მახაჩყალის მუზეუმის ექსპოზიცია, ფონდები, სხვაეუ ეთნოგრაფიული მასალა და, რა თქმა უნდა, ის ძუნწი ცნობები, რაც მიმოზნეულია სხვადასხვა სახის ლიტერატურაში.

კოსტუმის ისტორია ზოგადად, ამა თუ იმ ეპოქაში ცალკეულ ქვეყნებში საკმაოდ კარგადაა შესწავლილი. ცნობილია, ცალკეული ელემენტების როლი თავისი დროის ადამიანის გარეგნული სახის ფორმირებაში, რომელიც განსაზღვრავს მის გემოვნებას და იძლევა ხალხის ყოფის, კულტურისა და ზნე-ჩვეულების თვითმყოფ ხასიათს. „სამოსთა ფორმა, მასალა და ფერების შეხამება გვიჩვენებს ერის ეკონომიური და სულიერი განვითარების დონეს“².

¹ Wolfgang Bruhn—Max Tilke, A Pictorial History of costume, New York, 1955; Orientalische kostüme in Schnitt und Farbe non Max Tilke, Berlin, 1923.

² გ. ჩოტაია. წინასიტყვაობა ი. ციციშვილის ნაშრომზე „მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის“, თბ., 1954, გვ. 63.

ფეხსაცმელი, როგორც ჩაცმა-დახურვის კომპლექსის „შემადგენელი, ადამიანისა და კაცობრიობის ისტორიის წინაშე ტანსაცმლის ტოლფასოვანია.

ფეხსაცმელი ერთგვარი ეტალონია მოდისა და მატერიალური კულტურის იმ დარგს განეკუთვნება, რომელიც ქვეყნის საშინაო-სამეურნეო, ყოფით, სოციალურ, ეთნიკურ, წოდებრივ ვითარებას აქტიურად ეპასუხება. იგი ცვალებადია. მაგალითად, საჭმელი ნაკლებად ემორჩილება მოდას და საუკუნეთა მანძილზე თითქმის უცვლელად გადაეცემა თაობათა მიერ პლეადას, ფეხსაცმელი ზოჯგერ ერთი წლის განმავლობაშიც იცვლის თავის გარეგნულ სახეს. ფეხსაცმლის შეცვლას ტანსაცმლის დაგრძელება-დამოკლება, ცეკვების შესწავლის აუცილებლობა მაღალი წოდების წრეებში, ცენოსნობით გატაცება, სპორტის განვითარება და ბევრი სხვადასხვა ვითარება აპირობებდა. მაგალითად, XIX საუკუნის დასაწყისი 1800—1815 წლები, იყო ხანა მამაკაცის მეფობისა. მთელი ევროპა წააგავდა სამხედრო ბანაკს. სამხედრო განწყობლება ცხოვრების ყველა მხარეს დაეტყო, შეიცვალა კოსტუმიც. გამარტივდა სამოქალაქო, გართულდა სამხედრო ჩაცმულობა, გაუხეშდა ფეხსაცმელი.

ფეხსაცმელი იყო და რჩება ადამიანის გარეგნული იერის ტონის მიმცემად. XIX საუკუნის შუა წლებში ფრანგი ქალის ფეხსაცმლის ფორმა ისეთი გახდა, რომ ფეხის ტერფი მოკლე გამოჩნდა, მოყვანილობა, სიარული შეიცვალა და ფრანგი ქალი მთლიანობაში წარმოუდგებოდა თავის თანამედროვეთ „ჰაეროვან არსებად“. ფეხსაცმელი ჯერ კიდევ ძველ ბერძნებში, მკაცრ კლასიკურ პერიოდშიც კი, იყო კომწიაობის საგანი³.

ჩრდილო კავკასიის ხალხებმა საუკუნეთა მანძილზე დაგროვილი ემპირიული ცოდნით თავისი წვლილი შეიტანეს მატერიალური კულტურის მსოფლიო საგანძურში. მაგრამ ნივთიერი კულტურის თვითმყოფი ელემენტების გვერდით არის საერთო კავკასიური ნიშნები, გამომუშავებული „მოსახლეობის ეთნიკური ნათესაობისა და ხანგრძლივი მჭიდრო კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის საფუძველზე... კავკასიის ხალხთა კულტურულ მონაპოვართა საზიარო ფონდში“⁴, ჩოხასთან⁵ ერთად, ფეხსაცმლის ზოგიერთი სახესხვაობაა, რომელთა შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ჩრდილო კავკასიის ხალხთა მეზობლებთან ურთიერთობის ფენვები ღრმად იჭრება წარსულში. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურიდან ჩანს და არქეოლოგიური მონაცემებიც ადასტურებს, ურთიერთკავშირი ამ რაიონის მოსახლეობას სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის, ამიერკავკასიის, შუა და მცირე აზიის, ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან (სირია, ფინიკია, ეგვიპტე) I ათასწლეულიდან დაუწყებია⁶. დიდი გავლენა იქონია ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილზე ქართულმა, სომხურმა და ალბანურმა ცივილიზაციებმა,

³ М. Н. Мерцалова. История костюма, М., 1972; Реальный словарь классических древностей по Любкеру, С-П., 1885.

⁴ გ. ჩაჩაშვილი. კავკასიის ხალხთა ეროვნული კოსტუმი, „საბჭოთა ხელოვნება“, 5, 1960, გვ. 62.

⁵ ლ. მოლოდინი, გ. ჩაჩაშვილი. ქართული კოსტუმის კატალოგი, I, ხეცსურული, თბ., 1964, გვ. 9.

⁶ Е. И. Крупинов. О чем говорят памятники материальной культуры чечено-ингушской АССР, Грозный, 1961, стр. 40.

შემდეგ იწყება არაბების შემოსევა და მისი გავლენა იზრდება (VII—VIII სს.). კავკასია XIII საუკუნიდან მონღოლების, ხოლო XVI—XVIII საუკუნეებში თურქეთისა და ირანისათვის საომარ არენას წარმოადგენდა. ამავე ხანაში იზრდება საქართველოს გავლენა ჩრდილო კავკასიის ხალხთა კულტურულ-ეკონომიური ცხოვრების სხვადასხვა სფეროში. კავკასიის რუსეთთან შეერთებამ გააძლიერა რუსული გავლენა. ნ. მარი არაერთგზის აღნიშნავს კავკასიის რუსეთთან ძველი დროიდან მოკიდებულ ურთიერთობაზე. რაც შეეხება თვით ჩრდილო კავკასიას — დაღესტნის, ჩეჩენო-ინგუშეთისა და ყაბარდო-ბალყარეთის ყოფასა და ზნე-ჩვეულებებში მკვეთრად გამოსახული საზღვრები არ არსებობდა⁷.

ასეთმა ურთიერთობამ ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ფეხსაცმელზე იქონია გავლენა. რა თქმა უნდა, ეს გავლენა ცალმხრივი არ ყოფილა. ჩრდილო კავკასიის ხალხები ამყარებდნენ რა კონტაქტს ამა თუ იმ ხალხთან, ამდიდრებდნენ ურთიერთს თავიანთი მიღწევებით და ინარჩუნებდნენ სპეციფიკურ თავისებურებებს.

განსაკუთრებული დარტყმა განიცადა ფეხსაცმლის ადგილობრივმა წარმოებამ რუსეთის იმპერიის მიერ კავკასიის ეკონომიური დაპყრობის შედეგად, რაც ლენინის სწავლებით გაცილებით გვიან მოხდა, ვიდრე პოლიტიკური ექსპანსია. თანდათან იღვენებოდა ადგილობრივი საუკუნეობრივი „შინამრეწველური“ სარეწები, რომლებიც ეცემოდნენ მოსკოვიდან შემოტანილი ფაბრიკატების კონკურენციის გამო. ეს ეხება იარაღის, სპილენძის, რკინის, ოქრო-ვერცხლის, თიხის, ტყავის და სხვ. შინამრეწველურ დამუშავებას. ყველა ეს პროდუქტი უფრო იაფად მზადდებოდა რუსეთის ფაბრიკებში, რომლებიც კავკასიაში გზავნიდნენ თავის ნაწარმს⁸.

ჩრდილოკავკასიური ფეხსაცმლის ტიპი, როგორც ტანსაცმლის სხვა ცალკეული ელემენტი, ჩამოყალიბდა ეკონომიურ-ისტორიული და გეოგრაფიული ფაქტორების ზეგავლენის სფეროში. იგი საერთო კავკასიურია ცოტაოდენი ვარიაციებით. ჩვენ მოვახდინეთ ფონდში დაცული ჩრდილოკავკასიურ ფეხსაცმელთა ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია (ტაბ. VIII—XII), რომელსაც თარგი დავუდეთ საფუძვლად. გამოირჩევა ოთხი ძირითადი ტიპი: ქალამანი — „ჩარიკლარ“ (სურ. 1), უძირო — „მასილერ“ (სურ. 2), ჩექმა — „ჩაკმა“ (სურ. 3), ქოში — „ბაშმაკლარ“ (სურ. 4).

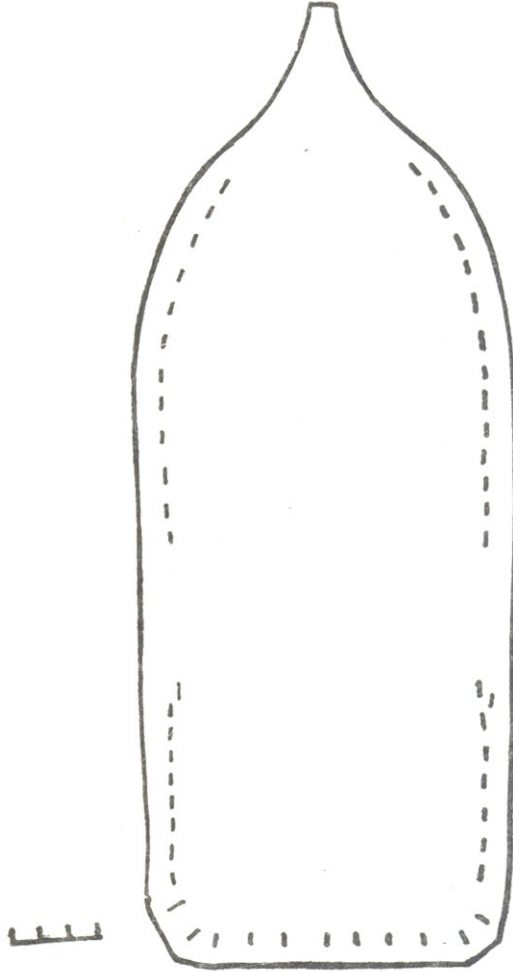
ქალამნის თარგი მეტად მარტივია⁹. გამოიყავით სამი ქვეტიპი: 1. მარტივი, 2. აჭურული წნულით პირშემოვლებული და 3. დახურული. პირველი ორი ქვეტიპი ერთნაჭრიანია, მესამე კი შედგება რამდენიმე ნაჭრისაგან.

⁷ Народы Кавказа, I, М., 1960; История Дагестана, .т I, 1967; Е. И. К р ý п н о в. დასახ. ნაშრ., გ. ჩ ი ტ ა ი ა. დასახ. ნაშრ., Н. М а р р. Избранные работы, т. V, М.—Л., 1935; გ. ჩ ა ჩ ა შ ვ ი ლ ი. ქართული გლეხი მამაკაცის კოსტუმი XIX საუკუნისა, მუზეუმის მოამბე, XIX და XXI, თბ., 1957.

⁸ ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი. კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, თხზ., ტ. III, თბ., 1948, გვ. 703.

⁹ ი. ნ ა ნ ო ბ ა შ ვ ი ლ ი. ტყავის დამუშავების ხალხური წესები საქართველოში, თბ., 1973; В. Д а л ь. Талковый словарь живого великорусского языка, т. III, СПб, М., 1907, стр. 847; С. А. И з ю м о в а. К истории кожевенного и сапожного ремесла Новгорода Велико-го, Материалы и исследования по археологии СССР, № 65, т. II, М., 1959.

მეორე ტიპი — „მასილერ“ რბილი ფეხსაცმელია თავისუფალი თარგითადად ჩანს სამი ქვეტიპი: ერთნაჭრიანი, სამნაჭრიანი და მრავალნაჭრიანი. 1. ერთნაჭრიანი თავისთავად ფართოფეხიანი დახურული და პირმოხდილი უნო ჩუსტებია. 2. სამნაჭრიანი ჩუსტების საპირე ორნაწილიანია, ძირი ტერფის მოყვანილობის მთლიანი ტყავის ნაჭერს წარმოადგენს. 3. მრავალნაჭრიანი „მასილერის“ საპირე ერთი ან რამდენიმე ნაჭრისაგან შედგება, ყელი ორნაჭრიანია — მაღალი ან დაბალი. ამ ქვეტიპშია გაერთიანებული თარგის იგივეობის

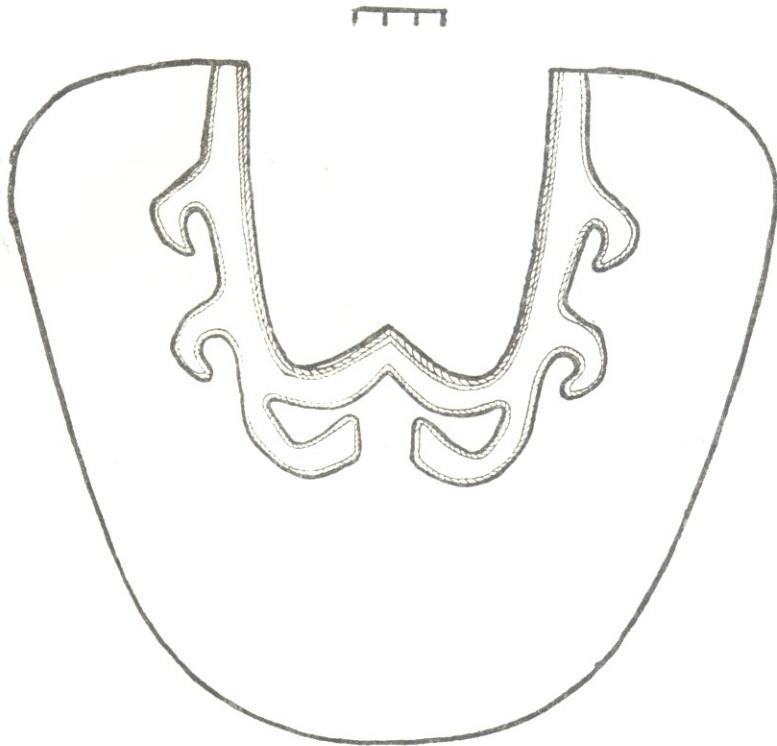

სურ. 1. ჩარიკლარ-თარგი, № 60—13/55

გამო სხვადასხვა მასალის კომბინირებით დამზადებული რბილი ფეხსაცმელები — ტყავისა და ნაბდის, ტყავისა და ქსოვილგადაკრული ტყავის. ამ ქვეტიპში წარმოდგენილი ფეხსაცმელები გამოირჩევა საპირე-ყელის გაფორმებით — ფერადი ძაფებით ამოქარგული მცენარეული ორნამენტები, დალიახდაგებით გამოყვანილი სწორი და ტეხილი ხაზები, ფერადი ტყავის აპლიკაციით მოსახული, ოქრომკედლით ნაქარგი და სხვ.

მესამე ტიპში გაერთიანებული ჩექმებისა და დახურული ფეხსაცმელების თარგი გაცილებით რთულია. შედგება საპირის, ყელის, საქუსარის, ლანჩის, შიდა და გარე ქუსლისაგან. ყელი განსხვავებული სიმაღლისაა — მაღალი და დაბალი. არის უქუსლო და ქუსლიანი, ჰვინტიანი და ცხვირმრგვალი.

ასევე რთულია მეოთხე ტიპის — ქოშის თარგიც, შედგენილი რამდენიმე ნაწილისაგან: საფერხულის, პირზე შემოყოლებული არშიის, სარჩულის, საქუსლის, ქუსლის, საპირისა და ნალისაგან. აქვე გამოიყოფა: ა) ღრმა, ბ) ამოღებული, გ) ენიანი საფერხულიანი, დ) ჰვინტიანი და ე) ბლაგვცხვირიანი.

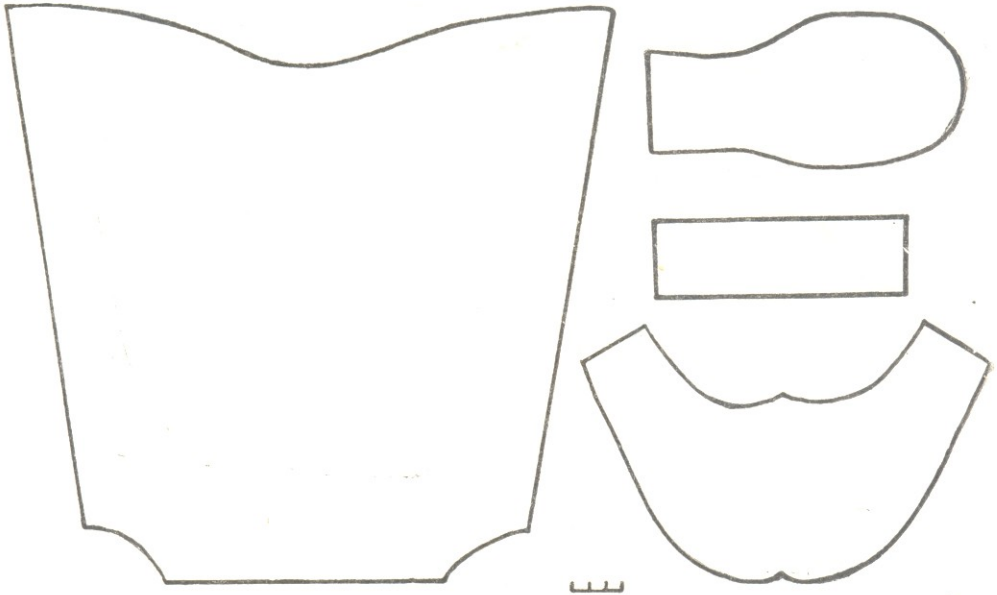
სურ. 2. მასილერ-თარგი, № 97—11/8

თითოეული ტიპი სხვადასხვა ფუნქციის მატარებელ შინ სახმარსა და გარეთ ჩასაცმელ ფეხსაცმელს შეიცავს: საღმრთაწაულო, მდიდრის, ღარიბის, მონადირის, მწყემსის, ხელოსნის, სამოგზაურო, მეთევზის, სეზონური.

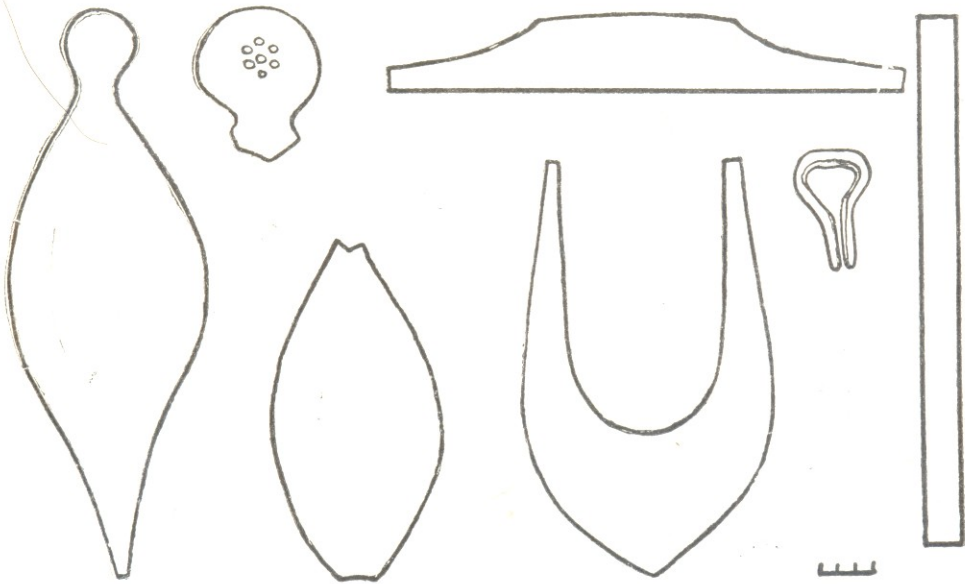
დაღესტნელ მთიელთა ფეხსაცმელი მეტად მრავალფეროვანი იყო. კუმუკებში ყველაზე გავრცელებულ სახეს მამაკაცის რბილლანჩიანი, ყელიანი ფეხსაცმელი წარმოადგენდა. ადგილობრივ მასილერ || მასკის («масилер») უწოდებენ. ქუჩაში გამოსასვლელად მასზე იცვამდნენ დამატებით ფეხსაცმელს ქალუმ || კალუმრუ, რომელსაც აქვს ქართული შესატყვისი — ჩაფულა¹⁰. „მასილერის“ საპირეს „მაჩიი“ («мачий») ეწოდება, ხოლო ყელს — „იშიმ“ («ишим»), იგი ძირითადად შა-

¹⁰ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, III—IV, თბ., 1962, გვ. 156.

ვი ფერისა იყო. სადღესასწაულოდ მაღალი წოდების წარმომადგენლები კი ყვითელ-
სა და წითელი ფერისას ატარებდნენ. იგი იკერებოდა ორი სხვადასხვა ფერის ნაჭ-
რისაგან (წითელი, შავი). სახლში და ლოცვის დროს მხოლოდ „მასილერს“ იტო-
ვებდნენ ფეხზე.

სურ. 3. ჩაქმა-თარგი, № 50—15/15

სურ. 4. ბაშმაკლარ-თარგი, № 1—10/25

მთელს დაღესტანში ფეხსაცმლის მეტად გავრცელებული სახეა ქალამა-
ნი — ჩარიკლარ || ჩარიხი || ჩარხ, რომლის გრძელი თასმა წვივზე ეხვევა.

„ჩარიკლარ“ განსაკუთრებით მოსახერხებელი სახმარია ველზე. შემდეგი სახე ეროვნული ფესვაცმლისა ქოშია „ბაშმაკლარ“ («башмаклар»). განსხვავებით ქალამნისაგან, ქოში მხოლოდ ხელოსნის ხელით უნდა დამზადებულიყო. ყუბაჩები ქოშებს აუცილებლად მზითევში ატანდნენ ქალს.

XIX საუკუნის II ნახევრიდან შექმნილები ატარებდნენ ქუსლიან რუსული ყაიდის ჩექმებს. საუკეთესო მკერავებად ჩამოსული ლაკები ითვლებოდნენ.

ქალის ფესვაცმლად რბილძირიანი „მაჩილერ“ («мачийлер») ითვლებოდა, რომლის ზემოთ ზამთარსა და უამინდობის დროს იცვამდნენ ქოშებს „ბაშმაკლარ“, რომელიც იკერებოდა ისევე, როგორც მამაკაცისა, მხოლოდ გამოსასვლელი მოიქარგებოდა ოქროსა და ვერცხლის სხვადასხვა ფერის აბრეშუმის ძაფით. ქოშები და ჩექმები დაჭედილი იყო ნალით.

ავართა ფესვამოსს წარმოადგენდა მიგვი — „ჩაკამშ“. ზამთარში ატარებდნენ ნაბადის საპირიანებს «კვასულ ხიტალ» («квасул хытал»), ზაფხულში რბილლანჩიან ფესვაცმელს ხმარობდნენ ქალამანს — „ჩარიკი“ («чарык»).

ლეზგებში ყველაზე გავრცელებული სახეა ბანდულები — „შალამარ“ («шаламар»), რომელსაც თითქმის მთელი წლის განმავლობაში ხმარობენ. ზამთარში სითბოსათვის თივას ჩაუფენდნენ.

ლეკებში ქალიცა და მამაკაციც უმეტესად ჭვინტიან ფესვაცმელს ატარებდნენ, ტაბასარანები — ქალამნებს („ჩარიკი“). დაღესტნურს ჰგავს აგულეების, რუტულეების, ცახურების, დარგოედებისა და მთიულ ებრაელთა ტყავის ფესვამოსი.

ჩრდილო კავკასიის ცენტრალური და დასავლეთ რაიონების მკვიდრთა ფესვამოსიც საინტერესო და მრავალგვარია. ყაბარდოელები, ჩეჩნები და ადიღები მჭიდროდ არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი როგორც ენობრივი, ისევე წარმოშობისა და კულტურის ძირითადი ელემენტებით.

მდიდართა ფესვამოსია რბილძირიანი „ვაკე“ («вакье»), რომელიც საპირე მოქარგულობით გამოირჩეოდა, ფერად წითელი. ასეთი ტიპი ნაკლებ გამოსადეგი იყო ფეხით მოსიარულეთათვის, რაც იშვიათობას წარმოადგენდა ცხენს შეჩვეულ განებვირებულთა ცხოვრებაში. ღარიბთა ფეხს უხეში ტყავის სქელლანჩიანი ფესვაცმელი ფარავდა, ან ქალამანი შინდამუშავებული ტყავისაგან. ქალის ფესვაცმელი მამაკაცის ფესვაცმლის მსგავსი იყო, გამოსასვლელი წითელი ფერის.

ადიღე იმოსებოდა წულეებით, მოგვითა და ბანდულებით; აბაზინების ფესვამოსი ჩერქეზულის იდენტურია.

ყარაჩაელების ყოველდღიური ჩასაცმელი იყო ბანდულები „ჩაბირ“ («чабыр»), გამოსასვლელი და სადღესასწაულო — წულეები „ჩარიკ“ («чарык»). ფესვამოსი ოსთა, ყაბარდოელთა, ყარაჩაელთა მსგავსია — ბანდული „ჩაბირლა“ («чабырла»), წულეები.

ოსები უპირატესობას წულებს ანიჭებდნენ, ხშირად ხმარობდნენ კაკასიურ ან რუსულ მოგვებს.

ინგუშებისა და ჩეჩნების ფეხსაცმელია წულა, რბილი კავკასიური შოგვი, ჩაფლა, ნოღელებსაც საერთო კავკასიურია¹¹.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში ჩრდილო კავკასიურთან ტყავისა თუ ნაქსოვ ფეხსაცმელთა მრავალი ტოპოლოგიური ერთგვაროვნობა მოიძებნება, რაც სამეცნიერო ლიტერატურითაც დასტურდება¹². ჩრდილო კავკასიის ყველა ეროვნების წარმომადგენელი საზეიმო და სიმდიდრის აღმნიშვნელ ფერად წითელსა და ყვითელს მიიჩნევდა.

კარგად ჩანს ამ ფერთა პრიორიტეტი ქართულ ფრესკულ მხატვრობასა და ხალხურ პოეზიაში.

„მასპინძელ კარგად მასპინძლობს გულითა მხიარულითა, ქოში წითელი გაცვითა სუფრაზე სიარულითა“¹³.

ბიზანტიის იმპერატორისათვისაც „შესამოსლის აუცილებელ ნაწილს სპარსელებისაგან გადაღებული წითელი მოგვები შეადგენდა. წითელი წაღების ჩაცმა ბიზანტიაში ტახტზე ასვლას უდრიდა და იმპერატორთა რეგალიად იმპერიის დაცემამდე დარჩა“¹⁴. რომში თუ კონსულები თეთრი ფერის ფეხსაცმელს იცვამდნენ, სენატორები მხოლოდ წითლით იმოსებოდნენ¹⁵. რუსეთის დიდებულთა საყვარელ და რჩეულ ფერსაც წითელი წარმოადგენდა¹⁶.

ზემით განხილული ჩრდილოკავკასიური ფეხსამოსის შედარება მუზეუმის ტყავის ფონდის ამიერკავკასიურ კოლექციასთან გვაძლევს იმის საშუალებას, რომ თამამად ვალიართ წულა-მოგვის საერთო კავკასიური ტიპის არსებობა და ნაქსოვთასმიანი ქალამნების გავრცელება მთელს დაღესტანში. იგი, როგორც ცნობილია, არ იკრება, იღუნება ტყავის მთლიანი ნაჭერი და იღებს სასურველ ფორმას, წინასწარ დახვრეტილ ნაპირებში გაეყრება თასმა. ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში ქალამნის დამზადებას „ამოსხმა“ ეწოდება.

საქართველოს ისტორიულ სინამდვილეში დასტურდება სხვადასხვა ფორმის ქალამანი, მათ შორის „ლეკური“¹⁷, რომლის ანალოგიურია სომხური ქა-

¹¹ История Дагестана, т. II, М., 1968; М. З. Аз а м а т о в а. Одежда, культура и быт колхозного крестьянства Адыгейской Автономной области, М.—Л., 1964; С. М. Г а д ж и е в а. Кумыки, М., 1961; Народы Кавказа, I, М., 1960; С. А. Т о к а р е в. Этнография народа СССР, М., 1958.

¹² გ. ჩ ი ტ ა ი ა. ეთნოგრაფიული პარალელები, I, ქართული ჰეტიკანი ფეხსაცმელი, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე ტ. I, № 4, თბ., 1940; ი. ნ ა ნ თ ბ ა შ ვ ი ლ ი. ტყავის დამუშავების ხალხური წესები საქართველში, თბ., 1973; ც. ყ ა რ ა უ ლ ა შ ვ ი ლ ი. ნაქსოვი ფეხსაცმელი, კრ., თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ., 1967; ც. ბ ე ზ ა რ ა შ ვ ი ლ ი. ქალის სამოსელი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1974.

¹³ ა. შ ა ნ ი ძ ე. ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურეთი, თბ., 1931.

¹⁴ ნ. ჩო ფ ი კ ა შ ვ ი ლ ი. ქართული კოსტუმი (VI—XIVსს.), თბ., 1964, გვ. 142.

¹⁵ И. С. В а х р о с. Наименование обуви в русском языке, Хельсинк, 1959.

¹⁶ В. Л. П р о х о р о в. Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной, т. I, 1883; А. В. А р ц и х о в с к и й. Одежда, История культуры древней Руси, М.—Л., 1948.

¹⁷ ი. ნ ა ნ თ ბ ა შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 117; მ ი ს ი ვ ე, ტყავის დამუშავებისა და გამოყენების ხალხური წესები სამეგრელოში, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XXVIII, თბ., 1969, გვ. 275.

ლამანიც¹⁸. ქალამნებსა და ბანდულებს — ჩარის//ჩარხ, გარდა ყოველდღიური დანიშნულებისა და მისი პრაქტიკულობისა სავსე სამუშაოების შესრულების დროს, მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მონადირის, მწყემსის, მეთევზისა და მეომრის ჩაცმულობაში. „ბანდულით შემოსილი ფეხი ციკაბო კლდეებზე და ბალახოვან ფერდობებზე არ სცურავს... მონადირეს ნადირის დევნის დროს ხვდება ქარაფიანი კლდეები, თოვლით ამოვსებული ხევები, შვეულად დაქანებული ბალახოვანი ფერდობები, გადასახტომი ნაპრალები და საერთოდ კლდეები და ღრეში უვალი ადგილები“¹⁹.

ხევისურული ქალამანი — „ჯღანი“, რომელსაც სალაშქროდ წასასვლელად იმარაგებდნენ საფეხნოში თავშეყრილნი, საიმედო და მოსახერხებელ ფეხსაცმლად ითვლებოდა. იგი კალაპოტი (თარგით) ხარის ტყავისაგანაა გამოჭრილი, ხოლო ძირი თასმითაა მოწნული, ამგვარ მოწვნას ხევისურები „ბანდვას“ უწოდებენ. ჯღანს ძირში ბალახი უფენია ნოტიოსაგან ფეხის დასაცავად. გვერდები შვეულადაა ჩაჭრილი. ასეთი ჭრილის ჯღანს ხევისურები ლეკურად ჩაჭრილს ეძახიან, რაც იმას მოწმობს, რომ ჯღანის ეს ტიპი ხევისურებს მეზობლებისაგან უნდა ჰქონდეთ ნასესხები²⁰. ლეკურად ქალამანში ჩასადენ სპეციალურ ბალახს „ღულუ“ ეწოდება. ჩრდილოკავკასიური მეთევზის ფეხსაცმელი — ჩარისი დიდი ზომის ქალამანს წარმოადგენდა (ინვ. № 27—54, მაჩაჩაოსის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი), რომელსაც ხმარობდნენ მხოლოდ ზღვისპირის მცხოვრებნი. მწყემსის „ჩარისი“ ერთი მთლიანი ტყავისაა, წინ და უკან ნაკერით და შიგ ჩაფენილი ბალახით. ასეთი სახის ქალამანი უფრო მიჯად ავარებისთვის ყოფილა დამახასიათებელი, როგორც მესაქონლე ხალხისათვის. აუტრულ ჩარისებს შალის თასმებით უფრო მეტად ლეზგები და თაბასარანელები ხმარობდნენ, განსაკუთრებით მაშინ, როცა შორ გზაზე სამუშაოდ უწევდათ წასვლა.

ფეხსაცმლის ცალკეულ ელემენტებს ღრმა წარსულისაგან მივყავართ. მაგალითად, ქუსლი, დამახასიათებელი კავკასიური ფეხსაცმლის რამდენიმე სახისათვის. ძველი ჩანს და, როგორც ლიტერატურიდან ირკვევა, რუსეთსა და დასავლეთში აღმოსავლეთიდან შესულა უკვე პირველ საუკუნეში²¹. ფეხსაცმლის თავისებური ნაწილია „ჭვინტი“. იგი ახასიათებს ჩრდილოკავკასიურ მოგესა და ქომებს. მთხრობელთა გადმოცემით მოკაუჭებული ჭვინტი ქალის ფეხსაცმელს ახლავს, ხოლო წვეტიანი — მამაკაცისას. ჭვინტიანი ფეხსაცმლით იმოსებოდნენ მაღალი წოდების მამაკაცები, ქალები და ხელოსნები. ასევე იყო აღმოსავლეთ საქართველოში — ეს ტიპი XIX საუკუნის მანძილზე მაღალი წოდების მამაკაცის, მოქალაქისა და ხელოსნის ჩაცმულობის თითქმის აუცილებელ ელემენტს წარმოადგენდა და XX საუკუნის 20-იან წლებამდე ის იშვიათად კიდევ იხმარებოდა²².

¹⁸ ი. ნ ა ნ ბ ა შ ვ ი ლ ი. ტყავის დამუშავების ხალხური..., გვ. 117.

¹⁹ ალ. რობაქიძე. რაჭაში მივლინების ანგარიში, ენიმკის მოამბე, XI, თბ., 1941, გვ. 4.

²⁰ ი. ნ ა ნ ბ ა შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 112.

²¹ И. С. В а р х о в. დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

²² გ. ჩ ი ტ ა ი ა. ეთნოგრაფიული პარალელები, I, ქართული ჭვინტიანი ფეხსაცმელი, სსრკ მეცნ. აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე, ტ. I, № 4, თბ., 1940, გვ. 309.

აკად. გ. ჩიტაიას სპეციალურ ნაშრომში დახასიათებულია ქართული ჭვინტიანი ფეხსაცმლის პარალელები: „დაღესტნის ის ეთნიკური არე, სადაც ამგვარი ფეხსაცმლის ხმარებაა დადასტურებული და რომლის სამოსასლო ტერიტორია ზაქათალიდან ყუბაჩამდე აღწევს. ამ ტერიტორიის გარკვეულ ეთნიკურ არეში დამოწმებული დედაკაცისა და, აგრეთვე, მამაკაცის მიერ ხმარებული ჭვინტიანი ფეხსაცმლის დასამზადებელ მასალად ქსოვილი და ტყავია გამოყენებული“. ნაშრომში აღნიშნულია, აგრეთვე, ჭვინტიანი ფეხსაცმლის რიტუალური დანიშნულება სააქაო და საიქიო ცხოვრებაში, საქორწილო ცერემონიაში²³. სამეცნიერო ლიტერატურაში საერთოდ ფეხსაცმლის ამგვარი დანიშნულება კარგადაა ცნობილი. კერძოდ, საქართველოში ქალამნები რიტუალური დანიშნულებით რკინისაც არსებობდა და მას ეკლესიებს სწირავდნენ²⁴. ინგუშებში დადასტურებულია ფეხსაცმლით მარჩიელობა თიბვის დღესასწაულზე, რომელშიც გარდა „ხუცისა“ მონაწილეობას იღებდა ექვსი გათხოვილი და სამი გაუთხოვარი ქალი. ისინი ფეხსაცმლის შემწეობით არკვევდნენ ხალხისათვის მოსალოდნელ ბედნიერებასა და უბედურებას (Долгач). ხუცებისა და თუშებ-ხეთებისაგან მომდინარე ძეგლებში როგორც ღვთაების (თუშები), ასევე მითოლოგიურ არსებათა და მეომართა ბარელიეფებზე²⁵, ჭვინტიანი ფეხსაცმელი მრავლადაა წარმოდგენილი.

სამხედრო საქმის საჭიროება ხშირად განსაზღვრავდა ხელოსნობის ამა თუ იმ დარგის განვითარებას. ეს ეხება ნაწილობრივ ტყავის ხელოსნობასაც²⁶. ჩრდილო კავკასიაში ამ მხრივ შეუდარებელი ხელოსნები იყვნენ ლეკები, ხასავ-იურთელი ყუმუხები და ყაბარდოელები. ჩაჩნები და ოსები ამათ ჩამორჩებოდნენ, მაგრამ ინგუშებზე წინ იდგნენ²⁷.

კახეთში ადგილობრივი ოსტატები კარგ მკერავებად იყვნენ მიჩნეულნი, მაგრამ საყოველთაო ქება და მოწონება უფრო დაღესტნიდან და არზრუმიდან მოტანილ ფეხსაცმელს ჰქონდა მოპოვებული²⁸.

მთხრობელთა²⁹ გადმოცემით, ყველაზე კარგი ხელოსნები მთელს დაღესტანში შოგვრელი ლაკები იყვნენ. შთამომავლობით ფეხსაცმლის მკერავები, თაობიდან თაობას გადასცემდნენ თავიანთ ხელობას და დღესაც მახაჩყალის ფეხსაცმლის სახელოსნოებში თითქმის მხოლოდ სოფ. შოგვრადან ჩამოსული ლაკები მუშაობენ. ანდაზაც კი არსებობს — ბიჭი შოგვრაში ჩაქუჩით იბადებაო. შოგვრელები სიამაყით იგონებენ, რომ მათი წინაპრები შეგიძრად არ ყოფილან არასოდეს, ისინი პირდაპირ ხელოსნებად მუშაობდნენ. გადმოცემით, თეთრგვარდიელთა დიდი რაზმი გარშემორტყმია სოფელ შოგვრას და ამოწყვეტით ემუქრებოდა მათ წითელარმიელთა შეფარებისა-

²³ გ. ჩ ი ტ ა ი ა. დასახ. ნაშრ., გვ. 310—II.

²⁴ გ. ნ ი ო რ ა ძ ე. საკულტო დანიშნულების რკინის ფეხსაცმელი, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XVI—B, თბ., 1950, გვ. 275.

²⁵ გ. ჩ ი ტ ა ი ა. დასახ. ნაშრ., გვ. 312.

²⁶ Античная цивилизация, М., 1973, стр. 180.

²⁷ ვ. ი თ თ ი შ ვ ი ლ ი. ცენტრალური კავკასიის მთიელების საოჯახო ყოფა, თბ., 1969, გვ. 57.

²⁸ ლ. ბ ო ჭ ო რ ი ვ ი ლ ი. კახური ჩაცმა-დახურვა, ანალები, I, თბ., 1947, გვ. 209.

²⁹ მახაჩყალაში ათღლიანი მივლინების დროს მქონდა შესაძლებლობა აღნიშნული საკითხი შემესწავლა ფეხსაცმლის ხელოსნებისა და მუზეუმის მეთვალყურეების დახმარებით.

თვის. სოფელში მყოფი ყოფილი თეთრგვარდიელი, ოფიცრის ფორმით წარუდგა თეთრგვარდიელთა მეთაურს და თხოვნით მიმართა დილამდე დაეცადათ. მთელი ღამე არ შეწყვეტილა ჩაქუჩის კაკუნი. დილისათვის მთელი რაზმი ერთ ღამეში დამზადებული ფეხსაცმლებით შემოსეს, გაოცებული და კმაყოფილი თეთრგვარდიელები სასწრაფოდ გაერიდნენ ხელოსანთა სოფელს.

ამრიგად, ჩრდილოკავკასიური ფეხსაცმლის ტიპი ჩამოყალიბდა მრავალსაუკუნოვან ისტორიულ-ეკონომიურ პროცესში, განსაკუთრებულ გეოგრაფიულ-კლიმატურ გარემოში, ახლო მეზობლებსა და სხვა ხალხებთან სავაჭრო-მეგობრულ და საომარ ურთიერთობაში. საერთო მსგავსი ნიშნები აისახა არქეოლოგიურ მასალაში, კედლის მხატვრობასა და საფლავის ქვებზე, ხუროთმოძღვრების ძეგლებზე, XIX საუკუნის ფოტო-მასალაზე, მახაჩყალის, მოსკოვისა და თბილისის მუზეუმების ტყავის ფონდების ფეხსამოსის კოლექციებში³⁰.

Н. П. ДЖИКНЯ

СЕВЕРОКАВКАЗСКАЯ КОЖАНАЯ ОБУВЬ ПО ФОНДУ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОТДЕЛА

Резюме

Кожаный фонд Гос. Музея Грузии отличается богатой коллекцией обуви. Обувь негрusinского происхождения поступила в Музей, в основном, в дореволюционный период, грузинская коллекция же пополняется и по сей день.

Как известно, обувь занимает в истории человечества такое же место, как и одежда. Она является своеобразным эталоном моды и относится к той части материальной культуры, которая активно отражает хозяйственные, бытовые, социальные и этнические взаимоотношения в стране.

Основой нашей работы являлись: фондовый материал, история костюма М. Тилке с цветными иллюстрациями на немецком и английском языках, музейные фото-альбомы, коллекция кожаной обуви Мос-

³⁰ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე. ივრის ფშაგებთან, ენიშკის მოამბე, XI, 1941; Н. Ч у б н и а ш в и л и. Хандиси, Тб., 1972; С. А. Т о к а р е в. Этнография СССР, М., 1958; Е. И. К р у п н о в. Древняя история и культура Кабарды, М., 1957; გ. ჩ ი ტ ა ი ა. დასახ. ნაშრ.; გ. ჩ ა ხ ა შ ვ ი ლ ი. ქართული გლეხი მამაკაცის კოსტუმი XIX ს., მუზეუმის მოამბე, XIX - A და XXI - B, თბ., 1957; Г. А. К о ш е л е н к о, Культура Парфии, М., 1966; С. А. И з ю м о в а. К истории кожевенного и сапожного ремесла Новгорода Великого, М., 1959; Историко-этнографический атлас, Русские, М., 1967; Альбом Эрмакова, Эстонская народная одежда XIX и начало XX в., Талин, 1960; M a x T i l k e. დასახ. ნაშრ.; M a x T i l k e, Studien zu der Entwicklungsgeschichte des Orientalischen Kostüms, Berlin, 1923; Albanien, Bauten, Trachten und geräte Nordalbanians von Franz Baron Nopca, Berlin und Leipzig, 1925.

ковского Исторического музея, экспозиция Махачкалинского Музея, полевой этнографический материал и те скудные сведения, которые разбросаны кое-где в литературе.

Эмпирические знания, накопленные на протяжении веков народами Северного Кавказа, внесли посильный вклад в сокровищницу материальной культуры мира. Однако, наряду с самобытными элементами культуры, имеются и общекавказские признаки, выработанные на основе этнического родства населения и длительных, тесных культурно-исторических связей. В общий фонд культурных ценностей кавказских народов, вместе с чохой, входят и некоторые типы обуви.

По этнографическим данным, лучшими ремесленниками во всем Дагестане считались лаки, из сел. Шовкры, потомственные сапожники, которые из поколения в поколение передавали свое мастерство; и сегодня в обувных мастерских г. Махачкалы работают только жители сел. Шовкры.

Северокавказский тип обуви был выработан в течение многовекового историко-экономического процесса, в особой географическо-климатической среде, в результате торговых, дружественных и др. контактов с соседними и другими народами, что способствовало появлению многих дальних и близких параллелей.

თ. ჭუთელია

თბილისის ზარაფხანა XVII—XVIII სს.
(ვერცხლის ფული)
(XIII—XIV)

XVI—XVII საუკუნეებში თბილისი კვლავ რჩებოდა ამიერკავკასიის უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო-სატრანზიტო ცენტრად. იმდროინდელი ირანელი, თურქი და ევროპელი ისტორიკოსები თუ მოგზაურები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ თბილისი ხალხმრავალი ქალაქი იყო გაცხოველებული ვაჭრობით¹. მიუხედავად იმისა, რომ 1556 წლიდან მოყოლებული 1748 წლამდე თბილისის ციხეში უმეტესად ყიზილბაშური, ხან თურქული გარნიზონი იდგა და ქართლის მეფეების (ლუარსაბ I, სიმონ I, გიორგი X, ლუარსაბ II, თეიმურაზ I) თავგანწირული ბრძოლა უცხოელთა გარნიზონის გასადევნად მარცხით დამთავრდა, ქალაქში აქტიური ცხოვრება არ ჩამკვდარა. გადაურჩა თბილისი შაჰ-აბას I გამანადგურებელ შემოსევებსაც. მთელი XVII საუკუნის განმავლობაში რჩებოდა იგი მნიშვნელოვან სავაჭრო-ეკონომიურ ცენტრად და ერთადერთი საქართველოს ქალაქებიდან ინარჩუნებდა „მკიდრო კავშირს მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის სავაჭრო ცენტრებთან“². თბილისის გაცხოველებული საქალაქო ცხოვრების ერთ-ერთი უტყუარი საბუთია აქ ზარაფხანის არსებობა და მისი ინტენსიური მოქმედება XVII—XVIII საუკუნეებში.

ირანში სეფიანთა დინასტიის ბატონობის პერიოდში თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი ფულის რაობაზე არსებობს ორი ურთიერთგამომრიცხველი მოსაზრება. ერთის ავტორია ე. პახომოვი, მეორისა — დ. კაპანაძე. ე. პახომოვს მიაჩნდა, რომ ეს ფული წმინდა სპარსულია, ისეთივე როგორც ისფაჰანსა ან თავრიზში მოჭრილი, ხოლო თბილისის ზარაფხანას იგი უწოდებს «персидский тифлисский монетный двор» და, ამრიგად, არ ასხვავებს თავრიზის, ისფაჰანის, ერევნის და სხვა ზარაფხანებისაგან³. ამის საწინააღმდეგოდ დ. კაპანაძეს მიაჩნდა, რომ ეს ქართული ფულია, მოჭრილი ირანული ნიმუშების მიხედვით⁴.

¹ ე. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი. თბილისი XVI—XVII საუკუნეების აღმოსავლურ წყაროებში, თსუ შრომები, № 99, თბილისი, 1962 (წყაროების მითითება იხ. იქვე).

² ე. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 257.

³ Е. А. П а х о м о в. Монеты Грузии, Тбилиси, 1970, გვ. 217.

⁴ ი ქ ვ ე. დ. კაპანაძის კომენტარი, გვ. 337: «Грузинские монеты того времени правильнее было бы называть «битыми по иранским образцам».

როგორც ცნობილია, სამონეტო ემისიას გააჩნია ორი უმთავრესი მხარე — იურიდიული და ეკონომიური. იურიდიული თვალსაზრისით თბილისში XVII ს-ში და XVIII ს-ის დასაწყისში მოჭრილი ფული, რასაკვირველია, ირანულია. ასე მიაჩნდათ თანამედროვეებსაც. მაგალითად, სომეხ ვაჭარს ზაქარია აკულისელს 1651 წელს თურქეთში, სტამბოლში, ნავაჭრი ფული ჩაუბარებია თბილისის ზარაფხანისათვის, რათა იგი გადაეჭვდათ სპარსულ ფულად, და მერე ამ ფულით დაბრუნებულა მშობლიურ აკულისში, რადგანაც, მისი სიტყვით, ირანში მხოლოდ სპარსული ფული გადიოდა⁵.

სეფიანი შაჰები სიქის (და ხუთბის) უფლებას მიიჩნევდნენ თავისი ხელისუფლების უმნიშვნელოვანეს რეგალიად და სხვისი სახელით მონეტის მოჭრა იმ ტერიტორიაზე, სადაც მათ ასე თუ ისე ხელი მიუწვდებოდათ, ნიშნავდა ირანისათვის ომის გამოცხადებას⁶. ცხადია, ქართლის მეფეები, რომლებიც XVII ს. ირანის შაჰების ვასალებად ითვლებოდნენ, სხვა, არაირანული, ფულის მოჭრას ვერ გაბედავდნენ. ყურმოკრული ცნობა, თითქოს ქართლის მეფემ ვახტანგ V შაჰნავაზმა გაბედა საკუთარი მონეტის მოჭრა, გამხდარა ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ შაჰ-სულეიმანი ჯარით დაიძრა ქართლისაკენ ურჩი ვასალის დასასჯელად. შაჰნავაზი იძულებული გახდა თავის გასამართლებლად გამგზავრებულიყო შაჰის კარზე (გზაზე იგი გარდაცვლილა კიდეც). ერეკლე პირველს შაჰნავაზის აღნიშნული აქტი (საკუთარი ფულის მოჭრა) სრულიად სამართლიანად მიაჩნდა იმავე რიგის მოვლენად, როგორც შაჰნავაზისავე მიერ თურქეთთან ანტიირანული მიმოწერის გაბმა⁷.

XVII ს. და XVIII ს. პირველ ოცწლეულში თბილისში მოჭრილი თარიღ-შერჩენილი მონეტების შედარება საკუთრივ ირანის ქალაქებში მოჭრილ თანადროულ მონეტებთან გვიჩვენებს, რომ სამონეტო ზედწერილის და, საერთოდ, მონეტის ყოველგვარი ცვლილება, რაც ხდებოდა ირანში, დაუყოვნებლივ, იმავე წელს აისახებოდა ხოლმე თბილისის ზარაფხანის პროდუქციაზე. უნდა ვიფიქროთ, რომ შაჰის დივანის სათანადო უწყება ქართლში სისტემატურად აგზავნიდა ახალი ზედწერილის ტექსტს, რომლის მიხედვითაც თბილისში ჭრიდნენ ახალ სიქას⁸.

ამრიგად, იურიდიული თვალსაზრისით, თბილისში მოჭრილი ფული ირანულ ფულად უნდა იქნეს აღიარებული. მით უმეტეს, რომ თბილისის მონეტების რემედიაშიც პრინციპში შეესატყვისებოდა ირანულ სტანდარტს, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ირანის შაჰები კმაყოფილდებოდნენ ქართლის მეფეების მიერ მორჩილების გამოხატვის ამ ფორმით — სპარსული მონეტის მოჭრით, ხოლო თბილისის ზარაფხანაში მონეტის მოჭრის, მისი რაოდენობისა და ლითონის ხარისხის კონტროლის საქმეში სრულებით არ ერეოდნენ. ყველაფერა ეს შედიოდა ქართლის მეფის იურისდიქციაში. ქართლის მეფის ხაზინაში შედიოდა ზარაფხანის ექსპლოატაციით მიღებული შემოსავალიც.

⁵ Дневник Захария Акулисского, Ереван, 1939, გვ. 30.

⁶ R. St. P. o o I. Catalogue of Coins of the Shahs of Persia in the British Museum, London, 1887, გვ. XX.

⁷ Переписка грузинских царей с российскими государями, СПб., 1861, გვ. 88.

⁸ შეად : Е. А. Пахомов Монетные клады Азербайджана и других республик и краев Закавказья, VII, Баку, 1957, გვ. 17.

ისქანდერ მუნშის ცნობით, ქართლის მეფეებმა ჯერ კიდევ შაჰ თაჰმასპ I დროს „დაამშვენეს ფული შაჰის სახელით“⁹.

სეფიანი შაჰის სახელით თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი ვერცხლის ყველაზე ადრეული მონეტა, დაცული დრეზდენის მუზეუმში, მოჭრილია ჰიჯ. 1013 წ. (1604/5 წ.) შაჰ აბას I სახელით¹⁰. ისმება კითხვა: ვის შეეძლო მოეჭრა ეს მონეტა? თბილისის ციხეში ამ დროს ოსმალური გარნიზონი იდგა. სწორედ ჰიჯ. 1013 წ. (1604-5 წ.) ქართლის მეფე გიორგი X „იმ მიზეზით, რომ ვაი თუ თბილისსა და ახალციხეში მდგარმა ოსმალებმა შეაწუხონ ჩემი ქვეყანა“, ერევნიდან ქართლში დაბრუნების ნებართვა მიიღო შაჰ აბას I-საგან¹¹. ცხადია, რომ ოსმალური გარნიზონი ჰიჯ. 1013 წ. (1604-5 წ.) არავითარ შემთხვევაში არ მოჭრიდა ფულს იმ სახელმწიფოს სიუხერნის სახელით, რომელსაც ოსმალები ებრძოდა (ირან-ოსმალების მორიგი ომი დაიწყო 1603 წელს და დამთავრდა 1612 წელს სტამბოლის ზავით)¹². თბილისში ამ დროს ირანის ხელისუფლებაც არ ჩანს: შაჰ აბასმა თბილისიდან ოსმალები მხოლოდ ჰიჯ. 1015 წ. (1606-7 წ.) განდევნა და თბილისის ციხეში ყიზილბაშები ჩააყენა¹³.

ერთადერთი რჩება ქართლის მეფე გიორგი X, რომელმაც, როგორც ჩანს, ისარგებლა შაჰ აბას I შეტევით ოსმალების წინააღმდეგ და თბილისი ფაქტიურად დაიმორჩილა. არც ის არის გამორიცხული, რომ გიორგი X თბილისს ადრევეც ფლობდა, თუმცა ციხეში თურქული გარნიზონი იოგა¹⁴. 1606 წლის შემდეგაც მსგავსი ვითარება ჩანს: თბილისის ციხეში ყიზილბაშური გარნიზონი იდგა, მაგრამ ქალაქი ქართლის მეფეებს — ჯერ გიორგი X, შემოიკა ლუარსაბ II ემორჩილებოდა¹⁵. გიორგი X ფორმალურად აღიარებდა ირანისადმი ვასალურ დამოკიდებულებას და სწორედ, ამ დამოკიდებულების გამოხატვის იურიდიული აქტი უნდა ყოფილიყო თბილისის ზარაფხანაში ჰიჯ. 1013 წ. (1604-5 წ.) ირანული მონეტის მოჭრა.

⁹ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოცემა ა. ფუჟერის მიერ, თბ., 1969, გვ. 14.

¹⁰ Е. А. Пахомов. Монеты Грузии, Тб., 1970, გვ. 217.

¹¹ ისქანდერ მუნში, გვ. 44.

¹² И. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Стоева, Л. М. Беленицкий. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Ленинград, 1958, გვ. 274.

¹³ ისქანდერ მუნში, გვ. 69.

¹⁴ ვახუშტის ცნობით, გიორგი X თბილისში ეკურთხა მეფედ 1600 წ. (იხ. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 419). ამ ცნობის საფუძველზე დ. გვრიტიშვილს მოიჩნდა, რომ 1583 წ. სომხ I მიერ თბილისის ციხის აღების შემდეგ თბილისი ციხიდან ქართველებს ეპყრა 1600 წლამდე მაინც (იხ. შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე. თბილისის ისტორია, თბ., 1958, გვ. 144). ზემოთ მოტანილი ფაქტების საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იყო შემთხვევები, როდესაც თბილისის ციხეში მტრის გარნიზონი იდგა, ქალაქი კი ქართლის მეფეს ეპყრა. ასევე შეიძლება ყოფილიყო 1600 წელსაც, გიორგი X კურთხევის დროს.

¹⁵ შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე. დასახ. ნაშ., გვ. 145.

შაჰ აბას I სახელით თბილისში მოჭრილი მონეტების აბსოლუტური უმრავლესობა უთარიღოა. ერთადერთი ჩვენს ხელთ არსებული თარიღიანი ცალი მოჭრილია ჰიჯ. 1032 წ. (1622-23 წ.)¹⁶ და თითქმის ექვს გარეშე შაჰ აბასის მიერ ქართლის მმართველად დანიშნულ და თბილისში ყიზილბაშთა ჯარის თანხლებით შემოსულ გამაჰმადიანებულ სიმონ ხანთან (1619—1631 წწ.) უნდა იყოს დაკავშირებული. ეს თარიღიანი მონეტა სტილისტურად მკვეთრად განსხვავდება შაჰ აბას I სახელით თბილისში მოჭრილი ყველა სხვა მონეტისაგან (იხ. ტაბ. XIII,2): იგი უფრო თხელია, მისი ზედწერილები უფრო სრული და გარკვეულია. ამასთან თარიღიანი მონეტა ყველა დანარჩენ მონეტაზე უფრო მსუბუქია: მისი წონა 7,53 გრამია, მაშინ, როცა შაჰ აბას I სახელით მოჭრილი დანარჩენი თბილისური აბაზიანების საშუალო წონა 7,67 გ შეადგენს.

თარიღშეუზრჩენელი მონეტების ზედწერილები უხეში და ულახათოა, რითაც ისინა თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან ირანის ქალაქებში შაჰ აბას I დროს მოჭრილ მონეტებისაგან. ვფიქრობთ, რომ ეს ორი გარემოება — მათი შედარებით მაღალი წონა და სტილისტური სხვაობა ირანის ზარაფხანების თანადროული პროდუქციისაგან — ამ მონეტების დაახლოებითი დათარიღების საშუალებას იძლევა. ჰიჯ. 1026 წ-დან (1617 წ.) ირანში აბაზის დაკლებული წონით მოჭრა დაიწყო: თუ ადრე აბაზის ფაქტიური საშუალო წონა 7,62 გრამს შეადგენდა, 1617 წლის შემდეგ იგი 7,50 გრამი გახდა მაშინ, როცა აბაზის სტანდარტი (7,8 გ) არ შეცვლილა¹⁷. ამრიგად, უნდა ვიფიქროთ, რომ თარიღშეუზრჩენელი მონეტები თბილისში იჭრებოდა 1617 წლამდე.

1969 წელს ზაგემის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი განძი¹⁸ საშუალებას იძლევა კიდევ უფრო დავაზუსტოთ ამ მონეტების თარიღი. ამ განძის შემადგენლობაში შედის თბილისის ზარაფხანაში შაჰ აბას I სახელით მოჭრილი ორი მონეტა¹⁹. განძის ყველაზე გვიანდელი მონეტები მოჭრილია ჰიჯ. 1024 წ. ანუ 1615 წ. ყველაზე ადრეული მონეტა მოჭრილია ჰიჯ. 1011 წ. ანუ 1602-3 წ. (სულ განძში 189 მონეტაა). მაშასადამე, თბილისური აბაზებიც „შეიძლება ჩაეთვალოს მოჭრილად ამ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში — 1603—1615 წწ. აქედან გამომდინარე, არ არის გამორიცხული, რომ ამ მონეტებს ურიდნენ ქართლის მეფეები: გიორგი X და ლუარსაბ II (1606—1615 წწ.)²⁰. თბილისის ზა-

¹⁶ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილების ქართული ძირითადი ფონდი (შემდგომი: ქ. ძ.), იხვ. № 4853; იხ. E. A. Пахомов. დასახ. ნაშრ., გვ. 217.

¹⁷ А. Раджабли. Из истории монетного дела в Сефевидском государстве, Материалы по истории Азербайджана, т. IV, Баку, 1961, გვ. 55.

¹⁸ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის განძების ფონდი (შემდგომი გ. ფ.), №№ 13361—13556.

¹⁹ გ. ფ., 13361, 13362.

²⁰ შაჰ აბას I სახელით თბილისში მოჭრილი მონეტების შესახებ მსგავსი მოსაზრება გამოთქმული აქვს რ. ქებულაძეს. იგი წერს: „ჩვენი აზრით, შაჰ აბას I სახელით აღბეჭდილი თბილისური აბაზიანები მთლიანად თუ არა, ძირითადად მაინც მტრის შემოსევებამდე უნდა იყოს გამოშვებული. ქვეყნის მიმე პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობის გარდა ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ის გარემოებაც, რომ შაჰ აბას I გარდაცვალებიდან (1628 წ.) 1643 წლამდე თბილისის პროდუქცია სულ არ ჩანს“ (იხ. რ. ქებულაძე. ევროპული მონეტების მიმოქცევა საქართველოში XV—XVIII საუკუნეებში, თბ., 1971, გვ. 108). როგორც ვხედავთ, ეს მოსაზრება რ. ქებულაძეს გამოთქმული აქვს ფაქტიური მასალის გაუთვალისწინებლად. იგი არ იცნობს თბილისის ზარაფხანაში 1622/23 წ. (ჰიჯ. 1032 წ.) მოჭრილ ზემოთ ნახსენებ მონეტას და არც სეფი I სახელით თბილისში 1632 და 1641—42 წლებში (ჰიჯ. 1041 და 1051 წწ.) მოჭრილ მონეტებს, რომლებზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

რაფხანა მონეტას უშვებდა, უპირველეს ყოვლისა, თბილისელი ვაჭრებისათვის. ეკონომიურად ამ მონეტით დაინტერესებული იყო თბილისი და ქართლი. სწორედ, თბილისელი ვაჭრებისა და ქართლის სამეფოს ეკონომიური მოთხოვნილებით იყო გამოწვეული თბილისის ზარაფხანის არსებობა, თორემ ყიზილბაშური გარნიზონი საქართველოს სხვა პუნქტებშიც იდგა: მაგალითად, დმანისისა და ლორეში, მაგრამ იქ ფული არ მოჭრილა.

თბილისის ზარაფხანის მფლობელი XVII საუკუნეში მხოლოდ ქართლის მეფე ჩანს. ქართლში როსტომის (1632—1658 წწ.) გამეფების შემდეგ, ყოველ შემთხვევაში 1641 წლიდან მაინც, თბილისის ზარაფხანა უკვე რეგულარულად ჭრის ფულს და ზარაფხანის პატრონი ყოველთვის ქართლის მეფეა. საკუთრივ ირანის ქალაქების ზარაფხანები „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით ექვემდებარებოდა ირანის სახელმწიფო დივანის სპეციალური უწყების მოხელეებს — მუაირებს²¹, თბილისის ზარაფხანა კი როსტომის დროიდანვე — მხოლოდ ქართლის მეფის სახელმწიფო აპარატს. ზაქარია აკულისელის ცნობით, 1651 წელს „თბილისის ზარაფხანა იყო როსტომ ხანის ხელში, ზარაფად კი ხოჯა ბეიბუთი“²². XVII საუკუნის შუა ხანების ცნობილი ფრანგი მოგზაური ტავერნიე აღნიშნავს, რომ „ტფილისის მეფე ფულსა ჭრის სპარსეთის ხელმწიფის სახელით ევროპის სხვადასხვა სახელმწიფოთა ვერცხლის ფულეებისაგან... ეს ფულები ევროპიდან მოაქვთ სომხებს და სამაგიეროდ აქედან გააქვთ სხვადასხვა სავაჭროები“²³.

თბილისის ზარაფხანის შემოსავალი, ცხადია, შევიდოდა არა ირანის სახელმწიფო ბიუჯეტში, არამედ ქართლის მეფის სალაროში, მით უმეტეს, რომ ქართლიდან შემოსული გადასახადი, სახანოებისაგან განსხვავებით, საერთოდ არც იყო შეტანილი ირანის სახელმწიფო ბიუჯეტში²⁴. ვახტანგ VI დროს შედგენილ საკანონმდებლო კრებულშიც „დასტურლამალში“ ყველაფერი ასევე აისახა.

„დასტურლამალი“ შეიცავს სპეციალურ მუხლს (კარი 19, მუხლი 69, ზარაფხანის რიგი), სადაც დაწვრილებით არის განსაზღვრული თბილისის ზარაფხანის ყველა მოხელის უფლება-მოვალეობანი და ზარაფხანის შემოსავლის განაწილების წესი²⁵. როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ვ. გაბაშვილი,

²¹ Rabinovich B. Coins, Medals, and Seals of the Shahs of Iran. 1500—1941, Hertford, 1945. გვ. 1.

²² ე. ბახომოვის წიგნის «Монеты Грузии» კომენტარებში დ. კაპანაძე (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 335) წერს, თითქოს თბილისის ზარაფხანა, ზაქარია აკულისელის ცნობით, როსტომმა ხოჯა ბეიბუთას მისცა იჯარით. სინამდვილეში კი ამ ცნობაში ხოჯა ბეიბუთი ნახსენებია როგორც ზარაფი და არა როგორც მოიჯარადრე, იხ. Дневник Захария Акулинеского, გვ. 39. საინტერესოა, რომ ერევნის ზარაფხანას, იმავე ზაქარიას ცნობით, იჯარით იღებენ უშუალოდ შაჰისაგან 1658 წელს ზაქარიას ძმა შმაგონი, ხოლო 1667 წელს ვინმე ალა ველი, რომელიც მხოლოდ 6 თვეს მართავდა ზარაფხანას, შემდეგ კი ზარაფხანა ერევნის ხანს გადაეცა. იხ. იქვე, გვ. 63.

²³ ტავერნიეს მოგზაურობიდან, თარგმანი ალ. ჭყონიასი, „მოამბე“, № VI, 1898, გვ. 3.

²⁴ ვ. გაბაშვილი. სპარსული დასტურლამალი, თსუ შრომები, XXXV, თბილისი, 1949, გვ. 218.

²⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, 1. ხელმწიფის კარის გარიგება, 2. დასტურლამალი, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და სძიებულები დაურთო ი. სურგულაძემ, თბილისი, 1970, გვ. 533—535.

სახლთუხუცესისა და მდივნების მონაწილეობა ზარაფხანის შემოსავალში ამ დაწესებულების ქართლის მეფეზე დამოკიდებულებას უნდა მოწმობდეს²⁶. ამასთან „დასტურლამალში“ სრულიად გარკვეულია ირანის შაჰისათვის მისარ. თმევი „ფეშქაშის“ რაობა და ქართლის კარზე ირანის შაჰის წარმომადგენლების უფლებები, სათანადო მუხლებში კი ზარაფხანა საერთოდ არ ფიგურირებს²⁷. თბილისის ზარაფხანა რომ ქართლის მეფეს ეკუთვნოდა, ამას მოწმობს ზარაფხანის ადგილმდებარეობაც: ზარაფხანა ციხეში კი არ მდებარეობდა, სადაც ყიზილბაშური გარნიზონი და მთლიანად სპარსული მოსახლეობა იყო, არამედ ქალაქში, სიონსა და მეიდანს შორის, ე. ი. ტერიტორიაზე, რომელსაც ქართლის მეფე უწევდა კონტროლს²⁸.

თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი მონეტა ემსახურებოდა ქართლის ქალაქების ვაჭრების ინტერესებს და აკმაყოფილებდა ქართლის ბაზარს, რაზეც მიუთითებს XVII ს. მეორე ნახევრისა და XVIII ს. პირველი მეოთხედის საქართველოში აღმოჩენილი მონეტათა განძები, რომელთა შემადგენლობაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს თბილისში მოჭრილ ფულს. თბილისში მოჭრილი ფული გადიოდა საქართველოს და ამიერკავკასიის ფარგლებს გარეთაც: ცნობილია თბილისური მონეტები, რომელთაც ოსტ-ინდოეთის დანიური კომპანიის კონტრამარკა აზის²⁹.

ზარაფხანის ექსპლოატაციით ქართლის მეფის ხაზინაში საკმაოდ დიდი თანხა უნდა შესულიყო. „დასტურლამალის“ მიხედვით ირკვევა, რომ ზარაფხანაში გამოდნობილ ყოველ 2 000 მისხალზე ვახტანგ VI დროს საბატონო გადასახადი იყო 5 მინალთუნი (უფრო აღრე კი 6 მინალთუნი ყოფილა), რაც შეადგენს თანხის 2%. (ერთი მისხლიდან 2,5 შაური იჭრებოდა და 2 000 მისხალი შეადგენდა 5 000 შაურს ე. ი. 250 მინალთუნს)³⁰. დაახლოებით მაინც რომ წარმოვიდგინოთ ზარაფხანის შემოსავლის ოდენობა, უნდა გავიხსენოთ, რომ ზარაფხანის იჯარა ირანში შეადგენდა 700-დან 1500 თუმანს წლიურად³¹. აშკარაა, რომ მთელი შემოსავალი საიჯარო თანხაზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო. 700-1500 თუმანი კი საკმაოდ დიდი თანხა იყო XVII საუკუნეში.

²⁶ ვ. გაბაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 218.

²⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 222, 545, 699.

²⁸ მ. ბერძენიშვილი. თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, თბ., 1965, გვ. 33, 34, 74; უნდა აღინიშნოს, რომ თბილისის ციხის ყიზილბაშური გარნიზონის უფლებები სულაც არ იყო განუსაზღვრელი და ქალაქზე არსებითად არც კი ვრცელდებოდა. იხ. ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარი დაურთო მ. მგალობლიშვილმა, თბილისი, 1975, გვ. 331, 322. შაჰნავაზის დროს შაჰ სულეიმანს ერთხელ უცდია თბილისის კარების მცველად ყიზილბაშები დაეყენებინა, მაგრამ ამ ცდისაგან არაფერი გამოვიდა (იხ. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 454; დ. გვრიტიშვილი. შ. მეხსია, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 155).

²⁹ ჰიჯ. 1092 წ. (1681/82 წ.) თბილისში მოჭრილი აბაზიანი დაცულია ბრიტანეთის მუზეუმში. იხ. R a b i n o d i B o r g o m a l e. Album of Coins. Medals. Seals, of the Shahs of Iran, Oxford, 1955, ტაბ. 8, № 211; მეორე ასეთივე მონეტა დაცულია ვრმიტაქში, ყოფილი აზიის მუზეუმის კოლექციაში. Ch. F r a e h n. Recensio Numozum Muhammedanozum, Petropoli, 1826, გვ. 468, № 39.

³⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 535.

³¹ R a b i n o. Coins, გვ. 2; Дневник Захария Акулисского, გვ. 101.

ზემოთ აღნიშნული არ გამორიცხავს იმ გარემოებას, რომ ვახტანგ VI „დასტურლამალის“ იმ მუხლის შედგენისას, რომელიც ზარაფხანას შეეხება, სარგებლობდა სათანადო სპარსული გარიგების წიგნით: — „დასტურლამალის“ „ზარაფხანის რიგის“ მთელი ტერმინოლოგია ირანულია და თბილისის ზარაფხანაც საკუთრივ ირანის ქალაქების ზარაფხანების სრული ანალოგი იყო³².

ეს გარემოება ირანის საქართველოზე ყოვლისმომცველი გავლენის ერთ-ერთი ყველაზე აშკარა გამოხატულება იყო. როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, „საკმარისია დასტურლამალისავე ერთი თავი, რომელსაც სათაურად აქვს „ზარაფხანის რიგისათვის“, გადაიკითხოს ადამიანმა, რომ დარწმუნდეს, რამდენად ძლიერი, წამლეკავი ყოფილა სპარსეთის გავლენა ზარაფხანაში. მაგრამ სპარსეთის ძლიერი, თუმცა გაცილებით უფრო ნაკლები, გავლენა ამ დროს აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა დაწესებულებებსაც ემჩნევა. მაგრამ ეს, როგორც ცნობილია, როსტომ მეფის ხანის ნაშთია“³³.

თბილისის ზარაფხანა განსაკუთრებით ინტენსიურად მუშაობდა XVIII საუკუნის დასაწყისში, რაც ისტორიულადაც სრულიად გამართლებულია. ვახტანგ VI ჯანიშინობისა და მეფობის ხანა ქართლის პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული გააქტევიების პერიოდია. ამავე დროს სეფიანთა ირანი ღრმა კრიზისის განიცდის და ქართლის მმართველები (ვახტანგი, სიმონი, ბაქარა) პირველად ბედავენ, მართალია ჯერ მხოლოდ სპილენძის მოხეტაზე, ქართული ზედწერილის მოთავსებას. 1720-იან წლებში ავღანელებმა დაიპყრეს ირანი, ქართლი კი ოსმალებმა დაიკავეს 1723 წელს. სეფიანთა შაჰის აბას II-ს სახელით უკანასკნელი მონეტა თბილისის ზარაფხანაში მოიჭრა 3იჯ. 1148 წ. (1735-36 წ.), როდესაც ქართლში ისევ ირანის ბატონობა დამყარდა.

XVII—XVII სს. თბილისის ზარაფხანაში ვერცხლის ფული იჭრება ირანული სისტემით, რომლის ძირითადი ერთეული იყო შაჰ აბას I დროს შემოღებული ნომინალი — აბაზი. შაჰ აბას I დროს დადგენილი აბაზის ნომინალური

წონა (სტანდარტი) შეადგენდა $1 \frac{2}{3}$ მისხალს ანუ 7,78 გ³⁴. აბაზის ეს თეორიული წონა არ შეცვლილა 3იჯ. 1129 წლამდე (1717 წ.), როდესაც შაჰ ჰუსეინ I ბრძანებით აბაზის წონა 5,40 გ. ანუ $1 \frac{1}{6}$ მისხალი გახდა³⁵. თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი მონეტების წონაც მისდევს ამ ცვლილებებს.

³² ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი. სპარსული დასტურლამალი, გვ. 213. ვერ დავთანხმებით ვ. გაბაშვილის მოსაზრებას, თითქოს სპარსული წყაროების მიხედვით შაჰ ჰუსეინის ზეობის პირველ წლებში თბილისის ზარაფხანა სპარსული დაწესებულება იყო, ხოლო ვახტანგ VI დროს ეს ვითარება შეიცვალა. როგორც დავინახეთ, თბილისის ზარაფხანა თავიდანვე ქართლის მეფის განკარგულებაში იყო, ხოლო ვახტანგ VI დროს მხოლოდ ისახა არსებული ვითარება კანონმდებლობაში.

³³ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართული საფას-საზომთმცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925, გვ. 45.

³⁴ R. Pool დასახ. ნაშრ., XXI; Rabino. Coins, გვ. 33; E. A. Пахомов. დასახ. ნაშრ., გვ. 216; A. Раджагли. დასახ. ნაშრ., გვ. 49.

³⁵ Rabino. Coins, გვ. 42.

თბილისის ზარაფხანაში აბაზის გარდა იჭრებოდა მისი ნაწილებიც: მუჰრები და ანუ 1/2 აბაზი, რომლის თეორიული წონა უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად 3,89 გ. შემდეგ კი 2,70 გ და 2,32 გ, შაური ანუ აბაზის 1/4 (თეორიული წონა 1,94 გ და 1,36 გ) და ბისთი, რომელიც შეადგენდა შაურის 2/5 და რომლის თავდაპირველი თეორიული წონა უდრიდა 0,78 გ (აბაზის წონის დაკლების შემდეგ თბილისში მოჭრილი ბისთი ცნობილი არ არის).

1658 წლიდან 1717 წლამდე თბილისის ზარაფხანაში იჭრება აბაზზე მსხვილი ნომინალიც, ხუთშაურიანი მონეტა, ე. წ. „ფანჯშაპი“. „ფანჯშაპის“ ნომინალური წონა, რაბინოს მიხედვით, იყო 9,33 გ, ანუ 2 მისხალი³⁶. უფრო მსხვილი ნომინალები (ორნახევარაბაზიანი, ხუთაბაზიანი და სხვა), რომლებიც დროდადრო იჭრებოდა ირანში, თბილისის ზარაფხანის პროდუქციაში ჯერ-ჯერობით არა ჩანს³⁷. მონეტების ფაქტიური წონა, როგორც წესი, ნომინალურ წონაზე ნაკლები იყო ყველგან და ამ მხრივ თბილისის ზარაფხანაც არ წარმოადგენდა გამონაკლისს. XVII ს. დასაწყისში თბილისური მონეტა უფრო მაღალი წონისაა კია, ვიდრე საკუთრივ ირანში მოჭრილი მონეტები: ჰუსეინ I 1717 წლის რეფორმის შემდეგდროინდელი აბაზის საშუალო წონა — 5,29 გ (ნაანგარიშეგია 69 ერთეულის მიხედვით)³⁸, მამინ, როცა თბილისური მონეტების საშუალო წონა (106 ერთეულის მიხედვით ნაანგარიშევი) შეადგენს 5,33 გრამს.

ირანის სეფიანი შაპის სახელით თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი ჩვენთვის ცნობილი პირველი ვერცხლის მონეტა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დათარიღებულია პიჯ. 1013 წ. (1604-5 წ.). ე. პახომოვის ცნობით, იგი თავდაპირველად უფრო მაღალი წონისა იყო, ვიდრე თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი მონეტები, მაგრამ მოგვიანებით მისი წონა შემცირდა და იგი უფრო მსხვილი გახდა. აბაზის სახელით მოჭრილი მონეტები ამ მონეტის შესახებ ჩვენ არ გავაჩნია³⁹.

გიორგი X და ლუარსაბ II ქართლში მეფობის პერიოდში 1604—1614 წწ. მოჭრილად მიგვაჩნია შაპ აბაზის სახელით აღნიშნული ვერცხლის მონეტების ჯგუფი, რომელზედაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. ჩვენს ხელთაა სულ 19 ცალი, აქედან 16 ცალი დაცულია ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში⁴⁰, ხოლო 3 ცალი ერმიტაჟში. ცხრაშაპივე მონეტა აბაზიანია და ერთი ტიპისაა, თუმცა სხვადასხვა სიქითაა მოჭრილი, ზედწერილ-

³⁶ Rabino. Coins. გვ. 36.

³⁷ თბილისის ზარაფხანის პროდუქციის შესწავლისას ჩვენს მიერ ვათვალისწინებულა ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის, აზერბაიჯანის ისტორიის მუზეუმის და ერმიტაჟის ფონდები. აგრეთვე სხვადასხვა ავტორთა (ე. პახომოვი, მარკოვი, რ. პული, რაბინო, ჯემალ თარაბი თაბათაბაი) მიერ გამოქვეყნებული მასალა. დასაძინა, რომ ვერ მოხერხდა სახელმწიფო მუზეუმის (მოსკოვი) სათანადო საფონდო მასალების ვათვალისწინება ჩვენგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო. ვსარგებლობთ შემთხვევით, გვინდა მაღლობით მოვიხსენიოთ ერმიტაჟის ნუმისმატიკის განყოფილების აღმოსავლური მონეტების ფონდის მცველი მ. სევეროვა და აზერბაიჯანის ისტორიული მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილების გამგე ა. რაჯაბლი, რომელთაც დიდი დახმარება გავცივიეს სათანადო ფონდებზე მუშაობისას.

³⁸ Rabino. Coins. გვ. 43.

³⁹ E. A. Пахомов. დასახ. ნაშრ., გვ. 217.

⁴⁰ გ. ფ. საინე. №№ 3587, 3591, 3600, 13361, 13362; ქ. ძ. №№ 2419—2424, 4838—4842; ლენინგრადის სახელმწიფო ერმიტაჟის ნუმისმატიკის განყოფილების ძირითადი ფონდის (შემდეგში ძ. ფ.) საინვენტარო №№ 3474—33476.

ბი უხეშია და არცერთ ცალზე არ არის სრული. თარიღი არცერთს შერჩენილი არა აქვს.

ვიძლევი ერთ-ერთი მონეტის აღწერილობას:

1. ქ. დ. 4841 აბაზი (ტაბ. XIII,1). წონა — 7,59 გ, დიამეტრი 23—24 მმ. შუბლი: ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი — შიიტური ფორმულა.

لا اله الا الله محمد رسول الله على ولي اله

არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამედი მოციქულია ალლაჰისა, ალი თანაგამზრახია ალლაჰისა.

ზურგი: ოთხსტრიქონიანი სპარსული ზედწერილი

[بند] شاه و [لا] يت عباس [ب] تفضيليس

სიწმინდის ხელმწიფის⁴¹ მონა აბასი. იქედა თბილისს.

ერმიტაჟის ცალები გამოქვეყნებულია⁴².

ცხრამეტი მონეტიდან მაქსიმალური წონა — 7,96 გ, მინიმალური — 7,55 გ, საშუალო წონა — 7,66 გ. მონეტების წონა საკმაოდ ახლოა ირანულ სტანდარტთან, რომელიც უდრის 7,78 გ⁴³. ირანული მონეტების წონითი მერყეობაც ამ პერიოდში დაახლოებით ასეთივეა: მათი საშუალო წონა ნაანგარიშევი 18 ცალის მიხედვით, შეადგენს 7,64 გ⁴⁴.

შაჰ აბას I საქართველოში ლაშქრობების შემდეგ თბილისში 1622-23 წწ. არის მოჭრილა ერთადერთი ცნობილი თარიღიანი აბაზი ე. პახომოვის კოლექციიდან, რომელიც ამჟამად ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (ქ. დ. 4853, ტაბ. XIII,2). სტილისტურად ეს მონეტა განსხვავდება ზემოთ აღწერილი მონეტისაგან. ზედწერილი ისეთივეა, როგორც ზემოთ აღწერილ მონეტაზე, ოღონდ უფრო სრულია და ლაზათიანი. გარდა ამისა, შუბლზე სიტყვა على ქვეშ მოჭრის თარიღია მოთავსებული ჰიჯ. 1032 წ. (1622-23), გაირჩევა წრიული წარწერის კვალი შიიტური იმამების სახელებით

على موسى [محمد جعفر محمد على حسين حين على محمد حسن على]

ალი, მუსა, მუჰამედი, ჯაფარ, მუჰამედი, ალი, ჰუსეინ, ჰასან, ალი, მუჰამედი, ჰასან, ალი.

ზურგზე ისეთივე ზედწერილია, როგორც ზემოთ აღწერილ მონეტაზე. მონეტა გამოქვეყნებულია⁴⁵.

საყურადღებოა, რომ შაჰ აბას I სახელით თბილისში მოჭრილი მხოლოდ აბაზიანებია ცნობილი. ირანის ქალაქებში აბას I დროს სხვა ნომინალებიც იჭრებოდა⁴⁶.

⁴¹ იგულისხმება შიიტების სათაყვანებელი იმამი ალი. ვლ. ფ. უ. თ. რ. ი. დ. ე. სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი I, თბ., 1961, გვ. 44, 47.

⁴² А. К. Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа, СПб., 1896, гв. 713, № 85—87.

⁴³ Rabino Coins, გვ. 34.

⁴⁴ А. Раджаблн. დასახ. ნაშრ., გვ. 49.

⁴⁵ Е. А. Пахомов. დასახ. ნაშრ., გვ. 217.

⁴⁶ Rabino. Coins, გვ. 34.

როსტომის გამეფების (1632—1658 წწ.) შემდეგ მოხდა ქართლის პოლიტიკური მდგომარეობის სტაბილიზაცია, ქვეყანა ეკონომიურად მოღონიერდა. რაც ზარაფხანის მუშაობასაც დაეტყო: ამიერიდან თბილისის ზარაფხანაში რეგულარულად იჭრება არა მარტო აბაზიანები, არამედ მუჰამადი და შაურებიც, ხოლო 1641 წლიდან მოკიდებული თითქმის ყოველი წლით დათარიღებული მონეტებია ცნობილი.

როსტომის მეფობა მოდის ირანის ორი შაჰის, სეფი (1629—1642 წწ.) და აბას II (1642—1667 წწ.) ზეობაზე.

სეფი I სახელით თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი სულ 9 მონეტაა ჩვენს ხელთ: 5 აბაზიანი⁴⁷, ერთი მუჰამადი⁴⁸ და სამი შაური⁴⁹. თარიღი სრულად იკითხება მხოლოდ ორ მონეტაზე: ბირკიანის განძის აბაზიანზე (გ. ფ. 11948) — ჰიჯ. 1051 წ. (1641-42) და ერთ უპასპორტო შაურთანზე (ქ. დ. 5077) — ჰიჯ. 1052 წ. (1642 წ.); ერთ-ერთ აბაზიანზე (გ. ფ. 11945) შერჩენილია თარიღის მხოლოდ ერთი ციფრი — 4. რადგანაც სეფი I ზეობა ჰიჯრით თარიღდება 1038—1052 წწ., ზემოთ აღნიშნული მონეტის თარიღი შეიძლება იყოს ჰიჯ. 1040—1049 წლები. ე. ი. ჩვენი წელთაღრიცხვის 1630 წლიდან 1640 წლამდე. ე. პახომოვს გამოქვეყნებული აქვს ზუბოვის კოლექციის მუჰამადი, რომელზეც იკითხება თარიღი ჰიჯ. 1040 წ. (1630-31 წ.) ან ჰიჯ. 1045 წ. (1635-36 წ.)⁵⁰. თბილისის ზარაფხანაში სეფი I სახელით მოჭრილი კიდევ ერთი აბაზიანი გამოქვეყნებულია ირანის მუსლიმანი შაჰების მონეტების კატალოგში⁵¹ აბაზიანი მოჭრილია ჰიჯ. 1041 წ. (1632-33 წ.).

უნდა ვიფიქროთ, რომ სეფი I სახელით თბილისში მოჭრილი ყველა მონეტა როსტომის მეფობის წლებზე მოდის, ე. ი. ყველა ისინი მოჭრილი უნდა იყოს 1632 წ. შემდეგ.

სეფი I სახელით თბილისში მოჭრილი აბაზიანის მაქსიმალური წონაა 7,74 გ, მინიმალური — 7,51 გ, საშუალო — 7,60 გ⁵². ყველა ეს მონაცემი საკმაოდ ახლოა საკუთრივ ირანის ქალაქებში მოჭრილი მონეტების სათანადო მონაცემებთან (მაქს. წონა — 7,78 გ, მინიმ. — 7,42 გ, საშ. — 7,63 გ)⁵³. მუჰამადის წონაა 3,68 გ, შაურებისა კი 1,86 გ და 1,76 გ, რაც აგრეთვე ახლოა ირანში მოჭრილი მონეტების საშუალო წონასთან (შესაბამისად 3,71 გ და 1,76 გ)⁵⁴.

ვიძლევიტ სეფი I სახელით თბილისში მოჭრილი ერთ-ერთი მონეტის აღწერილობას.

⁴⁷ ქ. დ. 33545, გ. ფ. 11945, 11946, 11948; ქ. დ. 2436.

⁴⁸ გ. ფ. 11949.

⁴⁹ გ. ფ. 11951; ქ. დ. 4854, 5077.

⁵⁰ E. A. Пахомов. დასახ. ნაშრ., გვ. 218.

⁵¹ , ۱۳۵۰ , ۲ حمال تراپی طباطبائی سکه های شاهان اسلا می ایران ۱۸۷.

⁵² საშუალო წონა ვიანგარიშით მხოლოდ 4 ცალით, მხედველობაში არ ვიღებთ ერმიტაჟის კოლექციის ცალს, რომლის წონაც ძალიან მცირეა და გამოაკლისს უნდა წარმოადგენდეს (წონა=6,92 გ, ინვ. № 33545).

⁵³ ნანგარიშგეია 96 ცალის მიხედვით. R a b i n o. დასახ. ნაშრ., გვ. 35.

⁵⁴ R a b i n o. იქვე.

3. გ. ფ. 11948 აბაზი (ტაბ. XIII), წონა — 7,65 გ, დიამეტრი — 21 მმ.
შუბლი: ხაზოვან რკალში მოთავსებულია ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედ-
წერილი, შიიტური ფორმულა:

لا اله الا الله محمد رسول الله على ولي الله

ზურგი: ხუთსტრიქონიანი სპარსული ზედწერილი: هاست [از] جان [امام] شاه
۱۰۵۱ ضرب تفلیس (და გულთ) შაჰის⁵⁵ მონა სეფი. იჭედა თბი-
ლისს 1051 (1641-42 წ.).

აბას II (ჰიჯ. 1052—1077 წწ. = 1642—1666 წწ.) დროს ირანის ზარაფხანებ-
ში აბაზისა, მუჰამადისა, შაურისა და ბისტის გარდა ხუთშაურიანების მოჭრა
დაიწყო⁵⁶ (ჰიჯ. 1064—65 წწ. მოიჭრა დიდი ნომინალები — ხუთაბაზიანები და
ათშაურიანები⁵⁷). ზაქარია აკულისელს თავის დღიურში უწერია, თითქოს
ეს ღონისძიება აბას II ჩაეტარებინოს 1662 წელს⁵⁸, მაგრამ ფაქტიურად ხუთ-
შაურიანებში ირანში ჩნდება უფრო ადრეც, 1642 წლიდანვე⁵⁹.

თბილისის ზარაფხანაშიც, როსტომის მეფობის დასასრულამდე (1658 წ.)
აბას II სახელით იჭრებოდა ხუთშაურიანები, აბაზი, მუჰამადი და შაური.
ვახტანგ V (1658—1676 წწ.) გამეფების შემდეგ კი შაჰ აბას II ზეობის დასას-
რულამდე, ე. ი. 1658—1666 წწ. (ჰიჯ. 1069—1076 წწ.). თბილისის ზარაფხანის
პროდუქცია ჩვენს ხელთ არსებული მასალების თანახმად, მხოლოდ ხუთშა-
ურიანებითაა წარმოდგენილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენამდე მოღწეული
მასალა მეტ-ნაკლები სიზუსტით ასახავს ფაქტიურ ვითარებას და 1658—1666
წლებში თბილისის ზარაფხანა, მართლაც, არ უშვებდა სხვა ნომინალებს. ამ გა-
რემოების დამაქმყოფილებელი ახსნა ჯერჯერობით ძნელია.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, ერმიტაჟსა და აზერბაიჯანის ის-
ტორიულ მუზეუმში დაცულია თბილისში შაჰ აბას II სახელით მოჭრილი სულ
24 აბაზიანი⁶⁰, 3 ცალი მუჰამადი⁶¹ და 4 შაური⁶². ჰიჯ. 1060 წელს (1650 წ.)
მოჭრა იყო ერთადერთი ხუთშაურიანი (წონით 9,10 გ) ინახება სახელმწიფო
ერმიტაჟში, აზიის მუზეუმის ფონდში⁶³. ოქსფორდში, აშმოლენ მუზეუმში
დაცული ჰიჯ. 1067 წ. (1656-57 წ.) მოჭრილი ერთი თბილისური აბაზი,
წონით 7,34 გ. გამოცემული აქვს რაბინოს⁶⁴.

⁵⁵ ვლ. ფუთურძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 44, 47.

⁵⁶ А. Раджабли. დასახ. ნაშრ., გვ. 62.

⁵⁷ R a b i n o. Coins, გვ. 36.

⁵⁸ Дневник Захария Акулиского, 53; Раджабли. დასახ. ნაშრ., გვ. 62.

⁵⁹ R a b i n o. Coins, გვ. 36.

⁶⁰ გ. ფ. 11947, 11960, 11961, 11962; ქ. დ. 2429, 4855, 4856, 4858, 4859, 4861, 4862,
4890, 5064; ძ. ფ. 33544. 33550; აზერბაიჯანის ისტორიული მუზეუმის (შემდეგში ა. მ.) საინ-
ვენტ. №№ 29269, 29271—29273, 29276—29281.

⁶¹ გ. ფ. 11950; ქ. დ. 4857. იხ. აგრეთვე: Ch. F r a e h n. Recensio Numorum Muhammeda-
norum, Petropoli, 1826, გვ. 463, № 12.

⁶² ქ. დ. 4860, 5063, 5082, 5085.

⁶³ Ch. F r a e h n. Recensio, Numorum, Muhammedanorum, Petropoli, 1826, გვ. 464,
№ 19.

⁶⁴ R a b i n o. Album. ტაბ. VII, № 190.

როსტომის მეფობაში აბას II სახელით მოჭრილ მონეტებზე წარმოდგენილია შემდეგი თარიღები: ჰიჯ. 1052 წ. (1642-3 წ.), 1055 წ. (1645-6 წ.), 1056 წ. (1646-47 წ.), 1057 წ. (1647 წ.), 1059 წ., (1649 წ.), 1060 წ., (1650 წ.), 1061 წ. (1650-51 წ.), 1062 წ. (1651-2 წ.), 1063 წ. (1652-3 წ.), 1064 წ. (1653-4 წ.), 1065 წ. (1654-5 წ.), 1066 წ. (1655-6 წ.) და 1067 წ. (1656-7).

26 ცალის მიხედვით ნანაგარიშევი თბილისური აბაზის საშუალო წონა შეადგენს 7,30 გ (მაქს. — 7,62 გ, მინიმ. — 7,03 გ,) მუჰამადისა — 3,65 გ (მაქს. — 3,77 გ, მინიმ. — 3,49 გ, სულ 3 ცალი), შაურისა — 1,76 გ (მაქს. — 1,84 გ, მინიმ. — 1,71 გ, სულ 4 ცალი). აბაზის საშუალო წონა ცოტათი ნაკლებია ირანის ზარაფხანებში მოჭრილი მონეტების საშუალო წონაზე, რომელიც რაბინომ 36 ცალის მიხედვით დაიანგარიშა: 7, 53 გ (მაქს. — 7,65 გ, მინიმ. — 7,27 გ), მუჰამადის წონა აღემატება რაბინოს მიერ მოცემულ საშუალო წონას (3,46 გ, მაქს. — 3,72, მინიმ. — 3,24), ხოლო თბილისური შაურის წონა ისეთივეა, როგორც ირანის ქალაქებში მოჭრილი შაურებისა⁶⁵.

როგორც აღვნიშნეთ, ჰიჯ. — 1069—1076 წწ. (1658—1666 წწ.) თბილისის ზარაფხანაში მხოლოდ ხუთშაურიანები იჭრებოდა. ამჟამად ჩვენს ხელთაა თბილისში აბას II სახელით მოჭრილი სულ 17 ხუთშაურიანი⁶⁶. გარდა ამისა, ორი თბილისური ხუთშაურიანი დაცულია ბრიტანეთის მუზეუმში⁶⁷ და ერთიც ჰაგაში⁶⁸. 17 ხუთშაურიანით ნანაგარიშევი საშუალო წონა შეადგენს 8,97 გ (მაქს. — 9,17 გ, მინიმ. — 8,09 გ)⁶⁹. ეს წონები საკმაოდ ახლოა ირანის ზარაფხანებში შაჰ აბას II დროს მოჭრილ ხუთშაურიანების წონასთან (მაქს. — წონა 9,19 გ, საშ. წონა — 8,89 გ, ნანაგარიშევია 15 ცალის მიხედვით)⁷⁰.

აბას II სახელით თბილისში მოჭრილი მონეტები ტექნიკური თვალსაზრისითაც არ ჩამოუვარდება ირანის ზარაფხანებში მოჭრილ მონეტებს. ამ მონეტებზე პირველად ჩნდება გალექსილი ზედწერილი, რომელიც იხმარება ტრადიციული ზედწერილის პარალელურად.

ვიძლევიტ ძირითადი ტიპების აღწერილობას:

4. ქ. დ. 4861, აბაზი (ტაბ. XIII), წონა — 723 გ, დიამეტრი 22—23 მმ.

შუბლი: წერტილოვან და ხაზოვან რკალში მოთავსებულია ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი, შიიტური ფორმულა.

ზურგი: ხუთსტრიქონიანი სპარსული ზედწერილი (ორტაეპიანი ლექსი ოთხ სტრიქონად, მოჭრის ადგილი და თარიღი):

⁶⁵ Rabino. Coins, გვ. 36.

⁶⁶ ქ. დ. 2425, 2428, 4863—4870, ა. მ. 33451, 33458, 33465, 33466, 25363, აზის მუზეუმის ზემოთ მითითებული მონეტა და დ. ფ. 34722, რომელიც გამოქვეყნებულია: გვ. 714, № 111.

⁶⁷ R. Pool. დასახ. ნაშრ., გვ. 28, № 45, 46.

⁶⁸ Rabino. Album, ტაბ. VII, № 189.

⁶⁹ საშუალო წონის გამოანგარიშებისას არ ჩაგვივლია საქართველოს სახ. მუზეუმში დაცული ორი ხუთშაურიანი (ქ. დ. 2428, 4869), რომელთაც ყუნუები აქვთ მირჩილული და ამიტომ მათი წონა დიდა (9,63 გ და 9,50).

⁷⁰ Rabino. Coins. გვ. 36.

მსოფლიოში საჰებერან-ლი⁷¹ სიქა

ღვთის შეწევნით დაჰკრა აბას მეორემ **بلیتی سکه صاحبقرانی**
رد از توفیق حق عباس ثانی
იქედა თბილისს 1066 (1655/56)⁷².

ضرب نفیس ۱۰۶۶

5. ქ. ძ. 4864, ფანჯშაპი (ტაბ. XIII), წონა — 8,90 გ, დიამეტრი — 28—29 მმ.

შუბლი: ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი შიიტური ფორმულა, წრიულა წარწერა 12 იმამის დასახელებით.

ზურგი: იგივე ლექსი, როგორ ზემოთ და სპარსული წარწერა:

იქედა თბილისს 1071 (1665-6 წ.).

ضرب تفلیس ۱۰۷۱

ასეთივე ზედწერილი გვხვდება მუჰამადისა და შაურებზეც.

6. ქ. ძ. 5063, შაური (ტაბ. XIII) წონა — 1,84 გ, დიამეტრი — 16 მმ.

შუბლი: არაბული ზედწერილი, შიიტური ფორმულა.

ზურგი: ხუთსტრიქონიანი სპარსული ზედწერილი

بندشاه وکاتب عباس ضرب نفیس ۱۰۶۳

სიწმინდის ხელწიფის მონა აბასი. იქედა თბილისს 1063 (1652-53 წ.).

ანალოგიური ლეგენდა წერია ბირკიანის განძის ოთხ აბაზიანზეც (11947, 11960, 11961, 11962), მოჭრის თარიღია ჰიჯ. 1052 წ. ანუ 1642-3 წ.), რომელთაგან გ. ფ. № 11960 და 11962 სტილისტური თვალსაზრისით განცალკევებით დგანან აბას II სახელით მოჭრილი ყველა სხვა ჩვენთვის ცნობილი მოხეტისაგან.

ჰიჯ. 1077 წლის 3 რაბი II (2 ოქტომბერი 1667 წ.) ტახტზე ავიდა აბას II ვაჟი სეფი II, მაგრამ მან სეფი II სახელით იმეფა მხოლოდ ორ წელიწადს: ჰიჯ. 1097 წ. 19 შავალს (1669 წ. 20 მარტი) იგი ხელახლა ავიდა ტახტზე, ამჯერად უკვე სულეიმან I სახელით.

სეფი II სახელით ჰიჯრის 1078 წელს (1667-68 წ.) მოჭრილი სულ 2 ცალი თბილისური მონეტაა ჩვენთვის ცნობილი: ერთი მათგანი დაცულია ბრიტანეთის მუზეუმში (წონა 7,30 გ)⁷³, მეორე კი ირანში (წონა 7,25 გ)⁷⁴. ამ უკანასკნელი მონეტის ზურგზე მოთავსებულია გალეჰსოლო ზიდწერილი⁷⁵, რომელსაც გამომცემელი ჰემალ თარაბი თაბათაბაი ასე კითხულობს:

მსოფლიოში აბას მეორის შემდეგ

სეფიმ დაჰკრა საჰებერანული სიქა

იქედა თბილისს 1078 (1667-68).

بلیتی بعد شه عباس ثانی

صفی زد سکه صاحبقرانی

ضرب تفلیس ۱۰۷۸

⁷¹ საჰებერანი ნიშნავს ვარსკვლავთა ბედნიერი განლაგების უფალს. М. А. Добрынин. Стихотворные легенды на монетах Сефевидов, Эпиграфика Востока, VIII, 1953, 69.

⁷² М. А. Добрынин. იქვე: R. Pool, დასახ. ნაშრ., გვ. 26; Rabino, Coins, გვ. 36. Е. А. Пахомов. დასახ. ნაშრ., გვ. 218.

⁷³ იხ. Rabino. Album, ტაბულა 7, № 197.

⁷⁴ جمال ترانی طباطبائی, سکه های شاهان. 192.

⁷⁵ შეიქცა: Rabino. Coins, გვ. 37.

სულეიმან I (ჰიჯ. 1079—1105=1669—1694 წწ.) სახელით მოჭრილი თბილისის მონეტები დიდი რაოდენობითაა ცნობილი (მარტო ნორიოს განძის სულეიმან I სახელით მოჭრილი 492 მონეტიდან 222 მონეტაზე თბილისის ზარაფხანაა აღნიშნული)⁷⁶. იჭრებოდა აბაზი, მუჰამადი და შაური. სულეიმან I ზეობის დროს მკვეთრად იჩინა თავი აბაზის წონის დაცვამ, რაც თბილისის ზარაფხანის პროდუქციასაც დაეტყო. თბილისური აბაზის საშუალო წონა 7,01 გრამამდე დავიდა (ნაანგარიშეგია 106 ცალის მიხედვით), მუჰამადისა — 3,31 გრამამდე (ნაანგარიშეგია 101 ცალის მიხედვით), ხოლო შაურისა — 1,64 გრამამდე (ნაანგარიშეგია 43 ცალის მიხედვით). ძალიან დიდია წონითი მერყეობა ნომინალის შიგნითაც. აბაზის მაქსიმალური წონა თუ 7,95 გ უდრის, რაც აბაზის სტანდარტზეც კი მაღალია (ამ დროის აბაზის სტანდარტი რაბინოს მიხედვით შეადგენს 7,39 გ), ყველაზე მსუბუქი აბაზიანი — 5,24 გ იწონის და ეს მონეტა გამოჩაყლის არ არის. ანალოგიური მდგომარეობაა მუჰამადისა (მაქს. — 4,20 გ, მინიმ. — 2,07 გ) და შაურის (მაქს. — 1,96 გ, მინიმ. — 1,07 გ) შემთხვევაშიც.

მონეტის წონის დაქვეითება და მერყეობა იმ დაძაბული ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარების ანარეკლია, რაც დაუდგა საქართველოს XVII ს. ბოლო მეოთხედში გიორგი XI (1677—1688 წწ.) და ერეკლე I (1688—1703 წწ.) ქართლში მეფობის დროს⁷⁷. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ საკუთრად ირანის თანადროული პროდუქციაც ბევრით უკეთესი არ არის თბილისურ მონეტაზე. რაბინოს მიხედვით, სულეიმან I დროინდელი აბაზის საშუალო წონაა 7,29 გ (მაქს. — 7,45 გ, მინიმ. — 7,13 გ; ნაანგარიშეგია 21 ცალის მიხედვით), მუჰამადისა — 3,45 გ (მაქს. — 3,7 გ, მინიმ. — 3,15 გ, 14 ცალის მიხედვით) და შაურისა — 1,77 გ (მაქს. — 1,88 გ, მინიმ. — 1,76 გ, 6 ცალის მიხედვით)⁷⁸.

სულეიმან I სახელით თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი მონეტების გარეგნული სახეც ჭრელია. გვხვდება ცალკეული ცალები, რომლებზეც ზედწერილი სრულია, სამონეტო არე შემკულია ყვავილოვანი ორნამენტით, მაგრამ უმრავლესობა დაუდევრადაა მოჭრილი, სამონეტო რგოლი სიქაზე უფრო მცირე ზომისაა და ამიტომ ზედწერილი მხოლოდ ნაწილობრივია მოხვედრილი, ზოგა მონეტის ნაპირები დახეთქილია. მიუხედავად ამ სიჭრელისა, ყველა თბილისურ მონეტას ერთი იერი აქვს (ზედწერილის ხელი, სამონეტო მინდვრის შემკულობის ხასიათი) და თვალსაჩინოდ განსხვავდება ირანის ზარაფხანების თანადროული პროდუქციისაგან. ასეთი სხვაობა არ აღინიშნება არც ერთი სხვა სეფიანი შაჰის დროს (გარდა შაჰ აბას I-ისა, როდესაც, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, თბილისური მონეტები ასევე განცალკევებულ ჯგუფს ქმნიან).

⁷⁶ ჩვენს ხელთაა სულ 271 მონეტა: გ. ფ. 2266—2356, 2374—2404, 2406—2417, 2419—2479, 13080, 13088, 13089, 13097, 13099, 13141—13160; ქ. ძ. 1141—1145, 2430—2433, 2435, 2445, 4871—4889, 4891—5076, 5087; ძ. ფ. 33602—33606, 33607 გამოქვეყნებულია იხ. A. M a p K O B. დსახ. ნაშრ., გვ. 714 № 129, გვ. 716, № 165, აზის მუზეუმში, პლანშეტი № 108; გარდა ამისა, გამოქვეყნებულია ბრიტანეთის მუზეუმის კუთვნილი მონეტა, იხ. Rabino, Album № 211, და ერთიც ირან ს კოლექციიდან. ۱۳۵۰, ۲, اسكه های صاهن اسلامی ایران, ۱۸۴.

⁷⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, თბილისი, 1973, გვ. 350.

⁷⁸ R a b i n o. Coins, გვ. 39.

სულეიმან I სახელით თბილისში მოჭრილი მონეტების ზურგზე ორი სხვადასხვა ლეგენდაა წარმოდგენილი: ერთი ფართოდ გავრცელებულია ჯერ კიდევ აბას I დროიდან, მეორე კი შედარებით იშვიათია და ორტაეპიან ლექსს შეიცავს, რომელიც პირველად ჩვენს მიერ იქნა სრულად წაკითხული. აღვწერთ ან ორ სხვადასხვა ზედწერილიან მონეტას.

7. ქ. დ. 4889, აბაზი (ტაბ. XIII), წონა — 7,33 გ, დიამეტრი — 21-22 მმ.

შუბლი: ხაზოვან რკალში მოთავსებულია ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი — შიიტური ფორმულა, გარშემო წრიული წარწერა იმამების სახელებით.

ზურგი: ხუთსტრიქონიანი სპარსული ზედწერილი:

بادشاھ ولايت سليمان ضرب تھليلس ۱۰۹۲

სიწმინდის ხელმწიფის მონა სულეიმანი. იჭედა თბილისს 1092 (1681 წ.).

8. გ. ფ. 2350, აბაზი (ტაბ. XIII, XIV), წონა — 7,12 გ, დიამეტრი — 22-23 მმ.

შუბლი: სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი — შიიტური ფორმულა (ზედწერილი ნაკლულია).

ზურგი: ხუთ სტრიქონად განლაგებულია სპარსული ზედწერილი — ორტაეპიან ლექსი და მოჭრის ადგილი

სახელმწიფო სიქა დაჰკრა

დროის მეღუფე სამყაროს სულეიმანმა
იჭედა თბილისს⁷⁹.

سکه زد صاحبقران

[ولا] يت [ز] مان سليمان [جهان]
ضرب تھليلس [يس]

XVIII ს დასაწყისში შაჰ სულთან ჰუსეინ I დროს (ჰიჯ. 1105—1135 წწ. = 1694—1722 წწ.) სეფიანთა სახელმწიფო მძიმე ეკონომიურ და პოლიტიკურ კრიზისს განიცდიდა. ცენტრალური ხელისუფლების ყველა ცდა, ესხნა ქვეყანა კრიზისისაგან, მარცხით დამთავრდა. ირანი ანარქიამ მოიცვა⁸⁰. ქართლის მმართველები ეცადნენ ესარგებლათ ირანის ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტით და ქართლის სამეფოსათვის დამოუკიდებლობა მოეპოვებინათ, მაგრამ გახიანი VI (1703—14, 1716—1724 წწ.) იმედებს განხორციელება არ ეწერა. 1723 წელს თბილისი ოსმალებმა დაიკავეს, ვახტანგი კი 1724 წელს იძულებული შეიქნა დიდი ამაღის თანხლებით რუსეთში გადასახლებულიყო⁸¹.

ჰუსეინ I სამონეტო პოლიტიკაც მიმართული იყო ქვეყნის ეკონომიური კრიზისიდან გამოსაყვანად. ჰუსეინ I მთელი მეფობის განმავლობაში შეინიშნება თანდათანობითი და შეუჩერებელი კლება მონეტის წონისა, რასაც ზოგჯერ თან სდევდა სამონეტო სინჯის გაუარესებაც.

⁷⁹ ზედწერილის აღდგენა მოხერხდა ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული მონეტის საშუალებით. იხ. Т. С. Кутелия. Клад монет XVII века из Нории, Сборник, посвященный памяти Д. Г. Капанадзе, Тбилиси, 1976, გვ. 155.

⁸⁰ И. В. Пигулевская и др. დასახ. ნაშრ., გვ. 306, 310.

⁸¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 398 და შემდეგ.

ჰიჯ. 1123 წლიდან მრგვალი მონეტების ნაცვლად დაიწყო წაგრძელებული, ოთხკუთხა ან ოვალური მონეტების გამოშვება, რაც მონეტის წონის დაქვეითების შესანიშნავად იყო გათვალისწინებული, მაგრამ უკვე ჰიჯ. 1129 წ. (1717 წ.) ირანის მთავრობა იძულებული გახდა მოეხდინა აბაზის დევალაცია, აბაზის წონად დაწესდა 7 დანგი ე. ი. $1 \frac{1}{6}$ მისხალი (5,45 გ). სათანადოდ შემცირდა მუჰამადისა და შაჰრის წონაც. ამ რეფორმისთან ერთად შეწყდა ოთხკუთხა მონეტების გამოშვებაც. ჰიჯ. 1133 წელს (1721 წ.) აბაზის წონა კიდევ უფრო შეამცირეს, მოაკლეს ერთი დანგი (აბაზის წონა დაწესდა 1 მისხალი), რომელიც სახელმწიფო გადასახადს, ვეჯიბს დაემატა⁸².

თბილისის ზარაფხანაც ისევე, როგორც ადრე, ზუსტად ასახავდა ყველა ცვლილებას ირანის სამონეტო საქმეში. ჰიჯ. 1106—1122 წწ. (1696—1711 წწ.) თბილისის ზარაფხანაში იჭრება: ფანჯშაჰი, აბაზი, მუჰამადი და შაჰური. ფანჯშაჰის საშუალო წონაა 9,18 გ (ნანგარიშეგია 13 ცალის მიხედვით⁸³, მაქს. — 9,22 გ, მინიმ. — 8,17 გ). ეს საკმაოდ ახლოა სტანდარტთან, რაც რაზინოს მიხედვით უნდა შეადგენდეს 9,24 გრამს⁸⁴. აბაზის საშუალო წონა, ნანგარიშეგია 86 ცალის მიხედვით⁸⁵, შეადგენს 7,25 გ (მაქს. წონა — 7,44 გ, მინიმ. — 6,77). ეს მონაცემები ძალიან ახლოა ირანის ზარაფხანების თანადროული პროდუქციის წონასთან (საშუალო წონა — 7,29 გ, ნანგარიშეგია 57 ცალის მიხედვით; სტანდარტი შეადგენდა 7,39 გ)⁸⁶. მუჰამადის საშუალო წონა (4 ცალი) შეადგენს 3,62 გ, მაქს. — 84, მინიმ. — 3,61 გ (ირანში საშუალო წონა 3,65 გ, მაქს. — 3,75 გ მინიმ. — 3,52, სტანდარტი — 3,70)⁸⁷. თბილისური შაჰრის წონა 32 ცალის მიხედვით⁸⁸ უდრის 1,82 გ, მაქს. — 1,89, მინიმ. — 1,36 გ (ირანში საშუალო წონა — 1,82 გ, მაქს. — 1,82 გ, მინიმ. — 1,81 გ, სტანდარტი — 1,85 გ)⁸⁹.

ჰუსეინ I სახელით თბილისში ჰიჯ. 1106—1122 წწ. (1694—1711 წწ.) მოჭრილი მონეტების ზურგზე ერთი ლეგენდა გვხვდება, რომელიც ორტაპეიან ლექსს შეიცავს.

9. ქ. d. 2427 ფანჯშაჰი (ტაბ. XIV), წონა — 9,07 გ, დიამეტრი — 31—32 მმ.

შუბლი: ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი — შიიტური ფორმულა, წრიული წარწერა იმამების სახელებით.

⁸² R a b i n o. Coins, გვ. 42.

⁸³ ქ. d. 4893, 4894, 2426, 2427, აზის მუზ. ერთი ცალი, ბ. მ. 33469—33475.

⁸⁴ R. P o o l. დასახ. ნაშრ, № 89, გვ. 40.

⁸⁵ ქ. d. 2438, 4897—4899, 4901—4904, 4907, 4911, 4913, 4915, 5086, გამოქვეყნებული, П а х о м о в. გვ. 220; ბ. მ. 26204, 26208, 26232, 26240, 26247, 25419, 25420, 25427, 25440, 25441, 25495—25499, 25515—25523, 25532, 25536, 25537, 25586, 25606—25609, 25638—25646, 25661—25664, 25666, 25667, 25671—25581, 25751—25752, 25695—25697, 33686, 33687, 33690, 33691, 33725, 11236; ძ. ფ. 33713, 33762; მხედველობაში არ მიგვიღია ქ. d. 4906, რომელსაც ძლიერ დაქვეითებული წონა აქვს 5,77 გ.

⁸⁶ R a b i n o. Coins, 43.

⁸⁷ ქ. d. 4895, 4896, 4905, 4910, 4912; ა. მ. 25406, 25442, 25443, 25500, 25647, 25648, 25665, 25668, 25669, 25684, 25685; ძ. ფ. 33761. იხ. А. М а р к о в. გვ. 716, № 176.

⁸⁸ R a b i n o. Coins, გვ. 43.

⁸⁹ ქ. d. 2434, 2435, 4892 (იხ. Е. А. П а х о м о в. გვ. 221, ტაბ. XXV, № 116, 4900, 4908, 4914).

ზურგი: რვა სტრიქონად განლაგებული სპარსული ზედწერილი — ორტა-ეპიანი ლექსი და მოჭრის ადგილი⁹⁰.

کشت صاحب سکه از توفیق رب المشر قین در جهان کب امیر الومنین سلطان حسین
ضرب تفلیس ۱۱۰۷

აღმოსავლეთის ხელმწიფის შეწყვეით გახდა მფლობელი სიქისა მსოფლიოში მართლმორწმუნეთა ემირის მცველი (ძალლი) სულთან ჰუსეინი. იჭედა თბილისს 1107 (1695-96)⁹¹.

10. ქ. ძ. 2438 აბაზი (ტაბ. XIV). წონა — 7,38 გ, დიამეტრი — 23—24 მმ⁹². ისეთივე როგორც № 9, ოღონდ ზურგზე მოთავსებული ლექსის მეორე სტრიქონში სიტყვა (მსოფლიოში) გამოტოვებულია და ჩამატებულია სიტყვა (სასახლეში) ისე, რომ სტრიქონი ითარგმნება შემდეგნაირად:

მართლმორწმუნეთა ემირის სასახლის მცველი (ძალლი) სულთან ჰუსეინი.

ჰიჯ. 1122 წლიდან 1129 წლამდე თბილისშიც ოთხკუთხა მონეტები იჭრებოდა თბილ-სური ოთხკუთხა აბაზიანი საერთოდ არ არის ცნობილი. გვაქვს მხოლოდ ოანჯშაპი, მუჰამადი და შაჟრი.

ღანჯშაპის წონა წინა წლების ღანჯშაპისთან შედარებით თვალსაჩინოდ დაკლებულია 0.6 გრამით. მისი საშუალო წონა, 35 ცალით ნაანგარიშევი, შეადგენს 8.59 გ (მაქს. — 8,68 გ, მინიმ. — 8,06 გ)⁹³. დაკლებულია მუჰამადის წონაც. 12 ოთხკუთხა მუჰამადის საშუალო წონა შეადგენს 3,45 გ (მაქს. — 3,73 გ, მინიმ. — 3.20 გ)⁹⁴, 18 შაჟრიანის საშუალო წონა 1,67 გ (მაქს. — 1,73, მინიმ. — 3.20 გ)⁹⁵.

ა-სანიშნაია, რომ ჩვენს ხელთ არის ჰიჯ. 1123 და 1124 წელს (1711-12 წ.) თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი სამი ცალი მრგვალი სრულწონიანი აბაზი⁹⁶, ერთის წონაა — 7,35 გ, მეორისა — 7,39 გ, მესამესი — 7,30 გ, მათი მოჭრა ამ დროს გაუგებარია.

ჰიჯ. 1122—1129 წლებში თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი ოთხკუთხა მონეტები გარეგნული იერით, ისევე როგორც ირანში, გამოირჩევიან მანამდე მოჭრილი მონეტებისაგან. სამონეტო არეზე სიმეტრიულად განლაგებულია ყვავილოვანი ორნამენტი, წარწერა ლამაზია და დახვეწილი, სამონეტო ზედწერილი ყველა ამ მონეტაზე ერთია. ვიძლევი ამ მონეტების აღწერილობას.

⁹⁰ R a b i n o. Coins, გვ. 43.

⁹¹ P. P o o l. დასახ. ნაშრ., გვ. 40, № 89; R a b i n o. Coins, გვ. 40.

⁹² F. A. П а х о м о в. დასახ. ნაშრ., გვ. 222; М. Д о б р ы н и н. გვ. 70—71.

⁹³ ქ. ძ. 1147, 2441, 2439, 2444, 2448, 2449, 4916, 4917, 4919, 4920, 4924, 4927, 4928, 4929; ბ. მ. 26278—26280, 26284—26286, 26307, 29298, 29300, 33689, 33700, 33715, 33716, 33717, 6013, აზიის მუზეუმის 5 ცალი.

⁹⁴ ქ. ძ. 2442, 2443, 2447, 4918, 4921, 4922, 4925; ქ. ფ. 33766, 34732, 33767; ბ. ფ. 26287—26290.

⁹⁵ ქ. ძ. 1148, 1149, 2440, 2446, 2504, 4923, 4946, 4930; ბ. მ. 26251, 26291, 26292; ქ. ფ. 33771, 33766, 34732, 33771. გამოქვეყნებულია. იხ. А К М а р к о в. № 207, 223, 216.

⁹⁶ ქ. ძ. 4915; ბ. მ. 26250, 26260.

11. ქ. ძ. 2444, ფანჯშაპი (ტაბ. XIV), წონა — 8,60 გ, დიამეტრი — 18—25 მმ.

შუბლი: ხაზოვან რკალში მოთავსებულია სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი — შიიტური ფორმულა, გარშემო იმამების სახელები დაუყვება.

ზურგი: მონეტის ცენტრში ოთხკუთხა ჩარჩოში ორ სტრიქონად წერია ზარაფხანის სახელი და თარიღი:

١١٢٨ تڤليس

თბილისი — 1128 (1715-6 წ.)

ჩარჩოს ირგვლივ განლაგებულია სპარსული ზედწერილი, რომელიც მოთავსებულია ხაზოვან ჩარჩოში **بند شاه ولايت حسيي ضرب** სიწმიანის ხელმწიფის მონაჰსენი. იჭედა.

ხაზოვან რკალს გარეთ წრიული წარწერაა:

سلطان بن السلطان و خا قان خلد الله ملة

სულთანი ძე სულთნისა, ხაკანი ძე ხაკანისა, უკვდავჰყოს ალლაჰმა სამეფო მისი.

12. ქ. ძ. 1149 შაპი (ტაბ. XIV), წონა — 1,68 გ, დიამეტრი — 16/19 მმ. ეს მონეტა მრგვალია.

ჩუბლი: წერტილოვან რკალში ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი⁹⁷ — შიიტური ფორმულა.

ზურგი: ოვალურ ბუდეში ზარაფხანის სახელი და თარიღი

١١٢٩ تڤليس თბილისი 1129 (=1716-7 წ.).

ბუდის გარშემო სპარსული ზედწერილი, ისეთივე, როგორც ზემოთ აღწერილ მონეტაზე.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჰიჯ. 1129 წ. (1717 წ.) ირანში მოხდა აბაზის დევაღვაცია და შეწყდა ოთხკუთხა მონეტების გამოშვება. თბილისის ზარაფხანამ ახალი ტიპის მონეტების გამოშვება მხოლოდ ჰიჯ. 1130 (1717-18) წლიდან დაიწყო⁹⁸. ჰიჯ. 1135 წ. ოსმალების მიერ თბილისის დაპყრობამ თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი 106 აბაზის წონაზე დაკვირვებამ გეჩვენა⁹⁹, რომ ირანში განხორციელებული აბაზის მეორე დევაღვაცია, რომელიც 1721 წელს ანუ ჰიჯ. 1133 წელს მოახდინეს, თბილისში ვერ მოესწრო.

⁹⁷ R a b i n o. Coins, გვ. 40.

⁹⁸ E. A. П а х о м о в. დასახ. ნაშრ., გვ. 222.

⁹⁹ ქ. ძ. 1146, 1149—1152, 1153, 1160—1164, 2465—2478, 4937—4936, 4941—4951, 4953, 4954, 4954, 4969, 4971—4974, 5022—5024, 5084; გ. ფ. 10217, 11796; ბ. მ. 23355—26361, 26375—26377, 26387, 26391—26393, 25751—25752, 33257—33261, 33263—33271. 33273, 33298—33300, 33310, 33311—33316, 24784—24788, 6095, 4317; ძ. ფ. 33781—33784, 33788, 33790, 33791, 33793, 33774 (№ 238), 33775 (239), 33778 (241), 33779 (272), 33787 (273), 93786 (287), 33787 (288), 33789 (300) ერმიტაჟის ზემოთ ჩამოთვლილი ცალები, რომელთაც მწერილი აქვთ ფრჩხილებში სამნიშნა ნომერი. ამ ნომრებით გამოცემულა აქვს მარკოვს, იხ. A. M а р к о в. გვ. 711—720.

ამ აბაზების საშუალო წონა — 5,33 გ, მაქს. — 5,69 გ, მინიმ. — 4,22 გ, ირანში შესაბამისად (ნაანგარიშევი 69 ერთეულით) იყო 5,29 გ, 5,51 გ და 4,89 გ, მაშინ როდესაც სტანდარტი შეადგენდა 5,44 გ¹⁰⁰. 32 თბილისური მუჰამადის საშუალო წონა — 2,64 გ, მაქს. — 2,73 გ, მინიმ. — 2,30 გ¹⁰¹, (ირანში შესაბამისად — 2,63; 2,66; 2,59; სტანდარტი იყო — 2,72 გ¹⁰²); 19 თბილისური შაჰის საშუალო წონა 1,31 გ, მაქს. — 1,39 გ, მინიმ. — 1,10 გ¹⁰³. (ირანში საშუალო წონა — 1,31 გ, მაქს. — 1,33 გ, მინიმ. — 1,30 გ, სტანდარტი — 1,36 გ)¹⁰⁴. აღსანიშნავია, რომ ჩვენს ხელთ არის თბილისის ჰიჯ. 1130 წ. მოჭრილი მცირეწონიანი მონეტა — ბისთი (ქ. დ. 2469), რომლის წონაა 0,41 გ¹⁰⁵ (ტაბ. XIV, 15). ირანის ზარაფხანებში ჰიჯ. 1129—35 წლებში მოჭრილი ბისთი ცნობილი არ არის. ჰიჯ. 1129—35 წწ. თბილისში ისევე, როგორც ირანის ზარაფხანებში, მოჭრილი მონეტები მოხდენილია და ლამაზი, სამონეტო მინდორი შემკულია ვარდულებით, ზედწერილი თბილისში ჰიჯ. 1129—1135 წწ. მოჭრილ ყველა მონეტაზე ერთია, ამდროინდელი თბილისური მონეტები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ზედწერილს შემოვლებული ჩარჩოს მიხედვით. ეს განსაკუთრებით კარგად შეიმჩნევა აბაზიანებზე, რადგან სამონეტო რგოლის სიდიდის გამო მათზე სიქა სრულად არის წარმოდგენილი. ვიძლევიტ ორი მონეტის აღწერილობას:

13. ქ. დ. № 4932 აბაზი (ტაბ. XIV), წონა — 4,55 გ, დიამეტრი — 25 მმ.

შუბლი: ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი — შიიტური ფორმულა. ზედწერილი მოთავსებულია წრიულ ჩარჩოში, რომელიც შედგება ორმაგ ხაზოვან რკალს შორის მოთავსებული წერტილებისაგან.

ზურგი: ასეთივე ჩარჩოში ხუთსტრიქონიანი სპარსული ზედწერილი:

۱۱۳. شاه ولایت حسین ضرب تفلیس

სიწმინდის ხელმწიფის მონა ჰუსეინი. იჭედა თბილისს 1130 (1717-18 წ).

14. ქ. დ. 1162 აბაზი (ტაბ. XIV), წონა — 5,38 გ, დიამეტრი — 25 მმ.

შუბლი: ხაზოვან რკალში მოთავსებული ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი — შიიტური ფორმულა. რკალის გარეთ შემოუყვება 12 იმამის სახელი.

ზურგი: ისეთივე ზედწერილით, როგორც № 13-ზე, ოღონდ თარიღი განსხვავებულია 1134 (1721-22), მოთავსებულია ხაზოვან რკალში, რკალს გარეთ მოქნილი S-ისებრი ორნამენტია.

1723 წ. ოსმალების მიერ თბილისის აღებით ბოლო მოეღო საქართველოში სეფიანთა ირანის ბატონობას და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც 1736 წ. ნადირ შაჰმა განდევნა ოსმალები, თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილ მონეტებზე

¹⁰⁰ R a b i n o. Coins, გვ. 43.

¹⁰¹ ქ. დ. 2476, 4937, 4938, 4940, 4941, 4947—4952, 4960, 4972, 4973; დ. ფ. 33733, 33776 (Марков. № 240), 33777; ბ. მ. 26326—26330, 26362—26365, 26378, 26394, 26398—26400.

¹⁰² R a b i n o. Coins, გვ. 40.

¹⁰³ ქ. დ. 1160, 2468, 2477, 4953, 4954, 4974, 5084; ბ. მ. 26331, 26382, 26366, 26367, 26395, 26401—26403, 25748, 33489, 33490, 33491; E. A. П а х о м о в. გვ. 224.

¹⁰⁴ R a b i n o Coins, გვ. 40.

¹⁰⁵ დ. კ ა ზ ა ნ ა ძ ე. ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1969, გვ. 142, ტაბ. XIV, № 178.

უკანასკნელად აღიბეჭდა სეფიანი შაჰის აბას III სახელი. ჩვენს ხელთაა აბას III სახელით მოჭრილი სულ ოთხი მონეტა¹⁰⁸; სამი აბაზი და ერთი შაური. აბაზის წონებია: 5,36 გ, 5,38 გ, 5,22 გ, შაურის წონაა — 1,08 გ.

ზედწერილი როგორც აბაზზე, ისევე შაურზე ერთია. რადგან აბაზზე იგი უფრო სრულადაა წარმოდგენილი, აღვწერთ აბას III სახელით თბილისში მოჭრილ ერთ აბაზიანს.

15. ქ. ძ. 5022, აბაზი (ტაბ. XIV), წონა— 5,36 გ, დიამეტრი — 24 მმ.

შებლი: წერტილოვან რკალში ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი — შიიტური ფორმულა.

ზურგი: ხაზოვან წერტილოვან რკალში შვიდსტრიქონიანი სპარსული ზედწერილი (ორტაეპიანი ლექსი, მოჭრის ადგილი და თარიღი).

سَلْمَةُ بَرَزَرِ دَرِ الْهَيْئَةِ [درجہ] ن ظَلَّ حَقَّ عَبَّاسِ ثَانِي صَاحِبِ قِرَانِ ضَرْبِ تَفْلِيَسِ ۱۱۴۸

მსოფლიოში ოქროზე სიქა ალაჰის შეწევნით დაარტყა ღმერთის ჩრდილმა აბას მესამემ მეორე საჰბეყერანმა¹⁰⁹. იჭედა თბილისს 1148 (1735-6).

Т. С. КУТЕЛИЯ

ТБИЛИССКИЙ МОНЕТНЫЙ ДВОР В XVII—XVIII ВВ.

Резюме

(Серебряный чекан)

В статье рассмотрены серебряные монеты, чеканенные на тбилисском монетном дворе с 1604 г. по 1723 г. По свидетельствам письменных источников тбилисский монетный двор находился в распоряжении картлийских царей, однако в течение всего этого периода серебряные монеты здесь чеканились исключительно от имени сефевидских шахов Ирана-Аббаса I, Сефи I, Аббаса II, Сефи II (Сулеймана I), Хусейна I и, наконец, Аббаса III (в 1735/36 гг.). В этом выражалась вассальная зависимость Картлийского царства от Сефевидов.

В статье впервые собран и изучен весь наличный материал — монеты тбилисского чекана XVII—XVIII вв., хранящиеся в фондах Государственного Музея Грузии, Музея Истории Азербайджана, ГИМ, Государственного Эрмитажа и других музеев; учтены также и опубликованные ранее материалы (Х. М. Френ, Р. С. Пуль, А. К. Марков, Е. А. Пахомов, Т. Н. Ломоури, Д. Г. Капанадзе, Х. Л. Рабино, А. М. Раджабли и др.). Описаны все основные типы монет, прочитаны легенды, рассчитаны средние веса всех номиналов, выпускавшихся в Тбилиси (аббаси, панджшахи, мухаммади, шахи, бисти) по

¹⁰⁸ ქ. ძ. 2481, 5022, 5023, 5024.

¹⁰⁹ Е. А. Пахомов. დასახ. ნაშრ., გვ. 230.

отдельным хронологическим группам и их весовые данные сравнены с данными собственно иранских монет.

Установлено, что тбилисские серебряные монеты этого времени по своему внешнему виду и метрологическим данным были почти тождественны современной им продукции монетных дворов городов Ирана. Все изменения легенды и веса монеты, происходящие в Иране, немедленно, обычно в том же году отражались на монете тбилисского чекана.

Интенсивность работы тбилисского монетного двора была довольно велика. Она особенно возрастает после сороковых годов XVII века, достигая своего максимума в последней четверти XVII в. — первой четверти XVIII в. Можно утверждать, что начиная со второй половины XVII в. и до конца рассматриваемого периода продукция тбилисского монетного двора практически полностью удовлетворяла потребность рынка Восточной Грузии в серебряной монете, играя при этом, значительную роль и в монетном обращении всего Закавказья.

ლ. მძვინვარაძე

თბილისის ხელოვნება რევოლუციური მოძრაობის ისტორიიდან
1900-იან წლებში

მარქსისტული იდეების გავრცელება საქართველოში XIX საუკუნის 90-იანი წლებიდან იწყება. იგი უკავშირდება კაპიტალისტური ურთიერთობების გაღრმავებას და კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებას საქართველოში. ამ დროს მუშათა კლასმა გარკვეული სახე მიიღო და დაიწყო აშკარა ბრძოლა ეკონომიური მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად. პირველი დიდი გაფიცვა მოხდა 1886 წ. თბილისის რკინიგზის სახელოსნოებში, რომელმაც დასაბამი მისცა თბილისის სხვა საწარმოთა მუშების რევოლუციურ გამოსვლებს.

XIX საუკუნის 90-იან წლებში საქართველოში მუშათა მოძრაობამ შემდგომი განვითარება ჰპოვა. ამ დროიდან სულ უფრო მეტად აღინიშნება რუსეთის მუშათა მოძრაობის გავლენა. აშკარა ხდება ცარიზმის მიერ დაჩაგრული რუსი და ნაციონალური განაპირა რაიონების მუშათა პროლეტარული სოლიდარობა და მეგობრობა¹.

გ. ი. ლენინი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მუშათა პირველ სტიქიურ გამოსვლებს. იგი შენიშნავდა, რომ „სტიქიური ელემენტი“ წარმოადგენს, არსებითად, შეგნებულობის ჩანასახ ფორმას².

მუშათა გაფიცებმა თანდათან მთელი რუსეთი მოიცვა. ძლიერდებოდა ექსპლოატაცია, ფართოვდებოდა მასიური გამოსვლების ქსელი. საგონებელში ჩავარდნილი მეფის ხელისუფლება მოტყუების პოლიტიკას დაადგა. 1886 წ. 3 ივნისს და 1887 წ. 2 ივნისს გამოიცა ე. წ. „საფაბრიკო კანონი“. 3 ივნისის კანონი ითვალისწინებდა კაპიტალისტის მიერ მუშის დაჭირავეების ვადებსა და ფორმებს, ხელფასის გაცემისა და ჯარიმების აღების წესს, ხოლო 2 ივნისის კანონი სამუშაო დროს 11¹/₂ საათამდე კვეცავდა და ყოველ კვირა და უქმე ღღეს დასვენებას სავალდებულოდ აცხადებდა როგორც მესარეწეებისათვის, ისე მოშებისათვის. საფაბრიკო კანონი არ გავრცელდა წვრილ საწარმოებზე, მათთვის სპეციალური დებულება შეიმუშავა სენატმა 1893 წ. სენატი აგრეთვე კვეცავდა სამუშაო საათებს და აწესებდა დასვენებას კვირასა და უქმე დღეებში წვრილ ხელოსნურ საწარმოებში³.

¹ 1905—1907 წლების რევოლუცია საქართველოში, კრებული, თბ., 1955, გვ. 3.

² გ. ი. ლენინი ა. თხზ., ტ. 5, გამოც. IV, გვ. 467.

³ ეს დადგენილება არ ვრცელდებოდა პურის ღუქნებზე (გამომცხვარი პურით მოვაჭრეებზე, საკონდიტროებზე, საპარიკმახეროებზე, აფთიაქებზე, ხორცის დახლის ღუქნებზე, ბიბლიოთეკებსა და სამიკიტნოებზე, კლუბებთან არსებულ ბუფეტებზე).

აღნიშნული კანონები და დებულებები პერიფერიებში შედარებით გვიან გატარდა.

მრეწველი კაპიტალისტები ათასნაირი ხრიკებით ცდილობდნენ გვერდი აეველოთ ახალი კანონებისათვის და კიდევ უფრო ამწვავებდნენ მუშათა ექსპლოატაციას. „ახალი კანონი“ — წერდა ვ. ი. ლენინი საფაბრიკო კანონმდებლობის შემოღებასთან დაკავშირებით, — დარჩება ფარატინა ქალაქად, დარჩება ერთ-ერთ იმ მოკაზმულ და ცრუ აბრად, რომლითაც ჩვენი მთავრობა ცდილობს შეალამაზოს პოლიციური თვითნებობის, მუშათა უფლებებისა და ჩაგვრის მთლად დამპალი შენობა“⁴.

საფაბრიკო ინსპექციის მეთვალყურეობა საქართველოში 1902 წლიდან დაწესდა, მაგრამ მას არ დაუქვემდებარდა ამქრებში გაერთიანებული სახელოსნოები და არც ამქარგარეშე შედარებით წვრილი საწარმოები. ამ შემთხვევაში მეთვალყურის როლი ეკისრებოდა თბილისის სახელოსნო სამმართველოს და ქალაქის პოლიციას.

XIX ს-ის ბოლოს რუსეთში ეკონომიკური კრიზისის გაძლიერებამ და ექსპლოატაციის გაღრმავებამ, მსხვილი ფაბრიკა-ქარხნების გამრავლებამ თავისი დალი დაასვა საქართველოს მწარმოებელ კლასს და ამდენად ნიადაგი შეუშადა ახალი რევოლუციური, სოციალურ-დემოკრატიული იდეების გავრცელებას როგორც მუშათა, ასევე ექსპლოატირებულ ხელოსანთა, წვრილ მწარმოებელთა და წვრილ ვაჭართა ფენებში. ამ პერიოდში ინტენსიური ხასიათი მიიღო მუშათა პროლეტარიატის პროცესმა, ხოლო შინამრეწველები და ხელოსნები, აგრეთვე წვრილი გლეხობა ძლიერი კონკურენციის შედეგად იძულებულია ქარხნებსა და ფაბრიკებს შეაფარონ თავი და გაიზიარონ მუშა-პროლეტარიატის ბედი ან საკუთარ უბადრუკ სახელოსნოებში მიძიმე შრომით ირჩინონ თავი⁵. ამ მოვლენების გვერდით აღსანიშნავია კიდევ ერთი გარემოება — ხელოსნობის ისეთი დარგები, რომელნიც ნაკლებად ან სულ არ განიცდიან მსხვილი საწარმოების კონკურენციას, რადგან ამ დროს ჯერ არ არის ამ დარგში საფაბრიკო-საქარხნო წარმოება დანერგილი, თვით მსხვილდებიან და ექსპლოატატორ-მრეწველებად იქცევიან. ასეთი იყო ავურის წარმოება, კარეტის დამამზადებელი სახელოსნოები, სხვადასხვა სამკერვალოები, სადურგლო, მექანიკური-საზეინკლო სახელოსნოები და სხვა. კონკურენციასთან ბრძოლის გამოხატულება იყო 80-იანი წლებიდან საქართველოში ამხანაგობების დაარსება, რაც რევოლუციონერ-ხალხოსანთა გავლენით უნდა აიხსნას. შედარებით წვრილი სახელოსნოები ერთიანდებიან ამხანაგობებში⁶, მაგრამ მბრძოლის ეს გზა არ გამოდგა სწორი.

წვრილი ვაჭარ-ხელოსნების უკმაყოფილებას აძლიერებდა მთავრობის ის ღონისძიებები, რომლებიც კიდევ უფრო ამწვავებდნენ მათ ეკონომიურ სიდუხჭირეს და ლახავდნენ ნაციონალურ ღირსებებსაც.

⁴ ვ. ი. ლენინი. თხზ., ტ. 2, გამოც. IV, გვ. 354.

⁵ იქვე, გვ. 72

⁶ ქარხნის ხელოსანთა ამხანაგობა — „შრომა“, ქართველ მკერავ ქალთა ამხანაგობა, მეტურეთა ამხანაგობა ქუთაისში და სხვა.

დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია ხელოსან მეპატრონეთა შორის შთავრობის კანონმა კვირა-უქმე დღეებში ვაჭრობა-ხელოსნობის შეწყვეტის შესახებ⁷, სინამდვილეში არც ერთი მათგანი ამ კანონს არ ემორჩილებოდა.

სახელმწიფო ხაზინისა და ქალაქის შემოსავლის გადიდების მიზნით შემოწმებულ იქნა ვაჭართა და ხელოსანთა დუქნების საქონელბრუნვა, ხოლო სახლის მეპატრონეებს საკომლო გადასახადი დაუწესეს⁸. შემოწმების შედეგად გაიკვია, რომ ბევრი მათგანი არ იხდიდა გადასახადს დადგენილი წესის მიხედვით, რისთვისაც ისინი დააჯარიმეს 50-დან 500 მანეთამდე. ამის შესახებ გაზ. „ივერია“ წერდა: „რასაკვირველია ესეც დიდად დაემჩნევათ მოვაჭრეებსა, მათ საქონელზედ ფასის მომატებაც უძნელდებათ, რადგან მუშტარი ცოტაა და ამ გარემოებათა გამო ბევრი მათგანი სარგებლობის მაგიერ ზარალობს კიდევ. ბევრმა მოვაჭრემ ალაგა დუქანი და სხვა საქმეს დაადგა და როგორცა ჩანს კიდევ ბევრი დაჰხურავს თავის დუქანს“⁹.

ღარიბ ხელოსნებს ავიწროებდა აგრეთვე სახელოსნო გამგეობა ქრთამებითა და გამოძალვით. იგი ცდილობდა გამდიდრებას, ძალაუფლებას ბოროტად იყენებდა და უკანონო დადგენილებებს სცემდა. თვითნებურად აწესებდა ბეგარა-გადასახადებს, მოხელეთა დახმარებით უკანონოდ ხურავდა სახელოსნოებს და სხვა.

1898 წ. აპრილში ამქართა 29 დეპუტატმა საჩივარი შეიტანა თბილისის გუბერნატორთან ხელოსანთა საერთო კრების მიერ უკანონო დადგენილების მიღების გამო „საზოგადო ბეგარებისა და ხარჯების შესახებ“. განცხადებაში აღნიშნული იყო: „ჩვენი სახელოსნო გამგეობის წესდებით, ერთგვარ გადასახადს იხდიან შეძლებულნი და შეუძლებელნი, ნაცვლად იმისა, რომ გადასახადი განაწილებულ იქნეს შემოსავლისდაკვალად; მაგალითად, ხელოსანი, რომელსაც დღეში აქვს 15 მანეთის შემოსავალი, იხდის იდენსავე, რამდენსაც ის ხელოსანი, რომელსაც თვეში არ ეღირსება 15 მან. შემოსავალი. ან კიდევ არიან ისეთი ქარგლები, რომლებიც თვეში იღებენ არანაკლებ 30 მანეთისა და არიან ისეთებიც, რომლებიც თვეში ძლივს 6 ან 8 მანეთს იშოვიან; მიუხედავად ამისა, პირველნი და მეორენი ერთგვარ გადასახადს იხდიან. ყოველივეს ზედ ერთვის ის გარემოებაც, რომ არც ერთმა ხარკის გადახდელმა არ იცის სად მიდის მისგან მიღებული ფული და ან რა საქმეს ხმარდება“¹⁰.

XIX საუკუნის ბოლოსათვის ხელოსნური წარმოების კრიზისმა ისეთ დონეს მიაღწია, რომ წვრილ წარმოებაში დასაქმებულ დაქირავებულ ხელოსანთა მდგომარეობა უკიდურესად გამწვავდა. სამუშაო ხანგრძლივობა 14—15 საათს და მეტხანს გრძელდებოდა, ხოლო 1893 წლის კანონით განსაზღვრული სამუშაო დრო მხოლოდ ქალაქებში დარჩა. არც ერთი სახელოსნო-საწარმო არ მუშაობდა დადგენილი საათების მიხედვით, კვირა და უქმე დღე არ არსებობდა მათთვის. განსაკუთრებით მძიმე იყო მუშაობის პირობები ბნელ, ნესტიან და ჭუჭყიან სახელოსნოებში. ხელოსანთა წრეებში სრული განუკითხაობა სუფევდა, რაზეც მიუთითებს მეპატრონეთა ამქრის მოხსენებითი ბარათი: „საერთო

⁷ საქ. ცსსა, ფ. 17, საქმე 530; გაზ. «Новое обозрение», 1890, № 2401.

⁸ გაზ. „ივერია“, 1888 წ., № 136.

⁹ იქვე.

¹⁰ „ცნობის ფურცელი“, 1898 წ., № 507; «Новое обозрение», 1890, № 2401.

სახელოსნო გამგეობისათვის საკმაოდ ცნობილია, რომ უკანასკნელ ხანებში თითქმის ყველა ამქრის ქარგალი ხელოსნები თხოვნით მიმართავენ როგორც თავის, ასევე საერთო ამქართა მმართველობას, რათა გარკვევით აუხსნან მათზე დაკისრებული ვალდებულებანი და სამუშაო დროის დადგენილი ხანგრძლივობა¹¹. ამქრებმა დამაკმაყოფილებელი პასუხი ვერც ერთ ინსტანციაში ვერ მიიღეს.

80-იანი წლებიდან ხელოსანთა საზოგადოებაში გახშირდა ეკონომიურ ნიადაგზე აღმოცენებული უკმაყოფილება. პირველ ხანებში ისინი მიმართავდნენ მთავრობას საპროტესტო განცხადებებით, საჩივრებით, ცდილობდნენ გაეძვირებინათ როგორც ნაწარმი, ისე ხელობა. მაგალითად, გაძვირდა ღურგლის ხელობის ფასი მანეთიდან მანეთნახევრამდე, კალატოზისა და მღებრის ორ მანეთამდე, უბრალო მუშის შაურიდან სამ აბაზამდე ავიდა¹². მაგრამ ხსნა არსად ჩანდა. ამას ზედ დაერთო 90-იანი წლების მოუსაველიანობა და შიმშილი.

ამრიგად, 900-იანი წლებისათვის საქართველოში ხელოსანთა საზოგადოების ყველა ფენაში იზრდებოდა უკმაყოფილება. საერთო რევოლუციური სიტუაციის პირობებში რუსეთის ხელისუფლება შეეცადა ყოველი ღონე ეხმარა ჩამოეშორებინა პროლეტარიატისათვის მწარმოებელი მოსახლეობის დიდი ნაწილი, ამიტომ შეიმუშავა ღონისძიება ხელოსნური და კუსტარული მრეწველობის განვითარებისა და გაფართოებისათვის. მთავრობის მიზანი იყო მოსახლეობის რაც შეიძლება დიდი ნაწილი დაექსაქსა წვრილ საწარმოებში და „ეხსნა“ იგი პაუპერიზაციისაგან.

ამ მიზნით დაარსდა სრულიად რუსეთის კუსტარული კომიტეტი და მასზე დაქვემდებარებული კავკასიის კუსტარული კომიტეტი. კუსტარული კომიტეტის მუშაობას შედეგი არ მოჰყოლია, რადგან მას სათანადო სახსრები არ გააჩნდა მასზე დაკისრებული მისიის შესასრულებლად. თითქმის ყველა წამოწყება ცდის ხასიათს ატარებდა და მისი დანერგვა და პრაქტიკულად განხორციელება შეუძლებელი ხდებოდა, რაც რუსეთის იმპერიის უკიდურესი ეკონომიური ჩამორჩენილობით იყო განპირობებული.

1898 წ. შინაგან საქმეთა სამინისტრომ შეიმუშავა ახალი დებულება, რომელიც ქალაქის წოდებათა გამსხვილებას გულისხმობდა. მეშინათა, ხელოსანთა და ვაჭართა წოდებები მთავრობამ ერთი გამგეობის მეთვალყურეობის ქვეშ მოაქცია და დაუქვემდებარა ქალაქის საბჭოს და მის გამგეობას. ხელოსნებს ნებადართული ჰქონდათ ამქრებად დაყოფილიყვნენ. სახელოსნო სამმართველოც ძალაში რჩებოდა, მაგრამ მის მოქმედებას სასტიკად ზღუდავდა ქალაქის გამგეობა, რომლის მოვალეობას შეადგენდა პირველ რიგში პოლიციური მეთვალყურეობა ხელოსან ამქრებზე და შემდეგ სახელოსნო მრეწველობის განვითარებისათვის ზრუნვა¹³.

ამრიგაო, მეფის ხელისუფლებამ კიდევ ერთი ნაბიჯი გადადგა ქალაქის დაქსაქსულ საზოგადოებრივ ფენებზე პოლიციური რეჟიმის გასაგრძელებლად. იმავე წილს პოლიციებისტერის განკარგულებით თბილისში სასტიკად აიკრძა-

¹¹ საქ. ოსსა, ფ. 17, საქმე 4871, გვ. 8.

¹² „ივერია“, 1888 წ., № 187.

¹³ საქ. ცსსა, ფ. 17, საქმე 719, გვ. 14; გაზ. „ივერია“, 1898 წ. № 132.

ლა ალექსანდრეს ბაღში უმუშევართა და საერთოდ მუშა ხალხის თავყრილობები. ამ ბრძანებას აღმოფთვებით გამოეხმაურა გაზ. „ცნობის ფურცელი“: „მაგრამ განა ამ ბაღში თავს იყრიან მარტო სამუშაოს მძებნელი მსახურნი? აქ თქვენ შეხვდებით საზოგადოდ მუშაობისაგან თავისუფალ პირთ, რომელთაც არა აქვთ ფიჯაკებიანებთან თანაბარი უფლება ბაღით სარგებლობისა. ალექსანდრეს ბაღი სულაც არ წარმოადგენს რაღაც ბირჟას, მსახურთა დასაქირავებლად, და თუ იქ მათ ჰქირაობენ, სწორედ ისე, როგორც ერენის მოედანზე, გოლოვინის პროსპექტზე და სხვა“¹⁴.

პოლიციის აღნიშნული ბრძანება შედეგი იყო იმ მნიშვნელოვანი მოვლენებისა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა საქართველოში XIX საუკუნის ბოლო წლებში. ალექსანდრეს ბაღი ერთ-ერთი ადგილი იყო, სადაც რევოლუციურად განწყობილი მასები იკრიბებოდნენ და მთავრობის საწინააღმდეგო აზრებს ანვითარებდნენ. ამავე მიზნით აეკრძალა ხელოსანთა ამქარს 90-იანი წლებიდან განსაკუთრებული ნებართვის გარეშე ზურნა-დუღუქებით, ამქართა დროშებითა და ნიშნებით ქუჩებში გამოსვლა და საერთოდ ყოველგვარი თავყრილობები და შეკრებები¹⁵.

ხელოსნებსა და წვრილ მწარმოებელ ფენებს შორის სოციალ-დემოკრატიული იდეების გავრცელების შესანელებლად მთავრობის ინიციატივით რუსეთში მოეწყო საარტელო მოძრაობა, რომელსაც გაზეთმა „ისკრამ“ „საარტელო ციებ-ცხელება“ უწოდა. „საარტელო ციებ-ცხელება“ მთელ რუსეთს მოედო, ამ ანკეს ქართველი ხელოსნებიც წამოეგნენ. მაგრამ სოციალ-დემოკრატების აქტიური აგიტაციის შედეგად აღნიშნულ მოძრაობას შედეგი არ მოჰყოლია.

გაზეთმა „ისკრამ“ სპეციალური წერილით 1901 წელს ამხილა თვითმპყრობელობის დამქაშების ზუბატოვისა და მისი მიმდევრების გამცემლური პოლიტიკა, მათ მიერ შემოთავაზებული „საარტელო კომპანიის“ ნამდვილი არსი. წერილის ავტორი აღნიშნავდა: «Стараясь отвлечь рабочий класс от социализма, царское правительство, в страхе за свое благополучие, по рецепту «нового времени» лицемерно проявляет «отеческую» заботливость о рабочих. Таково объяснение той поддержки, какую встречают со стороны властей артели»¹⁶. აღნიშნული სტატია წვრილ მწარმოებლებს უსახავდა თავის დახსნის სწორ გზას: «Ремесленность неспособная выдержать конкуренцию крупного капитала, ищет спасения в единении мелких предпринимателей на артельном начале; но не в таком единении могут найти себе выход русские рабочие. Лишь соединившись для свержения самодержавия, они получают необходимые условия социалистического идеала...»¹⁷

ზუბალოვის პოლიტიკას ერთადერთი მიზანი გააჩნდა — მუშათა მოძრაობის ლეგალიზაცია და მშვიდობიანი გზით წარმართვა და ამასთანავე მკაცრი პოლიციური მეთვალყურეობისა და ჯამუშური მფარველობის განხორციელება მათზე¹⁸.

¹⁴ გაზ. „ცნობის ფურცელი“, 1898 წ., № 523.

¹⁵ საქ. ცსსა, ფ. 199.

¹⁶ გაზ. «Искра», 1901 წ., № 14.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ იქვე.

900-იანი წლებიდან თვითმპყრობელობის ყოველგვარი ცდა — შეენელებინა აღმავალი რევოლუციური განწყობილება მუშათა მასებში — უშედეგოდ დამთავრდა. პროლეტარიატის ბრძოლას თვითმპყრობელობისა და მსხვილი ბურჟუაზიის წინააღმდეგ სათავეში ჩაუდგა სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტია. იმპერიის ეკონომიურად გადატაკებულმა, პოლიტიკურად უუფლებო მრავალნაციონალურმა მშრომელმა მოსახლეობამ ერთსულოვნად და ენერგიულად აიძალა ხმა ყოველგვარი ჩაგვრისა და ძალმომრეობის წინააღმდეგ. მათ შორის აქტიურად იბრძოდნენ საქართველოს წვრილი მწარმოებლებიც: ხელოსნები, ქარგლები და შეგირდები.

თბილისის სახელოსნოებში ვრცელდება აკრძალული ლიტერატურა. ბევრი მათგანი ერთიანდება სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტიის მიერ ჩამოყალიბებულ წრეებში. ისინი ფაბრიკა-ქარხნების მუშებთან ერთად მონაწილეობენ გაფიცვებსა და საპირველმაისო დემონსტრაციებში.

ხელოსანთა და წვრილმწარმოებელთა რევოლუციაში მონაწილეობის შესახებ მსჯელობის დროს აუცილებელია გავითვალისწინოთ, როგორც ვ. ი. ლენინი აღნიშნავს, ამ ფენის ორმაგი ბუნება¹⁹. მიუხედავად იმისა, რომ კაპიტალიზმის განვითარების პროცესში ხელოსანთა საზოგადოების მკვეთრი სოციალური დიფერენციაცია შეიმჩნევა, ოსტატი, ქარგალი და შეგირდი უმეტეს შემთხვევაში ფაქტიურად ხელოსანი მეპატრონის დაქირავებულ მუშებად იქცევიან. წინააღმდეგობის უკიდურესად გამწვავებას ხელს უშლიდა ფსიქოლოგიური ბარიერი — ეს დაქირავებული ოსტატი, ქარგალი და შეგირდი ჯერ კიდევ პოტენციალურ მესაკუთრედ რჩებოდა.

ხელოსანთა ეს თვისება ჰქონდა მხედველობაში მეფის ხელისუფლებასაც, როდესაც იგი რევოლუციურად განწყობილი პროლეტარიატისაგან მათ ჩამოშორებას ცდილობდა.

ითვალისწინება რა ამ გარემოებას, სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტია განსაკუთრებული ღონისძიებებით ცდილობდა აემაღლებინა ხელოსანთა თვითშეგნება და მიეცა მათთვის საშუალება სინამდვილის სწორად აღქმისა. ამისათვის იგზავნებოდნენ აგიტატორები ხელოსანთა წრეებში, ვრცელდებოდა სპეციალური პროკლამაციები ქართულ, სომხურ და რუსულ ენებზე. ამ საქმეში დიდი როლი შეასრულა ფ. მახარაძის, ი. სტალინის და სხვა მარქსისტი რევოლუციონერების სტატიებმა, რომლებიც ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში დაიბეჭდა. სტატიები იწერებოდა მდაბიო ხალხისათვის გასაგები ენით. იგი უმარტავდა მასებს კერძო საკუთრების არსს და მოუწოდებდა აქტიური ბრძოლისაკენ.

ი. სტალინის სტატიაში „კერძო საკუთრება და მისი ნაყოფი“ აღნიშნული იყო: „...საკვირველია, რომ ბევრი მოტრფიალე ჰყავს კერძო საკუთრებას და რიბთა შორისაც, ეს გარემოება უნდა მივაწეროთ შეუგნებლობას. ღარიბს მაგ. გლეხს, წვრილ მოქალაქეს და სხვა..., კერძო საკუთრება სახელითა აქვს მხოლოდ. რა უნდა ვთქვათ იმ კერძო საკუთრებაზე, რომლის პატრონიც დამშუულ-ჩამოფლეთილია?! რა თილისმითა და ჯადოთი მოხიბლა მათმა კერძო საკუთრებამ ეს მშვიერ-ლატაკნი?!

¹⁹ ვ. ი. ლენინი. თხზ., ტ. 29, გამოც. IV, გვ. 283.

ტყუილია იმედი, რომ წვრილი მესაკუთრე გამდიდრდეს. ეს ათასში ერთ-
ჯერ თუ მოხდება. ვისაც აქვს ემატებოდესო, ეს კანონია ეხლანდელი ეკონომი-
ური ცხოვრებისა. ცილობა და ქიშპი მდიდარ კაპიტალისტებსაც კი აკოტრებს,
უფრო და უფრო მდიდრდებიან ძლიერ მდიდარნი.

მეტყვიან წვრილ კერძო-მესაკუთრეთა რიცხვი არ კლებულობს, მატუ-
ლობსო, უბედურებაც ის არის, რომ ლატაკთა რიცხვი მატულობს.

დღევანდელ დაუწყობელ ცხოვრებაში ადამიანის ბედი და უბედობა უბრა-
ლო, მექანიკურ ცვალებადობაზეა დამოკიდებული. თუ ვინმემ მოიგონა ახალი,
შეიტანა თავის ფაბრიკაში, მუშები აღარ დასჭირდა და გამოყარა²⁰.

900-იანი წლების რევოლუციური გამოსვლების დაგვირგვინება იყო 1901
წლის 22 აპრილის დემონსტრაცია თბილისში. ამით კავკასიაში იწყებოდა გაშ-
ლილი, ღია რევოლუციური მოძრაობა. გაზ. „ისკრა“ შენიშნავდა: უკვე 3—4
წელიწადია, თბილისის მუშათა შეგნებული ნაწილი შემჭიდროვდა ერთი საერ-
თო მუშური დროშის ქვეშ, გაბატონებული კლასების წინააღმდეგ საბრძოლ-
ველად, თანამედროვე სახელმწიფო წყობილების წინააღმდეგ. 22 აპრილს თბი-
ლისის მშრომელებმა დემონსტრაციით აღნიშნეს პირველი მაისის დღესასწა-
ული, უნდა შევნიშნოთ — წერდა „ისკრა“, რომ დიდი ხანი არ არის, რაც დაიწყო
გაცხოველებული, ენერგიული სოციალ-დემოკრატიული პროპაგანდა კარ-
გად ორგანიზებულ მუშათა წრეებში, მუშათა საკითხებზე საუბრები და დიდი
რაოდენობით ბროშურების გავრცელება სომეხ, რუს და ქართველ მუშებში,
რასაც უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მუშათა პარტიის ზრდისა და განვითარ-
ების საქმეში²¹. 1901 წლის 22 აპრილის საპირველმაისო დემონსტრაცია გას-
ცეს. მთავრობამ ჯარი ჩააყენა რკინიგზის და ქალაქის წვრილი სახელოსნოების
წინ, რაც მეტყველებს თბილისის ხელოსანთა აქტიურ როლზე ამ დემონსტრა-
ციის მოწადადებამი.

თბილისში დაიწყო მასიური დაპატიმრებანი, მაგრამ მთავრობის ამ ღონის-
ძიებამ რევოლუციური ტალღა ვერ შეასუსტა. ამიერიდან მუშათა მოძრაობა
ვითარდება მთელი სიღრმე-სიგანით²². ფაბრიკების, ქარხნების, ტიპოგრაფიე-
ბის, ცოტად თუ ბევრად მსხვილი სახელოსნოების მუშა-ხელოსნები, ბევრი
წვრილი საწარმო ადგილობრივი სოციალ-დემოკრატიული კომიტეტის გავლენის
ქვეშ მოექცა, ხოლო ხალხი და განსაკუთრებით ინტელიგენცია ხალხით
დაეწაფა კომიტეტის მიერ გამოცემულ არალეგალურ ლიტერატურას²³. თვით
ჟანდარმერიის აგენტურის ცნობით 1901 წლისათვის სოციალ-დემოკრატიული
წრეები თბილისში ფართო საავიტაციო მუშაობას ეწევიან. აღსანიშნავია ის
ფაქტი. რომ სოციალ-დემოკრატები ოფიციალურად ნებადართულ საჯარო
ლექციებსაც კი იყენებდნენ ქალაქის მოსახლეობის ფართო მასების საპროტეს-
ტო გამოსვლების მოსამზადებლად²⁴.

ნაძალადევაში 1901 წლის 2 ნოემბერს, კვირას შედგა არალეგალური ცენ-
ტრალური კომიტეტის მეორე სხდომა, სადაც ერთ-ერთი აქტიური საკითხი იყო

²⁰ გაზ. „ახალი დროება“, 1906, № 8.

²¹ გაზ. „ისკრა“, 1902, № 19.

²² 1905—1907 წლების რევოლუცია საქართველოში, კრებული.

²³ «Очерки коммунистических организаций Закавказья», 1867 г.

²⁴ მლისფა, ფ. 8, ოპ. 5, ედ-ჰრ 10.

ინტელიგენტი პროფესიონალი რევოლუციონერების ადგილობრივი კადრების მომზადება. ასეთი წრეები ჩამოყალიბებული იყო რეალურ სასწავლებელში, ერთ-ერთ გიმნაზიაში და აგრეთვე თბილისის სახელოსნო სკოლაში²⁵.

სოციალ-დემოკრატიული იდეები საკმაოდ სწრაფად ვრცელდებოდა წვრილმწარმოებელთა შორის. ერთი საარქივო საბუთის ცნობით, 1901 წლის მარტისათვის თბილისში არსებობდა სახარაზო სახელოსნო, რომელსაც ერქვა „დემოკრატიული სახელოსნო“. იქვე იყო საჩაიე აბრით — „მუშათა კლასი“²⁶.

ამრიგად, სოციალ-დემოკრატი რევოლუციონერების აქტიური მოღვაწეობის შედეგად, საზოგადოების ეს რთული უბანი რევოლუციური პროლეტარიატის მოკავშირედ გვევლინება რუსეთის პირველი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის მომზადებისა და, განსაკუთრებით, აღმავლობის წლებში.

ხელოსანთა რევოლუციური ბრძოლის ამსახველი სურათები შემოგვინახა იმდროინდელმა პროგრესულმა პერიოდულმა ლიტერატურამ და არქივებში დაცულმა ოფიციალურმა დოკუმენტურმა მასალებმა.

1901 წლის 2 დეკემბერს პუშკინის ბაღში ჩატარდა თბილისის საკონდიტროების ქარაოთა კრება, რომლებიც გაერთიანებული იყვნენ ე. წ. „საკონდიტროების კავშირში“. კრების მიზანი იყო კვირა-უქმე დღეებში მუშაობის აღკვეთა. მთავრობამ გადაწყვიტა მუშების დასასჯელად ნაცადი ხერხი ეხმარა — გაფიცული ქარაღლები დაეთხოვა და მათ ნაცვლად კიევიდან მოეწვია რუსი და პოლონელი ჭილოსნები²⁷. მსხვილ თაბრიკა-ქარხნებში არაკვალიფიციური გაფიცული მუშების დათხოვნა და მათ ნაცვლად ახლის მიღება, იმ დროს ჩვეულებრივი მოვლენა იყო უმუშევართა მოზღვაების გამო, მაგრამ კონკრეტულ შემთხვევაში, იქ სადაც მწარმოებელი მხოლოდ კვალიფიციური სპეციალისტი იყო, აღნიშნული მეთოდი ყოველად გაუმართლებელი გამოდგა.

ამრიგად, ხელოსნურ საწარმოებში მომუშავეთა მდგომარეობა თითქოს შედარებით უკეთესი იყო. მთავრობას მათი დასჯის მეთოდების შემუშავება ზოგჯერ უცნელდებოდა, თუმცა საპრობოლის კარი მათთვისაც ყოველთვის ღია იყო.

1901 წლის 9 ივნისს გაიფიცნენ გაუფის საზენკლო სახელოსნოს შვიგირდები, რომელნიც მოითხოვდნენ ხელფასის მომატებას და სამუშაო დროის შემცირებას²⁸.

1901 წლის 28 ივლისს ჟანდარმერიამ გაჩხრიკა ნ. ციბაძის სადგურგლო სახელოსნო, სადაც აღმოაჩინა არალეგარული რევოლუციური ლიტერატურა²⁹.

მუშათა რევოლუციურ გამოსვლებში განსაკუთრებით აქტიურად იბრძოდნენ თბილისის ტიპოგრაფიის მოშიბი და ასოთამწყობები, რაც ამ დარგის ხელოსნების განსაკუთრებით მძიმე სამუშაო პირობებით აიხსნება.

²⁵ მლსფა, ფ. 8, ოპ. 5, ედ-xp 10.

²⁶ საქ. სახ. ცსსა, ფ. 17, აღ. საქმე 4523.

²⁷ იმელის საქ. ფილიალი, ფ. 31, საქმე 22.

²⁸ ბოლშევიკური ორგანიზაციები და რევოლუციური მოძრაობა საქართველოში, მნიშვნელოვან მოვლენათა მ. ტიანე (1883—1921 წწ.), თბ., 1974.

²⁹ ი ქ ვ ე.

1902 წელს საპირველმაისო დემონსტრაციების თავიდან აცილების მიზნით ეანდარმერამ წინასწარ დაიწყო მასიური დაპატიმრება. პროლეტარიატი რევოლუციური ბრძოლის შემდგომი გაძლიერებით უპასუხებდა. ეკონომიური გაფიცვებიდან იგი პოლიტიკურ გაფიცვებსა და დემონსტრაციებზე გადადიოდა³⁰. გაისმოდა ლოზუნგები: „პოლიტიკური თავისუფლება“, „8 საათიანი სამუშაო დღე“ და „1 მაისი“. გამოსვლებს ორგანიზებულობა ემატებოდა.

1902 წლის 23 თებერვალს თბილისის ქუჩებში დიდი დემონსტრაცია მოეწყო, რომელშიც 6000 კაცი მონაწილეობდა; მათ შორის იყვნენ წვრილი ვაჭრები, ხელოსნები და პროგრესულად განწყობილი ინტელიგენცია. ამ დემონსტრაციის აღსანიშნავად გამოშვებულ სპეციალურ პროკლამაციაში რსდმპ თბილისის კომიტეტი ხაზგასმით აღნიშნავდა ქალაქის მოსახლეობის არაპროლეტარული ფენების რევოლუციურ გააქტიურებას. ლენინი დიდად აფასებდა ქალაქის მოსახლეობის ფართო ფენების მხარდაჭერას პროლეტარიატის რევოლუციურ ბრძოლაში, ამიტომ ეს პროკლამაცია გაზეთმა „ისკრამაც“ გადაბეჭდა 1903 წელს და გაავრცელა მთელი რუსეთის მასშტაბით³¹.

1902 წლის 7 სექტემბერს თბილისში გაიფიცნენ სამკერვალოების მუშეები, რომელნიც მოითხოვდნენ ხელფასის მომატებას და სამუშაო დროის შემცირებას. გაფიცვამ სამ კვირას გასტანა და მუშათა გამარჯვებით დამთავრდა³².

გაფიცვებისა და დემონსტრაციების ფართოდ გაშლასთან დაკავშირებით კავკასიის მთავარმართებლის სამოქალაქო ნაწილმა 1902 წლის 18 იანვარს გამოსცა დადგენილება, რომლის მე-15 მუხლი სახელმწიფო წესრიგისა და საზოგადოებრივი სიმშვიდის დაცვას ეხებოდა. დადგენილებით პოლიციას უფლება ჰქონდა დაეპატიმრებინა ის პირები, რომელნიც პოლიციის ნებართვის გარეშე შეიკრიბებოდნენ. ამ დადგენილების საფუძველზე გახშირდა დაპატიმრებები. 1903 წელს დაპატიმრებულთა შორის მრავლად იყვნენ ხელოსნები, ნოქრები, მზარეულები და შინამოსამსახურეები. მაგალითად, 1903 წლის ივლისის საყოველთაო გაფიცვის დროს თბილისში 11 ივლისს დააპატიმრეს 18 მეპურე, 3 ყასაბი³³. 14 ივლისს დააპატიმრებული 59 კაციდან 31 ხელოსანი იყო: დურგალი, მხატვარი, ქვის მთლელი, მეწაღე, ზეინკალი, წყლის მიღების შემკეთებელი (водопроводчик), მეღუმელე, მებუხრე, ასოთამწყობი და სხვ. 1903 წლის 18 ივლისს კი 13 დაპატიმრებულ ხელოსანთა შორის იყვნენ მღებავები და თერძები³⁴.

1903 წელს 19—20 მაისს თბილისში გაიფიცნენ სუმბათოვის ტყავის სახელოსნოს მუშეები³⁵, ხოლო 20 მაისს — თბილისის ქართველ თავადაზნაურთა ქარვასლის ტერზახაროვის სახარაზოს მეჩქმეები. ისინი მოითხოვდნენ ხელფასის მომატებას. გაფიცვა ქარგლების და შეგირდების გამარჯვებით დამთავრდა³⁶.

³⁰ 1905—1907 წწ. რევოლუცია საქართველოში, კრებული (ნ. ი. სტურუას სტატია).

³¹ გაზ. „ისკრა“, 1903, № 37.

³² „ისკრა“, № 32, 1903, 15/1; მნიშვნელოვან მოვლენათა მატრიცა, გვ. 79.

³³ საქ. ცსსა, ფონდი 17, აღ. 1, საქმე 4862.

³⁴ იქვე.

³⁵ მნიშვნელოვან მოვლენათა მატრიცა (1883—1921 წწ.), გვ. 88.

³⁶ იქვე. გვ. 88.

იმავე წლის 30 ივნისს თბილისში გაიფიცნენ ქვის მთლელები, დურგლები და მშენებელი მუშები. აქაც გაფიცვა მუშათა გამარჯვებით დამთავრდა³⁷. 11 და 19 ივლისს გაიფიცნენ მეპურეები და მექისეები³⁸.

1903 წლის ივლისის საყოველთაო გაფიცვის გამოცხადებასთან დაკავშირებით გამოვიდა რსდმპ კავკასიის კავშირის თბილისის კომიტეტის პროკლამაცია — „მშრომელო ხალხო, აღსდევ, შემოკრბი!“, რომელმაც დიდად შეუწყო ხელი გაფიცვის ორგანიზებულად და მასიურად ჩატარებას.

კრებულში «Архив истории труда в России»-ში გამოქვეყნებული ცნობების მიხედვით 1903 წლის ივლისის საყოველთაო გაფიცვის დროს ქ. თბილისში მონაწილეობა მიუღია 15000 კაცს³⁹.

1903 წლის ივლისის ბოლოსათვის იმდენად ფართო ხასიათი მიიღო ხელოსანთა შორის მღელვარებამ, რომ სახელოსნო სამმართველოს უფროსი ფარსეგოვი იძულებული გახდა თხოვნით მიემართა თბილისის გუბერნატორისათვის, რათა პოლიციის მკაცრი კონტროლი დაეწესებინა ქალაქის ხელოსან მეპატრონეებზე, და შფოთის აცილების მიზნით აეძულებინა ისინი მკაცრად დაეცვათ 1893 წლის კანონმდებლობით დადგენილი სამუშაო საათების რეგლამენტაცია⁴⁰.

თბილისის მე-8 და მე-9 უბნების პრისტავების ცნობით, 1903 წლის 15 ივლისს მრავლად იყვნენ ბუნტის მოთავე ხელოსნები. მაგ., ხელობით ზეინკალი 20 წლის ვინმე სერგო შახვერდოვი და მეპურეები 38 წლის პავლე კაპანაძე, 22 წლის რაყდენ მასიურაძე, 18 წლის გალაქტიონ ლებანიძე და 42 წლის სიკო ოშიაძე დადიოდნენ ქუჩებში, სახელოსნოდან სახელოსნოში და ხელოსნებს მოუწოდებდნენ შეეწყვიტათ კვირა-უქმე დღეებში მუშაობა. ხოლო გიორგი მიქაძე თერძებს შორის ეწეოდა აგიტაციას და აქეზებდა მათ შფოთის და გაფიცვების მოსაწყობად⁴¹.

მოცემული საბუთი კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს იმ გარემოებას, რომ გაფიცვაში ხელოსანთა ფართო წრეები მონაწილეობდნენ და, რომ მონაწილეთა შორის არიან უკვე გამოცდილი, ხანდახმული ხელოსნებიც, რომელნიც პირადი მაგალითით აღაგზნებდნენ თანამოსაქმეებს რევოლუციური სულისკვეთებით.

ხელოსანთა რევოლუციური ალტკინება იმდენად შორს წავიდა, რომ ისინი იფიცებოდნენ ამქრებით. იყო შემთხვევები, როდესაც თვით ამქრის მამასახლისები გამოდიოდნენ წამქეზებლებისა და ხელმძღვანელების როლში. ხელოსანთა სამმართველოს უფროსის ერთ-ერთ მოხსენებით ბარათში ჩამოთვლილი არიან მთავრობისათვის არაკეთილსაიმედო მამასახლისები, რომელთაც უარი განაცხადეს თავისი ამქრის წევრების დაბეზღებაზე; ხუროების ამქრის მამასახლისი გიგო როსტომოვი, ქვის მთლელთა ამქრის მამასახლისი მელიქ ოგანეზოვი, მეღუმეღეთა — ვლადისლავ რეპეცკი, მეპურეთა — გიორგი სხირტლაძე, ქალის ტანსაცმლის მკერავთა — ლევან ალიმბაროვი, ზეინკალ-მექანიკოსთა ამ-

³⁷ შიონელიძე ვ. მოვლენათა მატრიცე (1883—1921 წწ.), გვ. 90.

³⁸ იქვე გვ. 91.

³⁹ Архив истории труда в России, кн. V, 1922, стр. 27.

⁴⁰ საქ. ცსსა, ფ. 17, საქ. 4871.

⁴¹ საქ. ცსსა, ფ. 17, საქ. 4862.

ქრის მამასახლი ფრიდრიხ როლოვი, აქვე არიან ხუროების ამქრის მამასახლისის ამხანაგი შაქრო გოგილოვი, ხურო ეგორ დავრიშოვი და მიხეილ სარქისოვი⁴².

რევოლუციური აღმავლობის პერიოდში ხელოსანთა სამმართველოს დაეკისრა ძირითადი ფუნქციის განსაკუთრებული სიფხიზლით შესრულება — მკაცრი ზედამხედველობა ხელოსნებზე; ამავე დროს აქტიური დახმარება უნდა გაეწია პოლიციისათვის არასაიმედო პირთა გამოვლინებაში. ჩვენ მიერ გამოვლენილი მასალებით კარგად ჩანს, რომ ამ მოვალეობას სახელოსნო სამმართველო პირნათლად ასრულებდა⁴³.

1903 წლის ივლისის მეთუნეთა ამქარი გაიფიცა და ამქრის მამასახლისს მოთხოვა გაეზარდა ფასები ნაწარმზე — ათას ცალ კრამიტზე ხუთი მანეთით. ხოლო თითო ცალ ჭურჭელზე 5 კაპიკით, წინააღმდეგ შემთხვევაში მამასახლისს გუკასოვს დაემუქრნენ დარბევით.

ასეთი და მსგავსი გამოსვლები 1903 წელს მრავლად არის აღნიშნული სარქივო საბუთებში. ამ პერიოდში ხელოსანთა მოთხოვნები თანდათანობით გარკვეულ და ჩამოყალიბებულ სახეს ღებულობდა და სრულიად ან ნაწილობრივ მაინც აღწევდა მიზანს. მოთხოვნები ძირითადად ეხებოდა — სამუშაო პირობების გაუმჯობესებას, კვირა-უქმე დღეებში დასვენებას, სამუშაო საათების შემცირებას, ნაჭრობით მუშაობის მოსპობას და თვიური ხელფასის დაწესებას, ნაწარმზე ფასების მომატებას; შეგირდების ვადების მკაცრად დაცვას, შეგირდებთან წესიერ მოპყრობას და საცხოვრებელი პირობების გაუმჯობესებას⁴⁴. იფიცებოდნენ თითქმის ყველა ხელობის ხელოსნები გაერთიანებული ამქრებში და ამქრებგარეშე, შედარებით წვრილი და მსხვილი სახელოსნოები. რევოლუციური იდეების გავრცელება აგიტაციის ყველა საშუალებით ხდებოდა, — წრეების, პროკლამაციების, ჟურნალ-გაზეთების, აკრძალული მხატვრული და პოლიტიკური ლიტერატურის გავრცელებით. მაგალითად, 1905 წ. გაზ. „მოგზაური“ ბეჭდავს წერილს, რომელიც მიმართული იყო წვრილი ხელოსანი მეპატრონეების თვითშეგნების ასამალღებლად: „დიდი ხანი აო არის მას აქეთ, რაც ამათ თავისი სახელოსნოები ჰქონდათ, მაგრამ კაპიტალისტური წარმოების განვითარებამ ისინი იძულებული გახადა საკუთარი სახელოსნოები დაეკეტათ. იმის მაგივრად, რომ შეგნებულ ამხანაგებთან ერთად შეუდგნენ თავიანთი პირობების გაუმჯობესებას, ესენი მათ გაუბრბიან და ფიქრობენ, რომ გამდიდრდებიან და საკუთარ სახელოსნოებს დააარსებენ“⁴⁵.

კიდევ უფრო გაიზარდა და ფართო ხასიათი მიიღო რევოლუციურმა მოძრაობამ საქართველოში 1904 წელს. ამ წელს პირველი მაისი საქართველოს ქალაქებსა და დაბა-სოფლებში აღინიშნა დემონსტრაციებით, თვითმპყრობელობის დამხობისა და დემოკრატიული თავისუფლების ლოზუნგებით. საქართველო და ამიერკავკასია რუსეთის რევოლუციურ მოძრაობაში მოწინავე ადგილს იჭერდა⁴⁶.

⁴² საქ. ცსსა, ფ. 17, საქ. 4862, გვ. 28—29.

⁴³ იქვე.

⁴⁴ საქ. ცსსა, ფ. 17, საქმე 4862, 4871 და სხვ.; ფ. 199, საქ. 84; ს. იტრიევი. საქ. მკერავი მუშების რევოლუციური წარსულიდან, თბ., 1954.

⁴⁵ გაზ. „მოგზაური“, 1905, № 20.

⁴⁶ აბ. კიკვიძე. საქართველოს ისტორია XIX—XX სს. II ნახ., თბ., 1955.

რევოლუციური აღმავლობის პერიოდში თანდათან იზრდება ხელოსანთა სოციალური და რევოლუციური თვითშეგნება. ხელოსანთა საზოგადოება საბოლოოდ გაითიშა ორ — ექსპლოატატორთა და ექსპლოატირებულთა კლასეზად. ექსპლოატირებულთა — დაქირავებული ოსტატების, ქარგლების და შევირდების უმეტესი ნაწილი გაყვა მეზობლი პროლეტარიატის გზას, ხოლო მეორენი წვრილი ხელოსან-მეპატრონეები თანდათან ჩამოშორდნენ რევოლუციას და მსხვილ ბურჟუაზიასთან ერთად „მშვიდობიანი“ ცხოვრების გზა ირჩიეს; ეს ე. წ. მეპატრონეები, მოტყუებულნი ლიბერალური ბურჟუაზიული პარტიების მიერ, კარგა ხანს იკვებებოდნენ მთავრობის გამოცემული დათმობებითა და დაპირებებით.

ვ. ი. ლენინი 1907 წ. რსდმპ V ყრილობის რეზოლუციების პროექტებში წვრილი ბურჟუაზიის შესახებ შენიშნავდა; „ქალაქისა და სოფლის დემოკრატიული წვრილი ბურჟუაზიის ნაწილი ჯერ კიდევ მიჰყვება ამ პარტიებს (გულისხმობს ლიბერალურ-მონარქისტულ ბურჟუაზიულ პარტიებს — ლ. ე.) მხოლოდ ტრადიციების ძალით და იმიტომ, რომ ამ პარტიების იდეალი არ სცილდება ისეთი მოწესრიგებული ბურჟუაზიული საზოგადოების ფარგლებს, რომელიც პროლეტარიატის თავდასხმებისაგან დაცულია მონარქიით, პოლიციით, ორპალატიანი სისტემით, მუდმივი ჯარით და სხვა“⁴⁷.

რეზოლუციებში ხაზგასმით იყო მითითებული, რომ სოციალ-დემოკრატია დაუნდობლად უნდა ებრძოდოს ბურჟუაზიული პარტიების ჰეგემონიას დემოკრატიულ წვრილ ბურჟუაზიაზე, რომ „დაუმთავრებელი, ბოლომდე მიუყვანელი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული განმათავისუფლებელი მოძრაობის დროს პროლეტარიატს სჭირდება გაცილებით მეტად მოამარაგოს თავისი ძალები არაპროლეტარულ კლასობრივ, ე. ი. სოციალურ, არამედ საერთო დემოკრატიულ, ე. ი. ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ ამოცანებს“⁴⁸.

Л. ЭДЗГВЕРАДЗЕ

ИЗ ИСТОРИИ РЕВОЛЮЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ ТБИЛИССКИХ РЕМЕСЛЕННИКОВ В 1900-ЫХ ГОДАХ

Резюме

Обострение экономического кризиса и соответственная эксплуатация трудящихся к концу XIX в. в России подготовила почву для широкого распространения новых революционных социал-демократических идей среди рабочих, а также мелкобуржуазных слоев городов и деревень. В Грузии интенсивный характер принимает процесс становления пролетариата. Обострение конкуренции толкает мелких производителей ремесленников и крестьян на работу на фабриках и заводах и тем самым они разделяют судьбу рабочих-пролетариев. Ос-

⁴⁷ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 12, რევოლუციების პროექტები რსდმპ V ყრილობისათვის, 1907 წ. 15/II—18/II, გვ. 153.

⁴⁸ იქვე, გვ. 405.

тавшися в своих примитивных мастерских вынуждены были тяжелым трудом находить скудные средства существования.

В статье дана картина тяжелого экономического положения тбилисских ремесленников, рассмотрены условия их жизни и труда, а также формы эксплуатации, вынуждавшие мелкобуржуазные слои города идти в ногу с тбилисскими рабочими в их активной борьбе за завоевание экономических и политических прав.

Царское правительство старалось ослабить революционную ситуацию как репрессиями, так и «мирным» путем, который выражался в издании так называемого фабричного законодательства, основании кустарного комитета, в развертывании т. н. артельного движения и т. д.

Не имея под собой реальную экономическую и социальную основу, указанные мероприятия с самого начала были обречены на провал.

В Тбилиси происходили качественные изменения в сознании ремесленников. Среди них распространяется марксистская литература, многие ремесленники объединялись в социал-демократические кружки.

С самого начала революционных выступлений, а особенно с 900-х годов мелкобуржуазные слои г. Тбилиси в том числе как отдельные ремесленники, так и целые ремесленные цеха (амкари) во главе с цеховым управлением (мамасахлиси и т. д.) стали принимать активное участие в революционном движении.

ლ. ძვარინანი

საზოგადოებრივი სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება 1850—1875 წწ.

XIX ს. 50—60-იანი წლები ქართველი ხალხის ისტორიაში აღინიშნა მძლავრი სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ძვრებით. ამ დროის საქართველოს მწარმოებელი კლასის აბსოლუტური უმრავლესობა სოფლის მეურნეობაში იყო დასაქმებული. ბუნებრივია, დღის წესრიგში იდგა ოფლის მეურნეობის გაუმჯობესება-აღორძინებისაკენ მიმართული ღონისძიებების გატარება. ერთ-ერთ ასეთ ღონისძიებას წარმოადგენდა XIX ს. 50-იან წლებში „კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოების“ დაარსება, რომლის ინიციატორად გვევლინება კავკასიის იმდროინდელი მეფისნაცვალი მ. ვორონცოვი.

მ. ვორონცოვი მოქნილი პოლიტიკოსი იყო. „კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოების“ შექმნაზე მისი ზრუნვაც სწორედ ამ პოლიტიკის შედეგი იყო. ვორონცოვმა 1845 წ. კავკასიაში ჩამოსვლის პირველი დღეებიდანვე ყურადღება მიაქცია საქართველოს მოშლილ და გაჩანაგებულ სოფლის მეურნეობას, რომლისთვისაც უცხო და ძნელად ხელმისაწვდომი იყო ამ დროის ევროპისა და რუსეთის განვითარებული გუბერნიების სოფლის მეურნეობაში დამკვიდრებული სიახლენი.

საქართველოს რუსეთთან შეერთებამ შექმნა პირობები იმისათვის, რომ ადგილობრივ სოფლის მეურნეობას განეცადა ევროპის გავლენა, მაგრამ ბევრი სიძნელე (ფეოდალური კარჩაკეტილობა, სამიმოსვლო გზების მოუწყობლობა და სხვა) ხელს უშლიდა მხარეში დანერგილიყო არა თუ გაუმჯობესებული სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკა, არამედ თუნდაც ის, რაც დიდი ხნით ათვისებული იყო რუსეთის შიდა გუბერნიებში. გაზეთი „Кавказ“ წერდა: „თავად ვორონცოვის ჩამოსვლამდე ამიერკავკასიაში, აქ არ იყო არც ერთი გაუმჯობესებული სასოფლო-სამეურნეო იარაღი. არც ერთი სრულყოფილი მანქანა, არც ერთი ოდნავ რიგიანი მანქანა“¹.

მ. ვორონცოვმა გადაწყვიტა გაეტარებინა გარკვეული ღონისძიებანი: შექმნა სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება, გაეხსნა სპეციალური სკოლა, რომლის მიზანი იქნებოდა სოფლის მეურნეობის ტექნიკური ბაზის გაუმჯობესება, ევროპული მიღწევების გავრცელება-დანერგვა, მსხვილი მეურნეობის შექმნისათვის დახმარების გაწევა და სხვა.

¹ Устав Кавказ. общ. сель. хоз., 1850 г.

XIX ს. 50-იან წლებში სოფლის მეურნეობის ბევრმა დარგმა იწყო გახვი-თარება; ზოგიერთმა კი თვალსაჩინო წარმატებებსაც მიაღწია. მხარეში გაჩნ-და ბევრი კერძომფლობელი, რომლებმაც ხელი მოჰკიდეს სოფლის მეურნეო-ბის ამა თუ იმ დარგს. მეურნეობათა ევროპულ ყაიდაზე მოწყობისათვის მათ უსათუოდ ესაჭიროებოდა აზრთა გაცვლა-გამოცვლა, მოწინავე სამეურნეო მიღწევების გაცნობა, მხარდაჭერა და სხვა.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის გამო ვორონცოვის თაოსნობით შეიქმნა „კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება“. მან შეიმუშავა და 1850 წ. 27 თებერვალს დამტკიცა საზოგადოების წესდება², რომელიც ითვალისწინებდა:

1. მხარეში არსებული პურეულის, აგრეთვე მინდვრისა და ბაღის მცენარე-ების დამუშავებასა და გაუმჯობესებას, ასევე სასარგებლო ჯიშების გაშენებას.

2. მებალეობის, მებოსტნეობის, მეღვინეობის, მეაბრეშუმეობისა და მეფუტ-კრეობის სრულყოფას.

3. გაუმჯობესებული სამიწათმოქმედო იარაღების შემოღებას.

4. სხვადასხვა ჯიშის შინაური პირუტყვის მოშენებასა და გაუმჯობესე-ბას.

5. მეცხოველეობის ჯიშების გამოყვანას, მანუფაქტურული წარმოების სა-შუალებებისა და ხერხების გაუმჯობესებას.

6. სოფლის მეურნეობის ამიერკავკასიის უმეტეს ნაწილში სარწყავი სის-ტემის, როგორც აღორძინების აუცილებელი პირობის გაუმჯობესებასა და გა-ერთიანებას.

7. საზოგადოების გამოცდილებისა და დაკვირვების შედეგების, აგრეთვე საზღვარგარეთის აღმოჩენებისა და გაუმჯობესებათა შესახებ მასალების გავრ-ცელება იმ მხარეებში, რომლებიც ჩართული იქნენ კავკასიის მეურნეობაში.

8. ადგილობრივ მცხოვრებთაგან კარგ მეურნეთა და ხელოსანთა გამო-ზრდისათვის საშუალებათა გამონახვა.

9. წახალისება სოფლის მეურნეობისა, ხელოსნობის იმ დარგებისა, რომ-ლებიც ამუშავებენ პირველად ნაწარმს კავკასიისა და ამიერკავკასიის მხარეებ-ში; ასევე ყოველმხრივი ხელშეწყობა რუსეთის შიდა გუბერნიებში და საზღვარ-გარეთ ამ ნაწარმის გასაღებისათვის.

10. კავკასიისა და ამიერკავკასიის სოფლის მეურნეობის ნაწარმთა გათვა-ლისწინებული გამოფენის ორგანიზაცია და მათზე მეთვალყურეობა; ამ ნა-წარმთა დაწვრილებითი აღწერა.

11. სასოფლო მწარმოებელთა და მეფაბრიკეთა შორის შუამავლობა ად-გილობრივი ნაწარმის გასაღებისა და წარმოების გაძლიერებისათვის.

12. დამხარისხებლების გამოწერა იმ ნაწარმის დახარისხებისა და გასაღე-ბისათვის, რომელსაც მოიხმარენ ადგილობრივი მეფაბრიკეები: თამბაქო, მარე-ნი, აბრეშუმი, მატყლი და სხვ.³

კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებამ მუშაობა დაიწყო 1850 წ. 29 მარტს⁴, მოწვეულნი იყვნენ საპატიო სტუმრები, ადგილობრივი მიწათ-მფლობელები, თანამდებობის პირნი და სხვა მოქალაქენი. საზოგადოების პირ-

² «Кавказ», 1849, № 3, стр. 2.

³ Устав Кавказск. обществ. сельского хозяйства 1850 г. 271.

⁴ «Кавказ», 1850, № 30, стр. 118.

ველ სხდომაზე, სახელმწიფო მრჩეველმა ს. საფონოვმა წაიკითხა საზოგადოების წესდების პირველი ნაწილი; შემდეგ მეფისნაცვალმა წარმოთქვა მოკლე სიტყვა და აღნიშნა, თუ რა დიდი სარგებლობის მოტანა შეუძლია სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის მოყვარულთა მსგავს გაერთიანებებს: „25 წლის წინათ ოდესაში დაარსებულმა სამხრეთ რუსეთის სოფლის მეურნეობის საზოგადოებამ, რომელსაც ბევრად უფრო ნაკლები ხელსაყრელი პირობები გააჩნდა, ვიდრე კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოებას, ძლიერ კეთილყოფელი გავლენა იქონია სოფლის მრეწველობაზე ნოვოროსიისკის მხარეში და მოიპოვა პატივისცემა ყველა მსგავსი საზოგადოებისა როგორც რუსეთში, ისე საზღვარგარეთაც“⁵.

ვორონცოვმა, დაახასიათა რა სამხრეთ რუსეთის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების დადებითი გავლენა ადგილობრივ სოფლის მეურნეობაზე, გამოთქვა იმედი, რომ კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების წევრებიც გამხნეველნი ზემოთ დასახელებული მიღწევებით, ერთსულოვნად იშრომებენ სოფლის მეურნეობის წინსვლა-აღორძინებისათვის საჭირო და სასარგებლო მასალების გასაავრცელებლად კავკასიისა და ამიერკავკასიის ვრცელ მხარეში⁶.

სამოქალაქო სამმართველოს უფროსმა, თავადმა ვ. ბებუთოვმა, ახალდაარსებული საზოგადოების ყველა წევრის სახელით, ვორონცოვს საზოგადოების პრეზიდენტობა შესთავაზა. ვიცე-პრეზიდენტად აირჩიეს ვ. ბებუთოვი, მდივნად ი. ზოლოტარიოვი (ჯარის მრჩეველი), მის თანაშემწედ გ. ტოკარევი (ტიტულიანი, მრჩეველი), ხაზინადრად კ. ბელიაევი (კარის მრჩეველი), პრეზიდენტის წინადადებით საზოგადოების წევრებად აირჩიეს: გ. შჩერბინინი, დ. უიჯიანი და ი. ვიტე⁷.

ამგვარად ჩამოყალიბდა და მუშაობას შეუდგა კავკასიის სასოფლო სამეურნეო საზოგადოება; რუსეთში ამ ღრვისათვის 17 ასეთი საზოგადოება არსებობდა⁸.

ზემოაღნიშნულიდან ნათლად ჩანს, რომ საზოგადოება წარმოიქმნა არა ადგილობრივ მიწისმფლობელთა ნებაყოფლობითი, შეგნებული შეთახმებების შედეგად, როგორც ჩვეულებრივ იქმნებოდა რუსეთის შიდა გუბერნიებში და შემდგომ უფრო გვიან — კავკასიაშიც, არამედ ადმინისტრაციული მოსაზრებების შედეგად, როგორც მთავრობის ღონისძიება, სოფლის მეურნეობისა და მასთან დაკავშირებული სამრეწველო დარგების სწრაფად განვითარებისა და გაუმჯობესებისათვის.

კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების განვლილი 25 წლის მუშაობა შეიძლება დაიყოს სამ დამახასიათებელ პერიოდად: პირველი პერიოდი საზოგადოების დაარსებიდან 1855 წ-მდე; მეორე პერიოდი — 1856—1862 წწ., მესამე პერიოდი — 1867—1875 წწ.⁹

საზოგადოების საქმიანობაში აღნიშნული პერიოდული ცვლილებანი გამოძახილი იყო იმ ადმინისტრაციული ცვლილებებისა, რასაც კავკასიაში ჰქონდა

⁵ «Кавказ», 1850, № 30, стр. 119.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стр. 120.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стр. 11.

ადგილი და რაც, რა თქმა უნდა, სხვა სოციალურ-ეკონომიკურ მოვლენებთან ერთად, გავლენას ახდენდა ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე.

საზოგადოების საქმიანობა პირველ პერიოდში შეზღუდული იყო მრავალი ხელშემშლელი ფაქტორით: მატერიალური სახსრების სიმცირე, სპეციალისტთა ნაკლებობა, გამოუცდელი და სხვ. მეორე პერიოდიდან საზოგადოების მნიშვნელობა იზრდება. ადგილობრივ მიწათმფლობელთა უმრავლესობას საშუალება ეძლევა თავის მამულში მშვიდობიანი საქმიანობისა. ადრე იმმა ჩამოაცილა სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის მიწამფლობელთა საუკეთესო წარმომადგენლები, რომელნიც მატერიალურ უზრუნველყოფასა და სახელს სამხედრო სამსახურში პოულობდნენ. როგორც კი დასრულდა ომი, მიწათმფლობელთა უმრავლესობა დაუბრუნდა თავის ადგილ-მამულს, დაიწყო ზრუნვა მეურნეობის გაუმჯობესებისათვის. მესამე პერიოდი დაემთხვა სინამდვილის ღრმა სოციალურ გარდაქმნებს, რაც, რა თქმა უნდა, აისახა სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების მუშაობაშიც. საგლეხო რეფორმამ და მისმა შედეგებმა აიძულა ადგილობრივი მიწათმფლობელნი ეზრუნათ რაციონალური მეურნეობის მოწყობაზე.

პირველ პერიოდს შეიძლება ვუწოდოთ დაწყებითი პერიოდი, როდესაც წამოიჭრა მრავალი საკითხი მხარეში სოფლის მეურნეობისა და მასთან დაკავშირებული მრეწველობის დარგების გაუმჯობესების შესახებ, რომელთაგან ზოგიერთი საბოლოოდ გადაწყდა და შესრულდა იმავე პერიოდში, უმრავლესობა კი დარჩა გადაუწყვეტელი ან ნაწილობრივ შესრულებული, რაც შემდგომი პერიოდის მოღვაწეთა საზრუნავს წარმოადგენდა. ასევე საზოგადოების საქმიანობაში შეინიშნებოდა არათანამიმდევრობა და უსისტემობა, ეს ბუნებრივად იყო, რადგანაც ამ პერიოდში ნაკლებად იყო ცნობილი ქვეყნის სოციალურ-საზოგადოებრივი ეკონომიკური განვითარების სურათი, არ იყო თუნდაც მიხსლოებითი სტატისტიკური ცნობები ქვეყნის საწარმოო ძალებზე, საზოგადოებას არ ჰყავდა სპეციალური განათლების მქონე პრაქტიკოსი სპეციალისტები.

პირველი ღონისძიება, რომელიც საზოგადოებამ გაატარა თავისი მოღვაწეობის დასაწყისში, იყო მხარის ადგილობრივ ნაწარმთა გამოფენის მოწყობა თბილისში, რომელიც მიზნად ისახავდა ადგილობრივი საწარმოო ძალებისა და საშუალებების გამოვლინებას.

1850 წ. საზოგადოების ინიციატივით თბილისში გაიხსნა სასოფლო-სამეურნეო და მანუფაქტურული გამოფენა. სპეციალურად დანიშნული კომისია უფლებამოსილი იყო გაეცა პრემიები მოსახლეობის წასახალისებლად. პრემირებული ექსპონატებიდან კომისიას უნდა შეერჩია საუკეთესო მასალა სრულიად რუსეთის გამოფენებზე გასაგზავნად.

სრულიად რუსეთის სასოფლო-სამეურნეო და სამრეწველო გამოფენები გაიხსენა 1850 წ. პეტერბურგში და 1852 წ. მოსკოვში. კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების სპეციალურმა კომისიამ ორივე გამოფენაზე გაგზავნა საგანგებოდ შერჩეული ექსპონატები, სადაც ქართულმა ნიმუშებმა რუსი ფაბრიკანტების სერიოზული ყურადღება მიიქცია. რუსი მეფაბრიკეები განსაკუთრებით დაინტერესდნენ ამიერკავკასიის აბრეშუმის პარკით. მოსკოვის სოფლის მეურნეობის საიმპერატორო საზოგადოებასთან არსებული მეაბრეშუმე-

ობის კომიტეტის რეკომენდაციით ამიერკავკასიაში ჩამოვიდა ვაჭარი შაბუნინი, რათა ნუხსასა და შემახაში შეეძინა აბრეშუმის პარკი¹⁰. აგრეთვე მოსკოვის გეფაბრიკებისაგან მოვიდა მოთხოვნა 4000 ფუთი ბამბის შესყიდვაზე, რომელიც კილოგრამი ღირდა 4 მანეთი (ნავსადგურში მიტანილ)¹¹. მოითხოვეს აგრეთვე 200 ფუთი საფლორო (ალისარჩული) — (ფუთი 20 მანეთად)¹², რომელიც მანამდე მოჰყავდათ ადგილობრივი საჭიროებისათვის.

მხარეში მეზღვრობისა და მეზოსტნეობის გაუმჯობესების მიზნით ყირიმისგან გამოიწერეს ხეხილის ნამყენები და ვაზის ლერწი, რომლებიც უფასოდ დაურიგეს ადგილობრივ მეურნეებს: გამოიწერეს აგრეთვე საბაღე ბოსტნეულის საუკეთესო ხარისხის თესლი. მემინდვრობის გაუმჯობესების მიზნით საზოგადოება უფასოდ ურიგებდა მეურნეობას სიმინდს, ბრინჯს, ხორბლისა და სხვა თესლეულებს¹³. მათვე ეხმარება სარეველა ბალახის მოსპობაში, აწყობს გლეხების შეჯიბრს და მათ შორის უკეთესებს აჯილდოებს. ქართული გუთხის კონსტრუქციის გაუმჯობესებისათვის აწესებს წამახალისებელ პრემიას. იწერს გაუმჯობესებულ ევროპულ მანქანა-იარაღებს, აწყობს მეზოსტნეობის მიღწევათა გამოცენებს, სადაც ექსპონენტებს უნიშნავს საკმაოდ მოზრდილ თანხას პრემიების სახით და სხვა.

ქვეყნის ფეოდალური კარჩაკეტილობის გამო ადგილობრივ მეურნეობას არ აანტიკრესებდა სამრეწველო კულტურების გაშენება; არსებულის გასაღება ხდებოდა მხოლოდ მხარის ფარგლებში. ერთადერთი დარგი სოფლის მეურნეობისა, რომელიც საფაბრიკო დანიშნულებას ემსახურებოდა, იყო მეთამბაქეობა, რომლის მოყვანა-დამუშავების კერას თავისი ხელსაყრელი ბუნებრივ-კლიმატური პირობებით შავი და კასპიის ზღვების სანაპიროები წარმოადგენდა. მაგრამ მეურნეებს უჭირდათ კარგი თესლის შოვნა, ნიადაგის შესაფერი დამუშავება, მცენარეების მოვლა, სათანადო გაშრობა და შეფუთვა, ეს კი ხდებოდა მიზნეი დაბალი ხარისხის თამბაქოს მიღებისა (მაგალითად, სამეგრელოში მაშინ თოთი თამბაქო იყიდებოდა ორ მანეთად)¹⁴. კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებამ სოფლის მეურნეობის ამ მნიშვნელოვან დარგს ყურადღება მიაქცია და მისი განვითარების ხელშეწყობის მიზნით იწერდა და მსურველს უფასოდ ურიგებდა თამბაქოს კარგი ხარისხის თესლს.

დაარსების პირველსავე წელს საზოგადოებამ ჰამბურგიდან მოიწვია მეთამბაქოების ცნობილი სპეციალისტი, მოავლინა სხვადასხვა უბნებზე, რათა მას მეურნეობისათვის ესწავლებინა თამბაქოს მოვლისა და მისი ფურცლის დახარისხების ხერხები. თამბაქოს ადგილობრივ მრეწველთა წახალისების მიზნით, როგორც ამიერკავკასიაში, ისე შიდა რუსეთში თამბაქოს მწარმოებელთა და მომხმარებელთა შორის მტკიცე კავშირის დასამყარებლად საზოგადოებამ აღიჭრა შუამდგომლობა მეფისნაცვალთან, რათა ქუთაისის მახლობლად, დაბა ზონში დაწესებულიყო თამბაქოთი ვაჭრობა ყოველი წლის 25 ოქტომბერს¹⁵.

¹⁰ «Кавказ», 1851 г., № 33, стр. 158.

¹¹ Там же, № 34, стр. 36.

¹² Там же.

¹³ Там же, 1850, № 40, стр. 159.

¹⁴ Там же, 1851, № 64, стр. 254.

¹⁵ Там же.

მხარეში ბამბის, უმთავრესად გრძელბოჭკოიანი ჯიშის გავრცელებისა და გაშენებისათვის საზოგადოება იძენდა თესლს — ეგვიპტეში, ამერიკაში, სიცილიაში, ხოლო ნიუ-იორკიდან გამოწერილ იქნა ბამბის საწმენდი მანქანა. გარდა ამისა, დაწესდა პრემია 100 მანეთის რაოდენობით¹⁶ მათთვის, ვინც წარმოადგენდა თესლისაგან ბამბის გასაწმენდ, ამერიკულთან შედარებით გამარტივებულ მანქანას, იქნებოდა მატერიალურად ხელმისაწვდომი და შეეძლო განედევნა მანამდე ხმარებაში მქონე სრულიად მოუხერხებელი მანქანა „ჩიგრი-ხი“¹⁷.

საზოგადოება ასევე ზრუნავდა ენდროს გავრცელება-გაშენებაზე. მეურნეობებს და მოსახლეობას უფასოდ ურიგებდა მის თესლს. 1850 წლამდე ენდროს აშენებდნენ მხოლოდ დერბენტის, ბაქოს და ნაწილობრივ ლენქორანის მაზრებში. საზოგადოების დახმარებით ენდროს გაშენებამ მიიპყრო თბილისის გუბერნიის, სამეგრელოს, აფხაზეთის და ჩრდილო კავკასიის მეურნეთა ყურადღება; შედგენილ იქნა ნახაზები, აგრეთვე აღწერილობანი წისკვილებისა, რომლებსაც ხმარობდნენ ენდროს ფესვების დასაფქვავად; ჰოლანდიასა და საფრანგეთში დაიგზავნა ნახაზები და აღწერილობანი. საზოგადოების თაოსნობით სხვადასხვა სამეურნეო უბნებზე შეკრებილ იქნა ცნობები საფლორის (ალისარჩულის), ზაფრანის, ინდიგოს გაშენებაზე, შესაწამლი საღებავების მოპოვებაზე (არარატის ჭიანჭერი) და სხვა, რომელთა ნიმუშები გაიგზავნა პეტერბურგსა და მოსკოვში, რათა იქაურ სპეციალისტებს შეესწავლათ და გამოეთქვათ აზრი მათ შესახებ¹⁸.

მხარეში საფაბრიკო მცენარეების გავრცელების მიზნით, საზოგადოებამ, პრეზიდენტის განკარგულებით, მოიწვია სპეციალისტი, რათა ადგილობრივ მეურნეთათვის მიეცა მითითება ხაოიანი გირჩების გაშენება-მოვლის თაობაზე¹⁹. ყურადღება მიექცა აგრეთვე ველური სამრეწველო მცენარეების გაშენებას, როგორცაა სპარსული გვირილა, სათრიმლავი ერხენები (ძირები), პარკოსანი მცენარეები, რომელთა ფურცლები დალესტანში ჩაის მაგივრად იხმარებოდა²⁰. სახელმწიფო ქონების სამინისტროს სამეცნიერო კომიტეტის თაოსნობით, ჩატარდა ცდები ბრაზილიური ზეთოვანი მცენარის გაშენებისათვის, რომელსაც მიწის თხილი ეწოდება. გარდა ამისა, საზოგადოებამ გამოიწერა ზეთის ხილის ხეები²¹.

კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება ასევე დიდ ყურადღებას უთმობდა ადგილობრივი მეცხოველეობის განვითარებას. მან მოიწვია მატყლის დამხარისხებელი და ცხვრის ფარის კლასიფიკატორი, რომელთაც ევალებოდათ პრაქტიკულად გაეცნოთ ადგილობრივი მეცხვარეობისათვის ფარების სწორი კლასიფიკაციისა და მატყლის დახარისხების ხერხები. მათვე დაევალა ცნობების შეგროვება მხარეში მეცხვარეობის მდგომარეობის შესახებ. საზოგადო-

¹⁶ Обзор действий наместника Закавказского Х. И. Коладева, 1851 г.

¹⁷ Там же.

¹⁸ «Кавказ», 1851 г., № 14, 23, 74.

¹⁹ Кол о д е в а, Обзор действий наместника Кавказ, 1854, стр. 41.

²⁰ «Кавказ», 1851 г., № 5.

²¹ Кол о д е в а, Обзор действий наместника Кавказ, 1851, стр. 41.

ებამ შეიმუშავა აგრეთვე ადგილობრივი მატყლის შეფუთვისა და მისი ოდესაში გასაყიდად გაგზავნის საუკეთესო ხერხები.

თბილისის და ქუთაისის გუბერნიების ზოგიერთი მიწათმფლობელის თხოვნით, სპარსეთიდან გამოწერილი იქნა მურგუზისა და მარაბის ჯიშის თხა, რომელიც გამოირჩეოდა აბრეშუმისებრი მატყლითა და თივთიკის სინაზით.

საზოგადოება ამ პერიოდში დიდ ყურადღებას უთმობდა მეაბრეშუმეობას. ამიერკავკასიის აბრეშუმი ამოსახვევად უხეში იყო, რის გამოც ძნელად საღებოდა შიდა რუსეთში. რათა ადგილობრივი მეაბრეშუმეები აბრეშუმის ამოხვევის ევროპული წესით დაეინტერესებინა, საზოგადოება უფასოდ არიგებდა საუკეთესო აბრეშუმის თესლს, გაუმჯობესებული სისტემის ძაფსახვევ დაზგებს, აძლევდა მეაბრეშუმეებს ფულად პრემიებს და ხელს უწყობდა აბრეშუმის რუსეთის გუბერნიებში გასაღებას. საზოგადოება იწვევდა ყველა მწარმოებელს, ვინც სწორად აწარმოებდა აბრეშუმის ამოხვევას, თხოვდა მათ გაეგზავნათ საზოგადოების საბჭოში ამოხვეული აბრეშუმი სანიმუშოდ — 5 ვირვანქიდან 1 ფუთამდე. სათანადო შეფასების შემდეგ (მოსკოვში არსებულ ფასებთან შედარებით) საზოგადოება ამოხვეულ აბრეშუმს იძენდა ადგილობრივი ამომხვეველებისაგან და მოსკოვში გზავნიდა გასაყიდად, რითაც უმსუბუქებდა წვრილ მწარმოებლებს საქონლის გასაღების სიძნელეს²².

პირველ პერიოდში საზოგადოებამ შეძლო დაეჩქარებინა ურთიერთობა რუსეთის შიდა გუბერნიებში არსებულ მსგავს დაწესებულებებთან და ავტორიტეტიც მოეპოვებინა. მაგალითად, სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს სამეცნიერო კომიტეტმა ქალაქისა და სოფლის მეურნეობის შესახებ მუხლებს გადასინჯვისას (კანონთა კრებული, ტ. XII), სხვათა შორის, მოითხოვა სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების აზრიც მეაბრეშუმეობის საკითხებზე.

პირველი პერიოდის დასასრულს საზოგადოების მუშაობას მხარში ამოუდგა სოფლის მეურნეობის დარგში უმაღლესი განათლების მქონე რამდენიმე პიროვნება. ერთ-ერთმა მათგანმა დააარსა საზოგადოების პერიოდული ორგანო „კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოების ჩანაწერები“.

საზოგადოების დამაარსებელი მ. ვორონცოვი შერყეული ჯანმრთელობის გამო თხოულობს პრეზიდენტობიდან განთავისუფლებას. ზოლოტაროვი საზოგადოების მდივნის თანამდებობიდან (მხარიდან წასვლის გამო) განთავისუფლდება. თავმჯდომარის ადგილი დაიკავა ვ. ბებუთოვმა, მდივნის მოვალეობას შესრულება დაეკისრა საბჭოს წევრს ი. ვიტეს.

საზოგადოების მოღვაწეობის ეს პერიოდი დამთავრდა წარჩინებით. მისი წევრების შრომა სათანადოდ დაფასდა, ისინი დაჯილდოვდნენ უმაღლესი ჯილდოებით. სახელმწიფო ქონებათა მინისტრმა აცნობა მხარის მაშინდელ მმართველს ვ. ბებუთოვს, რომ მისი მოხსენების თანახმად ხელმწიფე-იმპერატორმა 1855 წლის 14 მარტის ბრძანებით მადლობა გამოუცხადა კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებას, და აღნიშნა; „მათი შრომა და გულმოდგინება არ დარჩება მისი უდიდებულესობის ყურადღების გარეშე. იგი მუდამ შეეცდება ხელი შეუწყოს საზოგადოების სასარგებლო საქმიანობას“²³.

²² «Кавказ», 1851, № 23.

²³ «Кавказ», 1855, стр. 100.

საზოგადოების მუშაობის პირველ პერიოდში მოწყობილმა გამოფენებმა და ადმინისტრაციული წესით შეგროვებულმა სამეურნეო-სტატისტიკურმა ცნობებმა შესაძლებლობა მისცა საზოგადოებას, თუმცა ზერელედ, მაგრამ მაინც გასცნობოდა მხარის მეურნეობას და მის საწარმოო ძალებს, დაენახა, თუ რაოდენ ფართო და მრავალფეროვანია იგი, რომ მხარის კლიმატური პირობების სხვადასხვაობის გამო რა ფორმები გააჩნია მეურნეობის წყობას კავკასიაში, რომ სოფლის მეურნეობა, მრეწველობა უმეტესად დაფუძნებულია მარტოვ საწყისებზე.

საზოგადოება თავისი მოღვაწეობის მეორე პერიოდის დასაწყისშივე მიხვდა, რომ მისი შეხედულებები მეურნეობის და მისი გაუმჯობესების ხერხების შესახებ მცდარი იყო; რომ სასოფლო-სამეურნეო მცენარეების თესლის უხვად დარიგება მოსახლეობაში, გაუმჯობესებული სამიწათმოქმედო იარაღების გამოწერა და სხვა ამგვარი ღონისძიებები ვერ აღწევდნენ მიზანს, რადგან ძნელი იყო ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობა დაერწმუნებინათ მოძველებული სამეურნეო საწარმოო საშუალებების უვარგისობაში.

გაითვალისწინა რა ყოველივე, საზოგადოებამ გადაწყვიტა თავისი მოღვაწეობის მეორე პერიოდში შეეცვალა მუშაობის ხერხები და მეთოდები. ეს ნათლად არის გამოთქმული საზოგადოების მდივნის გ. ნენინგერის 1856 წლის ანგარიშში: „კავკასიის მხარე თავისი სხვადასხვაგვარი ჰავით, მცენარეულობის მრავალფეროვნებით, წიაღისეული სიმდიდრით, მისი სხვადასხვა ყაიდის მოსახლეობით მეტისმეტად ვრცელი არეა და ამიტომ არც თუ ისე ადვილად ასათვისებელი ჯერ კიდევ ახალგაზრდა ძალებისათვის. გვსურს რა სწრაფად მივდიოთ ყველაფერს, გვერდს ვუვლით მთავარს²⁴. და ამიტომ ვერაფერს ვაღწევთ. აქამდე საზოგადოება, ასე ვთქვათ მოქმედობდა ბრმად, პასუხობდა უმთავრესად უცებ წამოჭრილ კითხვებს, უჭირდა თავისი საქმიანობის მთლიანობაში მიყვანა. საჭიროა შევთანხმდეთ და ნათლად გავარკვიოთ, თუ როგორ უნდა ვიმოქმედოთ შეერთებული ძალებით, უნდა გავერკვეთ ჩვენი მოქმედების გეგმაში, მაგრამ არც ეს არის საკმარისი. ხელფეხშეკრულნი ვიქნებით მანამდე, სანამ ზუსტად არ გვეცოდინება გლახთა საყოფაცხოვრებო პირობები და მხარეთა სხვადასხვა ადგილების სამეურნეო მდგომარეობა, სანამ ხელთ არ გვექნება ჩვენი მეურნეობის ზუსტი სტატისტიკა. მხოლოდ ამ პირობებში გვექნება შესაძლებლობა, გაბედულად ვიმოქმედოთ მიღებული გეგმით“²⁵.

უახლოეს დროში მხარის სამეურნეო პირობების გაცნობისა და საზოგადოების მოქმედების მიმართულების შეცვლის აუცილებლობა კიდევ უფრო ნათლად არის გადმოცემული საბჭოს წევრის დ. ი. ყიფიანის სტატიის, რომელიც წაიკითხა საზოგადოების წლიურ კრებაზე 1857 წელს:

„ერთადერთი საყვედური, რომელიც შეიძლება გამოვთქვა საკუთარი თავის მიმართ, რომ ჩვენ ცოტა დავარღვიეთ თანამიმდევრობა. მაგრამ აქვე გვსურს ვიმართლოთ თავი: ეს გამოწვეული იყო უდიდესი სურვილით, დაგვემკვიდრებინა კავკასიის სამეურნეო წარმოებაში ის გაუმჯობესებანი, რომლებიც ათვისებულნი აქვთ რაციონალურ მეურნეობებს დასავლეთში. ვითვალისწინებდით

²⁴ «Записки» КОСХ, 1856 г., стр. XXII.

²⁵ Там же.

რა ჩვენი ნიადაგის მწარმოებლობას, გვსურდა გადმოგველო მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში არსებული გაუმჯობესებული წესებით მიწის დამუშავების საუკეთესო და ძვირფასი შედეგები. ჩვენ ვიწვრდით თესლებს და მცენარეებს, სამიწათმოქმედო იარაღებსა და მანქანებს, ვწვრდით და გამოვცემდით სახელმძღვანელო მითითებებს მათი გამოყენებისათვის, ვაწვდიდით ყველაფერს ამას აქაურ მეურნეებს იმ ხელგამლილობით, გულუხვობით და გულთბილობით, რომელიც შეიფერებოდა ჩვენს მგზნებარე სურვილს სწრაფად მიგვეღწია წარმატებისათვის...

ჩვენმა მიწამ მიიღო ყირიმის, შვეიცარიის, იტალიის, საფრანგეთის, ამერიკის და ჩინეთის სოფლის მეურნეობის ნიმუშები, მაგრამ ყველამ როდი გაიხარა ჩვენს მიწაზე...

თუ კარგად დავუკვირდებით, დავინახავთ, რომ ევროპულ საზოგადოებებში სოფლის მეურნეობის ყოველი სიახლისა და სრულყოფის მიღება და ათვისება, როგორც ადვილად ხდება, ყოველივე დაბრკოლებისა და სიძნელის გარეშე, რასაც აქ ყოველ ნაბიჯზე ვხვდებით და იმათი შეცვლა არ იყო ადვილი იმიტომ, რომ ჩვენ ტრადიციები, ძველი კულტურა გვქონდა.

მაგრამ იქ სიახლენი სწრაფად ინერგება არა მარტო სოფლის მეურნეობაში, არამედ საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა დარგში, იქ აზრთა და გამოცდილებათა უთიერთგაცვლა ხდება ისეთი სისწრაფით, რომელიც ჩვენთვის ჯერ უცნობია.

აქ ძალიან ცოტაა, ანდა უფრო სწორად სრულებით არ არის ის პირობები, რომლებშიც ვითარდება მეურნეობა²⁶.

დასასრულს დ. ყიფიანმა შემოიტანა წინადადება, რომ:

1) საზოგადოების მომავალი საქმიანობა დაწყებულ იქნეს ადგილობრივი მეურნეობის დეტალური შესწავლით.

2) პროგრამისა და მეთოდების შემუშავებისათვის, აგრეთვე, საზოგადოების მიერ მოპოვებული ცნობების სისტემაში მოყვანისათვის საზოგადოების საბჭოსთან ჩამოყალიბდეს სპეციალისტთა განსაკუთრებული კომიტეტი.

3) ამავე დროს არ შეწყდეს მეურნეობის უმთავრეს დარგებში შესაძლებელ გაუმჯობესებათა შეტანა იმავე წესით, როგორც ეს კეთდებოდა პირველ პერიოდში²⁷.

დ. ყიფიანის შეხედულება საზოგადოების საბჭოს წევრების უმრავლესობის აზრს ემთხვეოდა. საზოგადოება დარწმუნებული იყო, რომ: სტატისტიკური ცნობების შეკრება ადმინისტრაციული წესით, რასაც ადგილი ჰქონდა პირველ პერიოდში, არაპრაქტიკული და უსაფუძვლოა. ამიტომ ნიშნავს თავისი წრიდან საგანგებო სტატისტიკურ კომიტეტს²⁸. ამავე დროს საზოგადოებამ 1857 წელს მოაწყო მხარის სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის ნაწარმთა გამოფენა; დაადგინა აგრეთვე წამახალისებელი მედლის პროექტი²⁹, როგორც გამოფენის ღირსეული ექსპონატებისათვის, ასევე ბეჯითი შრომისათვის სოფლის მეურნეობის დარგში. ეს პროექტი მოიწონა და დაამტკიცა მეფისნაც-

²⁶ «Записки» общества, 1857 г.

²⁷ Там же, кн. I, отд. II, Д. Кипиани. О путях достижения цели общества.

²⁸ Там же, 1858 г., отд. I, стр. 21.

²⁹ Там же.

ვალმა ბარიატინსკიმ. მისივე წინადადებით საზოგადოების წევრებისაგან შედგენილმა განსაკუთრებულმა კომიტეტმა გადასინჯა ზემოხსენებული წესდება და 1860 წელს ხელმეორედ დაამტკიცა იგი³⁰.

საზოგადოება პირველ პერიოდში ყოველწლიურად ფინანსდებოდა 3000 მახ., მეორე პერიოდში კი მას დაენიშნა 6000 მან., აგრეთვე მიეცა უფლება უფასოდ³¹ გადაეგზავნა ფოსტით კორესპოდენციები და ამანათები წონით 1 ფუთი.

ბარიატინსკი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა სასოფლო-სამეურნეო წარმოების განვითარებას, პირადად ადევნებდა თვალყურს კავკასიაში სახელმწიფო მეურნეობის მნიშვნელოვანი დარგების წარმატებებს, იძლეოდა განკარგულებას, რათა საზოგადოებას მოეწყო მხარის ნაწარმთა ყოველწლიური გამოფენა. ამის საფუძველზე გადაწყდა ადგილობრივ ნაწარმთა მუდმივი გამოფენის მოწყობა, რის შესახებაც საზოგადოების მდივანი ბ. ნენინგერი წერდა: „გამოფენა ხალხში აღძრავს შეჯიბრების სურვილს და იძლევა ქვეყნის ბუნებრივი და სამრეწველო სიმდიდრის ნათელ სურათს, ამიტომ გამოფენის პერიოდულად მოწყობა არ არის საკმარისი და აუცილებელია მუდმივი გამოფენა, რომელსაც ყოველ სამ წელიწადში ექნება ერთი გენერალური გამოფენა საკუთრივ ნედლი ნაწარმისათვის“³². ამავე დროს საზოგადოებამ დაადგინა გამოფენისათვის საჭირო შენობის პროექტი. ჩანაფიქრი მუდმივი გამოფენის შესახებ ვერ განხორციელდა.

1861 წელს საზოგადოებამ წამოაყენა საკითხი საცდელი ფერმის დაარსების შესახებ³³, მეორე პერიოდის დასაწყისში განაგრძობდა მცენარეთა თესლის დარიგებას. საგრძნობლად გაიზარდა მოთხოვნილება ბოსტნეულის თესლზე, ამ საქმიანობის ხელმძღვანელობა დაევალა მებოსტნე დეიჩმანს³⁴.

საზოგადოებამ გააგრძელა ზრუნვა მხარეში გაუმჯობესებული სამიწათმოქმედო იარაღების შემოტანის შესახებ. შეიძინეს: გუთნები, სალექი მანქანები, ცხენის ფოცხები, ღვინის გადმოსასხმელი ტუმბოები და სხვა³⁵, რომლებიც გამოსაცდელად მიეცათ მიწათმოქმედებებს. საზოგადოების ვიცე-პრეზიდენტმა გ. ორბელიანმა საზოგადოების წევრთა ყურადღება მიამჩნია იმ გარემოებას, რომ ადგილობრივი სამიწათმოქმედო იარაღები, განსაკუთრებით ქართული გუთანის, მოუხერხებელი იყო და მუშა საქონლისათვის მომქანცველი. ამიტომ საზოგადოებამ დააყენა საკითხი გამოცხადებულიყო კონკურსი ადგილობრივი სამიწათმოქმედო იარაღების და საკუთრივ ქართული გუთანის გაუმჯობესების შესახებ, მაგრამ ეს ღონისძიება განუხორციელებელი დარჩა.

ამ პერიოდში საზოგადოებამ თავისი წევრების გ. აბიხის და ა. მორიცის ხელმძღვანელობით აწარმოებდა პარაფინის ღირსების შესწავლას სხვა საწვავ მასალებთან შედარებით. საბჭოს წევრმა ივანიცკიმ საზოგადოებაში შემოიტანა წინადადება თბილისში ქიმიური ლაბორატორიის დაარსების შესახებ, მხარეში არსებული სამთო ნაწილის სამმართველოს, თბილისის ობსერვატორიის, სოფ-

³⁰ Записки общества, 1857 г., отд. I, стр. 62.

³¹ Там же, 1858 г., отд. I, стр. 10.

³² Там же, стр. 62.

³³ Там же, 1861, отд. I, стр. 28—32.

³⁴ Там же, 1860 г., отд. I, стр. 33—57.

³⁵ Там же, 1861, отд. I, стр. 33—37.

ლის მეურნეობისა და მრეწველობის სამმართველოსა და საზოგადოების თანამონაწილეობით³⁶.

საზოგადოებამ 1858 და 1862 წწ. მონაწილეობა მიიღო ტურინსა და ლონდონში გამართულ მებაბრეშუმეობის მსოფლიო გამოფენებში.

პერიოდის დასასრულს საზოგადოების წინაშე დღის წესრიგში დადგა ცხოველთა და მცენარეთა აკლიმატიზაციის განყოფილების გახსნა რუსეთში. ამ საკითხმა თავიდანვე სათანადო მხარდაჭერა ვერ ჰპოვა შესაბამის ინსტანციებში, მაგრამ დიდი მთავრის ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძის მფარველობისა და საზოგადოების რამდენიმე წევრის წყალობით შემდგომ პერიოდში მან ფართო გასაქანი მიიღო.

XIX ს. 60-იანი წლების ბურჟუაზიულმა რეფორმებმა საწყისი დაუდო რუსეთის იმპერიის ხალხების ცხოვრების ახალ ერას, ხელი შეუწყო ადგილობრივ მიწათმფლობელთა სწრაფ დაახლოებას კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებასთან. საზოგადოება ხელმძღვანელობდა რა პირველი ორი პერიოდის განმავლობაში შექმნილი გამოცდილებით მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის მდგომარეობის შესახებ, გარკვეული ცოდნით აძლიერებდა თავის პრაქტიკულ საქმიანობას, სათანადო რჩევებითა და მითითებებით იგი ცდილობდა ხელი შეეწყო მიწათმფლობელთა კერძო თაოსნობისათვის, წახალისებინა ისინი და მიეთითებინა იმ ნაკლოვანებებზე, რაც მათ პრაქტიკულ საქმიანობაში ჰქონდათ.

ბევრი პრაქტიკული საქმე, რომლის განხორციელება საზოგადოებამ სხვადასხვა მიზეზების გამო განვილო პერიოდში ვერ მოახერხა, ახლა უნდა მოგვარებულყო.

1863 წლის დასასრულს საზოგადოებამ ხელშეკრულება დადო ბარონ ა. პ. ნიკოლაის მამულის (თბილისის მაზრა, ლოჭინის მიჯნაზე) მოიჯარადრე, რუსეთის ქვეშევრდომ ფიფვეთან³⁷, რათა მის მამულში მოწყობილიყო სანიმუშო მეურნეობა, სადაც საზოგადოების წევრებს საშუალება ექნებოდა ეწარმოებინათ ცდები სასოფლო-სამეურნეო კულტურებზე და პრაქტიკულად შეესწავლათ ადგილობრივ მკვიდრთ და ამიერკავკასიის მხარის სხვა მცხოვრებლებს სოფლის მეურნეობა³⁸.

1868 წელს საზოგადოების მდივანმა საბჭოს წარუდგინა პროექტი სასოფლო-სამეურნეო კომისიონერებისა და სამიწათმოქმედო სკოლის დაარსების შესახებ³⁹, რომელიც მოიწონა საგანგებოდ შედგენილმა კომისიამ, ხოლო შემდეგ მეფისნაცვლის თანხმობით ძალაში შევიდა. 1871 წელს, სკოლის შენობის ასაგებად და მისთვის საჭირო მიწის ფართობის შესაძენად გარკვეული რაოდენობის თანხა იქნა გამოყოფილი, კომისიონერების მოწყობაზე კი მეფისნაცვალმა დროებით უარი თქვა.

1867 წ. საზოგადოებასთან დაარსდა ქიმიური ლაბორატორია⁴⁰. საბოლოოდ გადაწყდა საკითხი საზოგადოებასთან შექმნილიყო ცხოველთა და მცენარე-

³⁶ Записки общества, стр. 15—19.

³⁷ Там же, 1864 г. отд. 5, стр. 5.

³⁸ Там же, стр. 25.

³⁹ Там же, 1870 г., отд. 5, стр. 33.

⁴⁰ Там же, 1865, отд. 5, стр. 20.

თა აკლიმატიზაციის განყოფილება, რომლის თაოსნობით თბილისში მოეწყობა სააკლიმატიზაციო ბაღი. ამ განყოფილების საქმიანობის წრე თანდათან გაფართოვდა და 1869 წელს მის ბაზაზე წარმოიქმნა სოფლის მეურნეობის კავკასიის საზოგადოებისაგან სრულიად დამოუკიდებელი დაწესებულება.

მხარეში არსებული საქონლის ჯიშების დემონსტრირებისა და ადგილობრივი მეცხოველეობის გაუმჯობესების მიზნით საზოგადოებამ 1869 წელს მოაწყო შინაური პირუტყვისა და მეცხოველეობის პროდუქტების გამოფენა⁴¹.

საზოგადოებამ მონაწილეობა მიიღო სრულიად რუსეთის სამ საერთაშორისო და ორ მსოფლიო გამოფენაში. ეს კი საწარმო ძალების გამოვლენის საშუალებას იძლეოდა, გაჰყავდა იგი მსოფლიო არენაზე, აფართოებდა თვით საზოგადოების საგარეო კავშირებს და ხელს უწყობდა მისი კოლექციების გაძლიერებას.

1867 წელს საზოგადოებამ ადგილობრივ ნაწარმთა შერჩეული ნიმუშები გაგზავნა პარიზში მსოფლიო გამოფენაზე. საზოგადოების ყოფილი ვიცე-პრეზიდენტის ა. ივანიცკისა და ზოგიერთი სხვა წევრების დახმარებით შედგენილ იქნა მხარის კულტურული რუქა, რომელსაც იმ დროისათვის მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

პარიზის მსოფლიო გამოფენაში მონაწილეობისათვის საზოგადოების დამხმარე კომიტეტის წევრებს 1867 წელს 22 ნოემბერს იმპერატორის მადლობა გამოეცხადათ⁴².

საზოგადოების პრეზიდენტის მ. ასტაფიევის თაოსნობით 1871 წელს ზამთრის თვეებში საზოგადოებასთან ეწყობა საჯარო კითხვები და საუბრები; მანვე საფუძველი ჩაუყარა მხარის საგუბერნიო და საოლქო ქალაქებში სასოფლო-სამეურნეო წრეების და გამოფენების მოწყობას⁴³.

საზოგადოების ნამდვილი წევრის ბარონ ე. ნიკოლაის შუამდგომლობით კავკასიის მეფისნაცვალმა 1871 წელს საზოგადოებას მისცა სახელმწიფო შენობა, რომელშიც მოეწყო უფასო სამკითხველო და სასოფლო-სამეურნეო მუზეუმი⁴⁴. ამ ღონისძიებამ ბიძგი მისცა საზოგადოების საქმიანობის სრულყოფასა და საერთოდ, მხარეში სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის წინსვლას.

საზოგადოების საქმიანობაზე საუბრისას არ შეიძლება რამდენიმე სიტყვით არ შევეხეთ მის დამოკიდებულებას ადგილობრივ ადმინისტრაციასთან. საზოგადოება სოფლის მეურნეობის პრაქტიკული და თეორიული საკითხების გარდა განიხილავდა, აგრეთვე, მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს გამოგზავნილ საკითხებს, რომლებსაც წინასწარ იხილავდნენ საზოგადოების საბჭოს წევრები. საზოგადოების შეხედულებებსა და დასკვნებს ამ საკითხებზე განსახილველად მეფისნაცვალს წარუდგენდნენ.

1864 წელს სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის სამმართველოსა და მასთან არსებული სამეცნიერო კომიტეტის გაუქმების შემდეგ საზოგადოება კიდევ უფრო დაუახლოვდა მეფისნაცვლის მთავარ სამმართველოს და გაერთიანდა უმაღლეს ადგილობრივ ადმინისტრაციასთან. რასაკვირველია, ამ ფაქტმა

⁴¹ Записки общества, 1870 г., отд. 5, стр. 86.

⁴² Там же, стр. 90.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, 1871 г., отд. II, стр. 10.

ერთგვარად გააუმჯობესა თვით საზოგადოების მოღვაწეობის ხასიათი: სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებას, რომლის მატერიალური სახსრები ადრე შეზღუდული იყო, გაუფართოვდა ასპარეზი და მიეცა მეტი შესაძლებლობა თავისი მიზნების განსახორციელებლად; ყველა ის პირი, რომელიც ადრე ირიცხებოდა მეფისნაცვლის მთავარ სამმართველოში, ითვლებოდა სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების ნამდვილ წევრად; მათ მნიშვნელოვანი წვლილი შეჰქონდათ საზოგადოების საქმიანობაში, აწვდიდნენ მას შევსებულ ცნობებს, შუამდგომლობდნენ მთავრობასთან დახმარების თაობაზე, რაც საზოგადოებას ჯერ კიდევ ესაჭიროებოდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ საზოგადოება ყოველთვის იყო კავკასიის უმაღლესი ხელისუფლების, განსაკუთრებით მეფისნაცვლის ხელშეწყობისა და დახმარების ობიექტი. მართალია, საზოგადოებამ ვერ მიაღწია იმ დონემდე, რასაც უმაღლესი წესდება ითვალისწინებდა, მაგრამ მისი წევრების დაუტყობმელმა შრომამ მაინც სასურველი შედეგი გამოიღო და მხარეს გარკვეული სარგებლობა მოუტანა.

სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებას ჰქონდა ორი პერიოდული გამოცემა — ჟურნალი „კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოების ჩანაწერები“ («Записки») და „გუთნის დედა“ ორკვირიანი ფურცელი ქართულ ენაზე.

საზოგადოების ჟურნალში («Записки общ. Кавк. сельхоз.»-ში) იბეჭდებოდა სტატიები ქართველ მეურნეთათვის. მისი საშუალებით ადგილობრივ მეურნეობას ურთიერთობა ჰქონდა რუსეთის შიდა გუბერნიების მსგავს სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებებთან, ეცნობოდნენ მათი მოღვაწეობის პრაქტიკულ-თეორიულ გამოცდილებას. აქვე ქვეყნდებოდა მთავრობის განკარგულებები სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის სხვადასხვა დარგის შესახებ, იწერებოდა ადგილობრივი მეურნეობების ნაკლოვანებებზე, მხარის საუკეთესო მეურნეობათა მიღწევებსა და სხვა ისეთ საკითხებზე, რაც დიდად გამოადგებოდა ადგილობრივ მეურნეთა და მრეწველთა საქმიანობას.

ითვალისწინებდა რა ადგილობრივი გლეხობისა და ზოგიერთი მეურნემრეწველის განათლების დონეს, საზოგადოება „გუთნის დედაში“ ბეჭდავდა პოპულარულ წერილებს სოფლის მეურნეობის, ხელოსნობის ტექნოლოგიის, მედიცინის და სხვა დარგების აქტუალურ საკითხებზე.

ასეთი ხასიათის იყო კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოების საქმიანობა მისი არსებობის პირველი 25 წლის მანძილზე.

Л. Д. КВАРИАНИ

КАВКАЗСКОЕ ОБЩЕСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

1850 — 1875 гг.

Резюме

В 50-х годах XIX в. в жизни грузинского народа произошли важные социально-экономические, политические и культурные сдвиги. В это время большинство трудящихся Грузии было занято сельским хо-

зяйством. Естественно, что стало необходимым проведение мер по возрождению-улучшению сельского хозяйства.

В 50-х годах XIX века на Кавказе было основано «Кавказское общество сельского хозяйства», которое ставило своей целью осуществление указанных мер. В труде освещена двадцатипятилетняя деятельность общества.

Деятельность общества можно разделить на три периода. В первом и во втором периодах, основная деятельность заключалась в устройстве сельскохозяйственной выставки в г. Тбилиси в 1850 г. и в участии Петербургской и Московской промышленных и сельскохозяйственных выставках. Этим общество стремилось привлечь внимание производителей среди кавказского населения к определенным отраслям сельского хозяйства. Мероприятия Кавказского Общества сельского хозяйства были предприняты правительством и служили успешному осуществлению важных задач государственных хозяйств: табаководству, шелководству, садоводству, виноделию (этой целью они безвозмездно раздавали населению высококачественные семена, саженцы, сельскохозяйственные орудия).

Третий период деятельности общества совпадает с буржуазными реформами 60-х годов. Указанные реформы способствовали быстрому сближению местных хозяйственников с Кавказским обществом сельского хозяйства.

Общество руководило накопленным в первом и во втором периодах опытом, расширяло свою практическую деятельность. Соответствующими советами и указаниями оно старалось способствовать развертыванию частной инициативы хозяйственников и указывало на имеющиеся в их практической деятельности недостатки.

Сельскохозяйственное общество имело периодические органы «Записки Кавказского Общества сельского хозяйства», «Пахарь» и двухдневный листок на грузинском языке.

Правда, общество не достигло такого уровня, которое предусматривалось программой, но неукротимость и труд все же принесли желаемые результаты и принесли Кавказскому краю соответствующую пользу.

М. М. МИХАЙЛОВ

СВАДЕБНЫЕ ОБЫЧАИ ИРАГСКИХ ГРЕКОВ

(XIX в. — начало XX в.)

После окончания русско-турецкой войны 1828—1829 гг.¹ и заключения Андрианопольского мира царское правительство, идя навстречу армянам и грекам, проживающим в северо-восточных вилайетах Турции, переселило их в южные районы Закавказья: в Самцхе-Джавахети (Ахалцихский, Боржомский и Цалкинский районы)², в Дманисский, Болнисский, Марнеульский и Тетри-Цкаройский районы, а также на Черноморское побережье Кавказа: Аджарию и Абхазию³. Если раньше основное население Триалети составляли грузины, то теперь здесь стали жить также греки и армяне⁴.

Греки-эллинофоны, вышедшие из Турции, из семи сел Санты сумели сохранить свою культуру и язык. Урумы же Цалкинского района греческим языком не владеют⁵.

Поселенные в Цалка греки в основном являются выходцами из Эрзерума, Карской области, из местности Колози или же, как их называют эллинофоны — «колозы»⁶.

¹ Г. Л. Арш. Этеристское движение в России. М., 1970; Е го же. Тайное общество «Филики Этерия»⁸. М., 1965.

² Ш. Ломсадзе. Самцхе-Джавахети с середины XVIII в. по пятидесятые годы XIX в. Тб., 1975, стр. 337, 342 (на груз. яз.); М. Михайлов. Народные способы добычи и обработки камня в селе Ирага, «Мацне», 1975 г., № 3; Л. Пашаева. Семья и семейный быт цалкинских урумов. Автореферат кандидатской диссертации. Тб., 1974.

³ П. Акритас. Греки Кавказа. В кн. Народы Кавказа, т. II, М., 1962.

⁴ П. Гугушвили. Экономическое развитие Грузии и Закавказья в XIX—XX вв., ч. I, Тб., 1960 (на груз. яз.); Т. Чиковани. Цалкинский дом. Тб. (на груз. яз.); С. Каухчишвили. История греческих поселений в Грузии. Труды Кутаисского гос. пед. института им. А. Цулукидзе, т. IV, 1942.

⁵ Т. Н. Чернышева. Новогреческий говор сел Приморского (урзуфа) и Ялты, Первомайского района, в Сталинской области. Киев, стр. 7—8, 41—42.

⁶ Я. Полихрониди. Житель Джиграшени (Ирага), 64 года, записано в 1975; А. Афанастиадис. «История переселения греков» Афины, 1922 (на греч. яз.).

Выходцы из разных сел и районов Турции, по переселении и основании в Грузии в середине прошлого века своих поселений, поселились вместе. Поэтому между ними имеются отличия в быту.

Объектом нашего исследования являются свадебные обряды греков-эллинофонов. Обряд — «это совокупность условных, традиционных действий, лишенных непосредственной практической целесообразности, но служащих символом определенных социальных отношений, формой, их наглядного выражения и закрепления»⁷. В жизни каждого народа складываются традиции и обряды, связанные с историческими условиями его существования. Обряды представляют собой неотъемлемый элемент культуры. Но культура всегда выступает в национальной форме, она приобретает своеобразие, определенное происхождением и особенностями исторического развития того или иного народа, его образом жизни, характером трудовой деятельности, природной средой и т. д.

Изучение обрядов очень важно для исследования процессов интеграции, происходящих между разными народами, так часто именно в традиционных обрядах проявляется традиция народов⁸.

Семейный быт греков сохранил пережитки патриархально-родовых отношений, с ярко выраженной властью отца. Особенно ярко эти пережитки проявляются в свадебных обрядах. Греческая свадьба сохранила много архаических пережитков⁹.

Одни из них, мало изменившись, прошли столетия и продолжали оставаться греческими (круговой) хорон¹⁰, бросание на голову невесты яблока (*μιλοβολτζε*), другие — носили явные следы влияния народов, проживающих в течение многих лет в Малой Азии рядом с греками, и ведущих с последними тесные экономические и политические взаимоотношения.

У греков мы встречаем обычаи и традиции, бытующие у турок, армян, удин, сирийцев. Напр., обряды молчания новобрачной, обряд целования ею руки родных и родственников мужа, обычай¹¹ по которому, когда в комнату входили старшие, невестка обязана была встать и уступить им место, поцеловать им правую руку и выйти. Она могла и оставаться.

В свадебных обычаях греков магия занимала не последнее место: перед входом в дом мужа молодую обсыпали зерном, чтобы она была плодovitой. Вероятно — это пережиток свадебного жертвоприноше-

⁷ Б. С. Э., изд. III, т. 18, стр. 230.

⁸ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы, стр. 337—338.

⁹ П. Акритас. Свадебные обычаи абхазских греков. «Советская этнография», 1936, № 5; Народы Кавказа, т. II, М., 1962.

¹⁰ Сказитель, грузинский советский дирижер оперы, народный артист СССР, профессор О. Димитриади. 1908 г. рождения в г. Тбилиси. записано в 1972 г. 12 апреля; Г. Ф. Чурсин. Очерки по этнологии Кавказа. Тифлис., 1913.

¹¹ С. А. Токарев. Ранние формы религии и их развитие. М., стр. 20.

ния. С развитием земледелия стало преобладать жертвоприношение хлебом (у русских и сербов¹²). У некоторых закавказских народов, которые занимались как скотоводством, так и земледелием, мы встречаем пережитки, связанные с ними. К этим пережиткам можно отнести обряд, по которому новобрачная должна была наступить на тарелку и разбить ее, также взять на руки мальчика. У ирагинских греков поздняя осень и зима (время затишья в сельскохозяйственных работах) является сезоном свадеб. Греки предпочитали вступать в брак в пределах своего села, но бывали и исключения. Мужчины вступали в брак в возрасте от 16 до 20 лет (редко 25—30 лет), а девушки — с 16 лет¹³.

Непреодолимым препятствием для вступающих в брак было родство обоих полов до шестого колена¹⁴, которое засвидетельствовано в Византии еще в XI—XII вв., а также духовное родство: Кумовство (крестные, отец, мать, брат и сестра) считалось родством «по духу».

Запрещались браки христиан с язычниками, мусульманами и иудеями. Чаще всего, однако, планы вступающих в брак молодых людей разрушались из-за отказа родителей дать на брак свое согласие, ибо практически ни один брак не заключался без определенных, прежде всего материальных расчетов старших представителей обеих сторон вступающих в родство семей. «Именно эти расчеты обусловили широко распространенный еще в Византии обычай обручения малолетних. Свадьбе греков предшествуют обручение (*λόγος*), последнему — помолвка»¹⁵.

Молодой человек, желающий жениться, сообщал об этом через своих сестер или невесты родителям.

Нередко, мать, зная девушку, которую любит ее сын, давала согласие и разрешение на брак, чтобы приобрести помощницу в лице невестки.

В случае согласия родителей жениха на брак, вечером к родителям невесты посылали сватов из двух-трех человек, названных «хора аппасомнистика», которые заключали договор.

Сваты брали с собой в дом невесты круглый хлеб (*μπιτα*) и водку. При благоприятном исходе миссии этот хлеб в доме невесты ломали на части и съедали вместе с родственниками последней, запивая водкой, которой закреплялась помолвка.

Браки зависели от воли родителей жениха и невесты, поэтому сыновья не имели права отвергать выбора родителей¹⁶. Обручение

¹² Н. Сумцов. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков, 1885, срт. 135—136.

¹³ Г. Г. Литвин. Как жили византийцы. М., 1974, стр. 122.

¹⁴ Там же, стр. 123.

¹⁵ Д. М. Угринович. Обряды за и против. М., 1975, стр. 128.

¹⁶ П. Акритас. Указ. соч., стр. 89; Сказитель Саввади Козьма, село Ирага. М., записано 27 сентября 1972 г.

(*συναδί*) совершалось по обоюдному согласию сторон, так как оно было связано с определенными расходами и тратой рабочего времени.

Помолвка происходила в доме невесты. На ней присутствовали родственники обеих сторон, а на обручении — также и уважаемые соседи. Сторона мужа (хора аппасамастика) приносила с собой напитки для обручального пира, а хозяева дома заготавливали все остальное. Пиршество продолжалось до утра следующего дня и сопровождалось пением, танцами, шутками. В качестве музыкального инструмента применялись традиционная греческая лира (*λίρα*) по турецки — «кеменджи»¹⁷ трехструнная лира, анигон — разновидность зурны и барабан. Один из старших по возрасту родственников невесты (нифепарман)¹⁸ подходил к жениху и невесте, брал с блюда кольцо, обводил им вокруг головы каждого из обручающихся и надевал на палец невесты.

Гости пили за здоровье и счастье новобрачных. Перед свадьбой стороны обменивались подарками. Сторона жениха дарила невесте ботинки, костюм, шелковое белое венчальное платье. Беднота ограничивалась недорогой помощью. Бедные невесты преподносили женихам на свадьбе рубашку, галстук и носки.

Свадьба (*γάμος*)¹⁹

Все свадебные обряды, в том числе и обряд венчания, были пережитками фонетических действий дородовой и родовой эпох, которые затем на протяжении многих веков постепенно переходили в символы. Греческая свадьба сохранила много интересных с точки зрения этнографии пережитков далекой старины, среди которых попадались и такие, которые мы не встречали в свадебных обрядах других народов Кавказа. Например, воскурение фимиама во время традиционного хорового кругового танца, хоровода, в котором участвовали новобрачные, или омовение и целование новобрачной ног родным и родственником жениха.

Свадьба почти всегда начиналась в субботу и длилась три дня. Увоз невесты в дом жениха совершался торжественно и сопровождался обрядами. После закуски и легкой выпивки все приглашенные под музыку направлялись к шаферу, который, в ожидании гостей, устраивал у себя гуляние тоже с закусками и напитками для приглашенных

¹⁷ Н. Полихрониди. Сказитель 80 лет. житель Джиграшени (Ирага), записано в 1975 г.

¹⁸ А. Афанасиадис. «История Ираги». Афины, 1922 (на греческом языке), стр. 38—39.

¹⁹ Сказители: Е. К. Цандекова. Живет в Тбилиси. записано в 1970 г.; житель Сухуми Зографопуло. Записано 1973 г.; Н. И. Цандекова. Живет в Батуми, записано в 1972 г.

к нему юношей — приятелей жениха. Эта молодежь вместе с шафером, который назывался у грузин «меджваре»²⁰ составляла свиту жениха, а подружки невесты — ее свиту. Шафер — будущий кум жениха (*kýmπαρος*), по обычаю греков, восприемник его первенца, был, по понятию кавказских народов, духовным родней. Жених был одет в черный костюм, а невеста — в преподнесенные ей женихом в день свадьбы через близкую подругу, белое платье и туфли. Этим подругам обязательно дарили деньги (*χρήματα*). Подружки одевали и причесывали невесту, а также пели ей свадебные песни, при этом, угощали всех присутствующих в доме невесты. Каждому давали в бумажных платочках конфеты. В церковь приходил сперва жених, а затем — невеста с подругами, которые несли букеты цветов. После венчания жениха и невесты, последняя целовала руку старикам и близким пожилым. На пороге дома, при входе в комнату, новобрачная наступала на тарелку и разбивала ее. По верованию многих народов, в том числе и греков, разбитая посуда уносила несчастье. В доме на руки новобрачной подавали младенец — мальчика, чтобы она рожала мальчиков. Этот обряд мы встречали у мегрелов, татар и ингушей. Вечером в доме жениха на свадьбе все веселились, пели, играли на музыкальных инструментах. Греческие танцы аоры „*θύμισια*“ были обязательные на свадьбе. Непременный круговой танец состоял из обязательных семи пар, каждый член круга держал в руках между пальцами горящие свечи. Пока свечи горели, жених и невеста, а также все остальные, находящиеся в кругу, не прекращали танца.

Так продолжалось гуляние и в субботу и в воскресенье. На третий день, в понедельник утром, в день «хаши», сторона невесты приглашала к себе сторону жениха. Это приглашение называлось «эфта». У ирагинских греков также, как и у всех кавказских греков, новобрачная не имела права разговаривать в течении от трех до одного года. До установления Советской власти в Грузии срок молчания у греков доходил до пяти и более лет. Этот обычай у греков носил название (*στυμ'όρια*) «молчание»²¹. Такой обычай мы видели у грузин, армян и осетин.

Недавно были ликвидированы последние остатки интересного и в то же время редкого обычая — обряда, сохранившегося вплоть до установления Советской власти в Закавказье среди греков — выходцев

²⁰ Н. М а ч а б е л и. Из истории семейных отношений грузинского народа, кандидатская диссертация. Тб., 1973; В. И т о н и ш в и л и. Семейный быт мохевцев. Тб., 1970 (на груз. яз.); И. Ч к о н и я. Семейный быт и культура е. б. село Акура. Тб., 1964; Д ж а п а р и д з е. Грузинская семейная община, Тб., 1961.

²¹ Н. Г е о р г и а д и с. Сказительница из г. Афин (Греция). Записано в 1975 г. по прибытии ее в Грузию: Свадебные обычаи и обряды, существующие и ныне в Греции, описаны нами. Запись М. А. Михайлова.

из Санты (Турция), а именно, умывание невесткой и целование ног родственников мужа. Сущность этого обряда заключалась в следующем: через день после свадьбы новобрачная в сопровождении золовки или жены деверя обходила дом ближайших родственников мужа, имея при себе полотенце, а до этого она мыла ноги своему свекру и всем старшим в доме мужа. В каждом посещаемом ею доме она мыла ноги мужчинам — родственникам мужа. За это ей давали деньги от 50 копеек до 2 рублей. При этом она целовала им руку. Этот обряд греки называли (*подароплაცია*) — мытье ног. В нем можно усмотреть очистительный смысл. В древней Греции омовение ног было обязательным для жениха и для всех действующих в церемонии лиц, как перед свадьбой, так и перед священной религиозной церемонией.

После установления Советской власти в Грузии были ликвидированы все пережитки родовых, феодальных и капиталистических отношений греков Грузии. В связи с этим резко изменился и их быт. Женщина стала равноправным членом общества и семьи. Поэтому и архаические пережитки в свадебных обрядах исчезли. В связи с постановлением ЦК КП Грузии от 25 ноября 1975 г. «О мерах по усилению борьбы с вредными традициями и обычаями» ведется борьба с устройством больших свадеб и против пьянства.

3. ტარტარაშვილი

პოლკოვნიკ კოცებუს ცნობები საინგილოს შესახებ

პოლკოვნიკი კოცებუ, რუსეთის არმიის ოფიცერი, მე-19 ს. I მეოთხედში, რუსეთის ჯარის ნაწილებთან ერთად იმყოფებოდა საინგილოში. იგი გულდასმით გასცნობია საინგილოს, მის მომიჯნავე რაიონებს, შეუსწავლია ხალხის ყოფა, ისტორია, წეს-ჩვეულებანი და თავისი შთაბეჭდილებების შესახებ შეუდგენია სათანადო წერილი.

კოცებუს ეს ცნობები მოიცავს საინგილოს გეოგრაფიულ-ეკონომიკურ აღწერილობებს, ამ მხარის მე-19 ს. 20-იანი წლების სამხედრო-პოლიტიკური ხასიათის ცნობებს. პოლკოვნიკი გვაწვდის აგრეთვე ცნობებს ამავე საუკუნის საინგილოს სოციალური ურთიერთობის შესახებაც. სწორედ აღნიშნული ცნობების განხილვაა წინამდებარე ნაშრომის მიზანიც.

პოლკოვნიკ კოცებუს ცნობები საინგილოს შესახებ 1826 წელს არის შედგენილი. დაცულია იგი მოსკოვის სამხედრო სახელმწიფო ცენტრალურ საისტორიო არქივში და ასეთი სათაური აქვს: «Статистические сведения о Чарских владениях, собранные на месте полковником Коцебу в 1826 году».

წინასწარ უნდა შევნიშნოთ, რომ მე-19 საუკუნეში რუსი ხელისუფალნი საქართველოს ამ ისტორიულ პროვინციას საინგილოს სახელწოდებით არ იხსენიებდნენ. 1830 წლამდე რუსები ამ მხარეს უწოდებდნენ ჭარის ოლქს, ანდა ჭარის სამფლობელოს. ეს იმიტომ, რომ ჭარის ძლიერ თემს ყავდა დამორჩილებული საინგილოში არსებული ლეკთა დანარჩენი ყველა თემი. იყო შემთხვევები, როცა ჭარის მორჩილებაში იმყოფებოდა ელისუს სასულთანოც. მე-18 საუკუნეში ჭარელები ისე გაძლიერდნენ, რომ მთელი კავკასია შესძრეს: ქართლ-კახეთის სოფლების გარდა ჭარელები ეცემოდნენ და ძარცვავდნენ აზერბაიჯანის სახანოებსაც. იყო შემთხვევები, როცა ჭარელთა თვითნებობის ასალაგმავად ქართლის და კახეთის მეფეებს ირანის შაჰებიც ეხმარებოდნენ ჯარებით. მათ არაერთხელ სასტიკად აუოხრებიათ ჭარელები. მაგრამ მტრის ჯარების წასვლისას ტყიან მთებში ოჯახებიანად შენიშნული ჭარელი ლეკები ისევე უბრუნდებოდნენ თავიანთ სოფლებს. ასე გრძელდებოდა ქართლ-კახეთის რუსეთთან შეერთების (1801 წ.) შემდეგაც: კარგა ხანს ჭარელები ვერ ალაგმეს ვერც მრისხანე გენერლებმა ციციანოვმა და ერმოლოვმა. ბოლოს, 1830 წლის თებერვალში ინგილოების დახმარებით ჭარის სამფლობელოებში რუსთა ძლიერი არმიით გენერალი პასკევიჩი შევიდა, და „ჭარელთა ომების ქრონიკასაც“ წერტილი დაესვა — ჭარის სამფლობელო (საინგილო) თბილისის გუბერნიის ნაწილად გამოცხადდა.

1830 წლის შემდეგ რუსებმა საინგილოს ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქი უწოდეს, რომელსაც ელისუს სასულთანოც მიათვალეს. რუსების მიერ შამილის დატყვევების (1859 წ.) შემდეგ ეს მხარე კავკასიის რუსულ ადმინისტრაციულ დაყოფაში ზაქათლის ოლქად იხსენიება. ასე ეწოდებოდა მას 1917 წლის რევოლუციამდე. რევოლუციის შემდეგ, საბჭოთა ადმინისტრაციულ დაყოფაში საინგილოს ჯერ ზაქათლის მაზრა ეწოდა, ამჟამად კი საინგილოს ტერიტორია აზერბაიჯანის სსრ-ის ფარგლებშია და სამ ადმინისტრაციულ რაიონად (ზაქათლის, ბელაქნის, კახის) არის დაყოფილი.

კოცებუს ცნობების საკმაო ნაწილი საინგილოში არსებულ ე. წ. ლეკთა „თავისუფალი თემების“ სოციალურ აღწერილობას ეთმობა. მართალია კოცებუ ვერ იძლევა ამ „თავისუფალი თემების“ წარმოშობის მეცნიერულ ანალიზს, მაგრამ ჩვენთვის ამას არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს. მთავარი მაინც ისაა, რომ კოცებუმ, როგორც მე-19 საუკუნის 20-იანი წლების მკვიდრმა, დაინახა ამ „თავისუფალ თემებში“ არსებული სოციალური კლასები და თავისებურად განსაზღვრა მათი ურთიერთდამოკიდებულება. კოცებუს მასალებში მოიპოვება აგრეთვე ცნობები იმის შესახებ, თუ საინგილოში არსებულ ამ თავისუფალ თემებს რა სამხედრო-ეკონომიკური პოტენციალი ჰქონდათ.

კოცებუს ცნობებში საინგილოს შესახებ ვხვდებით ზოგიერთ უზუსტობასაც, რის შესახებ გზადაგზა მოგვიწევს საუბარი.

კოცებუს ცნობების მიხედვით, ჭარის სამფლობელოებში მმართველობა სამხედრო საგვარეულო არისტოკრატიულ პრინციპებზე იყო დაფუძნებული: თითოეულ სოფელს მართავდა მამასახლისი, რომელიც ინიშნებოდა ერთი წლით სოფლის მცხოვრებთა ხმების უმრავლესობით. მამასახლისის ხელისუფლება ძალზე შეკვეცილი იყო. მის მოვალეობას შეადგენდა სოფლის მცხოვრებლებს შორის საოჯახო თუ ქონებრივი სადავო საკითხების მოგვარება. რაც შეეხება მკვლევლობის საქმეს, მას განიხილავდა თემის უმაღლესი სასამართლო. ასეთი თემი კი ჭარის სამფლობელოში იყო ხუთი: ყველაზე გავლენიან თემად ითვლებოდა ჭარის თემი, რომელშიც შედიოდა 20 სოფელი 1861 კომლით. ჭარის თემის შემდეგ, თავისი ძლიერებით, მეორე ადგილზე იდგა თალას თემი, რომლის მფლობელობაში შედიოდა 1410 კომლი. მესამე ადგილზე იყო მუხახის თემი 1030 კომლით, მეოთხე ადგილზე — ჩინიხის თემი 890 კომლით. ბელაქნის თემის მფლობელობაში ითვლებოდა 800 კომლი. სულ 1826 წელს ჭარის სამფლობელოში 5991 კომლი იყო¹. აქ არ შედის ელისუს სულთანის ახმედხანის (1805—1830) მფლობელობაში შემავალი 28 სოფელი, რომელზედაც ქვევით გვექნება ლაპარაკი.

ზემოხსენებულ 5 თემში — წერს კოცებუ — მამასახლისობა შერჩეული გვარების საპატიო მოვალეობად ითვლებოდა და მემკვიდრეობით გადადიოდა. ასეთი გვარი მთელი ჭარის სამფლობელოში იყო 12.

კოცებუ წერს: ისეთი საქმეები, რომელიც ხუთივე თემის კომპეტენციაში შედიოდა, წყდებოდა ღია ცის ქვეშ შერჩეულ ადგილას. ეს ადგილი იმყოფებოდა სოფელ მუხახის ახლოს და მას აადამი (Aagam) ეწოდებოდა².

¹ Центральный государственный военно-исторический архив в Москве, фонд военного архива, дело 18498, лист 5—5 об — შემდეგში ასე: ЦГВИА, ф. ВУА.

² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, л. 6.

შემდეგ განაგრძობს კოცებუ: თითოეულ არჩეულ მამასახლისს სოფელი აძლევს 30 ცხენოსან იასაულს, რომლებიც ატარებდნენ მამასახლისის ბრძანებებს. ამ ბრძანებებს ხალხი ასრულებდა ყოველგვარი ყოყმანის გარეშე³. თუ კი მკვლელს მოკლავდა მკვდრის პატრონი, ამ უკანასკნელის გასამართლებას არ ახდენდა თემი⁴. თუ დამნაშავე რამდენიმეჯერ იქნებოდა შენიშნული დანაშაულში, მას აძევებდნენ თემიდან, მის სახლ-კარს გადასწვავდნენ, ადგილ-მამულს გაუჩეხავდნენ⁵.

კოცებუ ეთნოგრაფიულ ცნობებსაც გვაწვდის. იგი დაკვირვებია საინგილოში მცხოვრებ სხვადასხვა ეთნიკურ ჯგუფებს და განსხვავებასაც ხედავს მათს ყოფასა და ადათ-წესებში.

კოცებუ ჭარის სამფლობელოების ძირძველ მოსახლეობას ინგილოებს უწოდებს. ესენი შეადგენენ ჭარის სამფლობელოების მოსახლეობის ერთ მესამედს და გასაოცრად შრომისმოყვარენი და კეთილი ხალხი არიანო. ინგილოები — ამბობს კოცებუ — ადგილობრივი მოღების შიშით ჩუმად აღიარებენ თავიანთ მამა-პაპურ სარწმუნოებას — ქრისტიანობას: იგი წერს: „მიუხედავად იმისა, რომ გაბატონებული ლეკების მიერ ინგილოების სოფლებში დაყენებული მოღები მკაცრად ადევნებდნენ თვალყურს ინგილოთა მიერ მაჰმადიანური რელიგიის წესჩვეულებების შესრულებას, ინგილოების ნახევარზე მეტი მაინც ქრისტიანულ სარწმუნოებას აღიარებს. ინგილოური სოფლების მამასახლისები ჩემთან საუბარში ხშირად სრული გულწრფელობით მარწმუნებდნენ, რომ როგორც კი რუსეთის ჯარები ჩვენს მიწა-წყალზე მუდმივად დამკვიდრდებიან, მაშინვე ყველა ინგილოური სოფელი აშკარად ისევ თავიანთი წინაპრების სარწმუნოებას მიიღებს, მეჩეთებს დაანგრევენ და მათ ნაცვლად ეკლესიებს ააგებენო. ინგილოები ლაპარაკობენ როგორც დედა ენაზე — ქართულად, ასევე თათრულად⁶. კოცებუ წერს, რომ ინგილოები გაურბიან ყოველგვარ ურთიერთობას თათრებთან (მულალებთან) და ლეკებთან. ინგილოები არავითარ შემთხვევაში არ ათხოვებენ ქალებს თათრებსა და ლეკებზე, გინდაც ეს თათარი ან ლეკი იყოს ძალზე მდიდარი⁷.

კოცებუ თავის სტატისტიკურ აღწერილობებში უფრო ფართოდ მსჯელობს საინგილოში ჩამოსახლებული ლეკების შესახებ. ის ჩამოთვლის წახურელების გარდა კიდევ ხუთ დადესტნელთა ტომს და ამბობს: „ამათ ყველას ეწოდება გლუხადარებო“. ისინი ჯერ ჩამოდიოდნენ ჭარის სოფლებში უბრალო მუშებად დღიურ სეზონურ სამუშაოებზე, ისიც ძალზე მძიმე სამუშაოების შესასრულებლად. ეს იმიტომ, ამბობს კოცებუ, რომ მათი მწირი მიწა არ აძლევდა იმდენ სარჩოს, რომ ცოლ-შვილი გამოეკვებათ. შემდეგ თანდათან ამ გლუხადარებს დადესტნელთა სხვა ტომებიც შეუერთდნენ და მათი რაზმებიც იზრდებოდა. ბოლოს (ე. ი. მე-17—18 საუკუნეებში — ვ. ტ.) მათმა რაზმებმა მუშაობის მაგიერ ხელი მიყვეს ჭარის სოფლებში ქურდობას. იტაცებდნენ სოფ-

³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, л. 6, об.

⁴ ი ქ ვ ე, პ. 6, об.

⁵ ი ქ ვ ე, პ. 6, об.

⁶ ი ქ ვ ე, პ. 5—5, об.

⁷ ი ქ ვ ე, პ. 5, об.

ლებიდან სურსათ-სანოვაგეს, საქონელს. ბოლოს ისინი (გლუხადარები)⁸ ერთიანდნენ დიდ შეირაღებულ რაზმებად. მათ შეეძლოთ გამოეყვანათ 30 ათასამდე შეირაღებული კაცი. კახეთის მეფეებმაო — წერს კოცებუ — არაერთხელ დაამარცხეს და გადაარეკეს ეს გლუხადარები დაღესტანში, მაგრამ საბოლოოდ მაინც ვერაფერს გახდნენ მათთან ბრძოლაში. ამის ერთ-ერთი მიზეზი ის არის, — განავრძობს კოცებუ, — რომ კახეთის ჯარები ვერ შედიოდნენ გლუხადარების ბუნაგში (დაღესტანში) იქ არსებული გაუვალი ბილიკების გამო. ეს ბილიკები მარტო იმათთვის (გლუხადარებისათვის) იყო ცნობილი⁹. ასე ამნაირად, — წერს კოცებუ, — დაღესტნიდან ჩამოსახლებულმა ხალხმა დაიპყრო აღმოსავლეთ კახეთის სოფლები და შექმნეს აქ ჩემს მიერ ზემოთ ჩამოთვლილი ხუთი თემი¹⁰. რა თქმა უნდა საინგილოში ლეკთა ე. წ. „თავისუფალი“ თემების შექმნას სხვა პოლიტიკურ-ეკონომიკური ფაქტორებიც ედო საფუძვლად, რის შესახებაც დღეს არსებობს სათანადო საბჭოთა სამეცნიერო ლიტერატურა¹¹.

კოცებუს გადმოცემულ მასალებში ლაპარაკია ჭარის თემის ლაშქარი რით იყო შეირაღებული. კოცებუ წერს: „ჭარელები შეირაღებულნი იყვნენ თოფებით, ხანჯლებით, ხმლებით და დამბაჩებით. თოფები და ხანჯლები ყველას ჰქონდა, ხოლო ხმალი და დამბაჩა ყველას არა“¹².

კოცებუს მიერ ჩამოთვლილ საინგილოს თემებს შორის, როგორც ზევით ვთქვით, ყველაზე ძლიერი ჭარის თემი ყოფილა. მას შეეძლო ყველაზე მეტი ლაშქრის (10 000) გამოყვანა ბრძოლაში. კოცებუ იმასაც აღნიშნავს, თუ რამ განაპირობა ჭარის თემის ძლიერება და გაბატონება დანარჩენ 4 თემზე: უპირველეს ყოვლისა ჭარი ფლობდა უფრო მეტ საქეშქელო სოფლებს, ე. ი. გადასახადის გადამხდელ სოფლებს, რაც თავისთავად გამდიდრების ერთ-ერთი მყარი პირობა იყო. მეორეც, ჭარი მდებარეობდა გეოგრაფიულად ძალზე მოხერხებულ ადგილზე: ხეობაშია შეჭრილი, ამ ხეობას ორივე მხრიდან გასდევს ქვითკირის კედელი, რომელიც დაფარულია ხშირი ტყეებით და ძნელად სავალი მთებით. ჭარის თემშივე მდებარეობს ზაქათლის ციხე, რომელიც ქვითკირის გაღავნით არის გარშემორტყმული შიგ ჩატანებული სათოფურებით. ჭარი ახლოა დაღესტანთან და მოხერხებულადაც უკავშირდება დაღესტნის გადასასვლელებს, ამიტომაც — წერს კოცებუ, — ჭარელები სასწრაფოდ იწვევენ მოკავშირედ დაღესტნელებს მტერთან ბრძოლაში. „ჭარელებზე — განავრძობს

⁸ სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია, რომ გლუხადარები ეს იგივე საინგილოში ჩასახლებული ლეკებია. იხილეთ: მ. დ უ მ ბ ა ძ ე, აღმოსავლეთ კახეთის (საინგილოს) ისტორიიდან, თბ., 1953; თ. პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი, ჭარ-ბელაქანი, თბ., 1972. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ინგილოები საინგილოში ჩასახლებულ ლეკებს და საერთოდ ყველა დაღესტნელს „ბურ-ხადალს“ უწოდებენ. გამომდინარე აქედან ჩვენი აზრით „გლუხადარი“ („გლუხადარი“) ეს იგივე ინგილოური გამოთქმის „ბურ-ხადალის“ სახეშეცვლილი ფორმაა.

⁹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, л. I, об-2.

¹⁰ ი ქ ვ ე.

¹¹ იხ. ნ. ბერძენიშვილის შერილი: „აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან“, მიმოხილველი, 1953, ტ. III; მ. დ უ მ ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ.; თ. პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი, დასახლებული ნაშრ.; გ. გ. პისარევსკის შერილი კრებულში: Труды Института истории Академии наук Азербайджанской ССР, 1947, т. I.

¹² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, л. 4, об-5.

კოცებუ — რუსებმა ოთხჯერ მიიტანეს იერიში ჭარის თემის მთავარი ციხის ზაქათლის ასაღებად, მაგრამ უშედეგოდ. რუსებმა მხოლოდ ის მოახერხეს, რომ ციციანოვმა 1803 წელს ჭარის სამფლობელოების მამასახლისები რუს ხელმწიფის ქვეშევრდომებად გაიხადა და დააკისრებინა ვერცხლით 13 200 მან. გადახდა ყოველწლიურად“. ეს თანხაო — ამბობს კოცებუ — ხმარდებოდა თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის შენახვას.

კოცებუს გადმოცემით, ჭარის თემს გავლენა ჰქონდა არა მარტო ზევით ჩამოთვლილ 4 თემზე, არამედ მას თავისი გავლენა მეზობელ ელისუს სულთანზე და ნუხის სახანოზე გაუვრცელებია. ხშირად ყოფილა შემთხვევა, — წერს კოცებუ, — რომ ნუხის ხანებს ხანის ტიტულის დასტური ჭარელებისაგან მიუღიათო¹³.

კოცებუს მასალებში საინგილოს ისტორიისათვის დამახასიათებელი კიდევ ერთი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება: როგორც ვიცით, მე-19 საუკუნის I ნახევარის საინგილო ისტორიოგრაფიაში ცნობილია როგორც ლეკების მიერ ყმებად ქცეული ქვეყანა. მაგრამ კოცებუს ცნობებიდან ირკვევა, რომ ჭარის სამფლობელოებში (საინგილოში) ყველა სოფელი არ იყო დაბეგრული ლეკების მიერ. იქ ყოფილა ისეთი სოფლები, რომლებიც დაბეგრული არ ყოფილან და არც საქემქელო გადასახადებს უხდიდნენ ლეკებს. კოცებუ მათ იხსენიებს როგორც თავისუფალ სოფლებს: იგი წერს: «Селения не принадлежащая ни каким обществам и неимеющая подвластных оным деревень суть следующие» (sic)¹⁴ და კოცებუ ჩამოთვლის ამ სოფლებს, სადაც 930 კომლი ცხოვრობდა.

კოცებუს აღნიშნული ცნობა ძვირფასი წყაროა საინგილოს სოციალური ურთიერთობის და იქ არსებული საქემქელო გადასახადების ნორმების დასადგენად. კოცებუ ამის შესახებ დაწვრილებით ცნობებს გვაწვდის: „მდიდარი კომლი თავის ბატონს უხდის წელიწადში 2 თალარ¹⁵ ხორბალს და ორ თალარ ჭერს. ღარიბი კომლი კი წელიწადში იხდის ნახევარ თალარ ხორბალს და ნახევარ თალარ ჭერს. თუ კი ღარიბს ამის საშუალებაც არა აქვს, მაშინ ის ღარიბი შეშვას მოუტანს ან სხვა რამეთი გაისტუმრებს ბატონის სავალდებულო გადასახადს. თუ კი დაბეგრული კომლი ქალს გაათხოვებს, ის ვალდებულია ბატონს გადაუხადოს განსაზღვრული თანხა. თანხა განისაზღვრებოდა დაბეგრული კომლის შემოსავლის მიხედვით — 3-დან 20 მანეთამდე ვერცხლით¹⁶.

კოცებუ ამ ჩამოთვლილ გადასახადებს დიდ გადასახადებად მიიჩნევს. იგი საინგილოს ყველა მცხოვრებს, როგორც დაბეგრილს, ასევე დაუბეგრავს უწოდებს სრულიად თავისუფალს, რადგანაც იქ ყოველ კაცს შეუძლია წავიდეს თავის ბატონიდან სულ სხვა ქვეყანაში. ეს იმ შემთხვევაში ხდება, თუ კაცს არ მართებს თავის ბატონის რაიმე ვალი¹⁷.

¹³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, л. 9, об.

¹⁴ იქვე, л. 4.

¹⁵ ერთი თალარი დაახლოებით უდრიდა 83 კილოგრამს—იხ. გ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 89.

¹⁶ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, л. 6, об.

¹⁷ იქვე.

კოცებუს მოყავს საინგილოში მცხოვრებ მდიდარ, საშუალო და ღარიბ გლეხთა კომლების სამეურნეო შემოსავლის დაწვრილებითი სტატისტიკური ცნობები.

კოცებუს გადმოცემით საინგილოში მცხოვრებ მდიდარ კომლს ჰყავდა ოცდაათი სული ძროხა, 8 ცხენი, ათასი ცხვარი. საშუალოდ მაცხოვრებელ კომლს ყავს თხუთმეტი ძროხა, 2 ცხენი, სამასი ცხვარი; ღარიბ კომლს 3 ძროხა, ერთი ცხენი¹⁸.

კოცებუს სტატისტიკურ მასალებში ისიც არის მოცემული, თუ საერთოდ საინგილოში რამდენი სული ძროხა, ცხენი და ცხვარი ყოფილა 1826 წელს. ის წერს, რომ საინგილოს 2791 ქვეშევრდომი ანუ დაბეგრბილი კომლი 1826 წელს ერთად ფლობდა 44 656 ძროხას, 8373 ცხენს და 167 ათას სულ ცხვარს¹⁹. ეს არის საინგილოში არსებული კომლების ნაწილის სამეურნეო სტატისტიკური ცნობა. როგორც ზევით ვთქვით, კოცებუს გადმოცემით 1826 წელს საინგილოში (ელისუს სასულთანოს გამოკლებით) დაბეგრბილი, ე. ი. ქეშქელის გადახდელი და თავისუფალი კომლი ერთად აღებული სულ იყო 5991, დანარჩენი — ე. ი. 3200 კომლის სამეურნეო შემოსავლის შესახებ ცნობები ვერ შეგკრიბეო.

კოცებუ გვაწვდის ცნობებს აგრეთვე საინგილოს ხორბლის კომლობრივ შემოსავალზე. იგი წერს, რომ მდიდარი კომლი ყოველ წელს იღებს 100 თაღარ პურის მოსავალს, საშუალო მაცხოვრებელი კომლი — 40 თაღარს, ხოლო ღარიბი კომლი — 25 თაღარს²⁰.

კოცებუ იძლევა ასევე სოციალური კლასების მიხედვით მოსავლიანობის სტატისტიკურ ცნობებს ქერსა და აბრეშუმზე.

კოცებუს მასალებში არის ცნობები აგრეთვე ინგილოების გამაჰმადიანების შესახებაც, თუმცა, ჩვენი აზრით, აღნიშნული ცნობები საეჭვოა და არ არის გასაზიარებელი.

მაგალითად, კოცებუ ერთგან აღნიშნავს, რომ ინგილოებს ლეკებისაგან მაჰმადიანობა 600 წლის წინათ მიუღიათ²¹ — ე. ი. XIII საუკუნის I ნახევარში. თუ ინგილოებმა როდის და რა პირობებში მიიღეს მაჰმადიანობა, ეს კარგადაა ცნობილი და ჩვენ ამაზე აქ არ შევჩერდებით. იმას კი ვიტყვით, რომ ინგილოების გამაჰმადიანება, რა თქმა უნდა, XIII საუკუნეზე უფრო გვიან ხდება. XIII საუკუნეში არამც თუ ლეკებს გაუვრცელებიათ მაჰმადიანობა საინგილოში, პირიქით, საინგილოდან ლეკეთში (დაღესტანში) გაუვრცელებიათ ქართველ ბერებს ქრისტიანობა. კიდევ მეტი: XIII საუკუნეში საინგილოში ქართული ქრისტიანული კულტურის ცენტრებიც კი არსებულა. მ. დუმბაძე, იმოწმებს რა ჟამთააღმწერელის ცნობას, ამის შესახებ წერს: „მიუხედავად მონღოლთა შემოსევებისა და მათი გაბატონებისა, საქართველო მტკიცედ ინარჩუნებდა თავის ძლიერ კულტურულ გავლენას დაღესტანზე. მე-13 საუკუნის დასასრულს ქართველმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ სალოსმა თავისი ქადაგება ბელაქნი-

¹⁸ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, л. 7, об.

¹⁹ ი ქ ვ ე.

²⁰ ი ქ ვ ე, л. 5.

²¹ ი ქ ვ ე.

დან (ე. ი. საინგილოდან) „ლეკეთშიც“ (დაღესტანში) გადაიტანა — ნათესავებთან ერთად ლეკთა წარმართობისაგან მოაქცივნა და გააქრისტიანა“²².

ასევე არასწორია კოცებუს ცნობა იმის შესახებ, თითქოს XVII—XVIII საუკუნეებში საინგილოში არსებული ელისუს სულთნობის ტიტულს გლუხადარები (ლეკები) იძლეოდნენ²³. კოცებუ წერს: „ერისთავს (ქართველ თავადს — ვ. ტ.) გლუხადარებმა (ე. ი. ლეკებმა) დიდი წყალობა უყვეს. მისცეს მას ის მიწები, რომელიც ამჟამად ელისუს სასულთანოდ იწოდება და თან მიიღო სულთნობის ტიტული. კოცებუმ არ იცის, რომ საინგილოს — ამ შემთხვევაში ელისუს სულთნობის ტიტულს გლუხადარები (დაღესტნის ლეკები) არ იძლეოდნენ, არამედ მას იძლეოდნენ და ამტკიცებდნენ ირანის შაჰები და ოსმალეთის (თურქეთის) სულთნები.

ისტორიკოსებისათვის აგრეთვე ყურადსაღებია ის ამბავი, რომ კოცებუს აღწერილობის მიხედვით XIII საუკუნეში საინგილოში არსებულა ქალაქი (город) კახი. კოცებუ ამის შესახებ წერს: „600 წლის წინათ (ე. ი. XIII საუკუნის I ნახევარში — ვ. ტ.) ელისუს სასულთანოში ამჟამად (1826 წ.) არსებული სოფელი კახი ითვლებოდა კახეთის სამეფოს მთავარ ქალაქად“²⁴. სხვა საისტორიო წყაროებში ჯერჯერობით არ შეგვხვდრია ცნობა იმის შესახებ, რომ XIII საუკუნის I ნახევარში საინგილოში არსებობდა ქალაქი კახი. ასე რომ, კოცებუს ამ ცნობას მკითხველი რა თქმა უნდა ეჭვის თვალით შეხედავს. კოცებუ არავითარ წყაროს არ ეყრდნობა, როცა წერს: სოფელი კახი XIII საუკუნეში კახეთის სამეფოს მთავარი ქალაქი იყო.

როცა პოლკოვნიკი კოცებუ XIII საუკუნის ისტორიაზე წერდა, რა თქმა უნდა ის ვალდებული იყო დასამტკიცებლად მოეყვანა რაიმე საისტორიო წყარო, თუმცა მას ეს არ შეეძლო გაეკეთებინა გასაგები მიზეზების გამო. მიუხედავად ამისა, ეს სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ კოცებუს შემომოყვანილი გინდაც ზერელე განცხადება ქალაქ კახის შესახებ ყურადსაღები არ იყოს ჩვენთვის. ამ საკითხის გარკვევაში თავისი სიტყვა პირველ რიგში არქეოლოგებმა უნდა თქვან. არ არის გამორიცხული ეს ვარაუდი გამართლდეს.

საინტერესოა აგრეთვე კოცებუს ცნობა, სადაც ლაპარაკია კახის, როგორც ელისუს სულთნების თავდაპირველ სარეზიდენციო ადგილად გამოცხადებაზე. ჩვენ სხვა წყაროებში ჯერჯერობით ასეთი შინაარსის ცნობა არ შეგვხვდრია. კოცებუ წერს, რომ თავადმა ერისთავმა მაჰმადიანობა მიიღო და სასულთანოს სარეზიდენციო ადგილი ქალაქ კახიდან გადმოიტანა ელისუშიო. თუ ზუსტად როდის მოხდა ეს, კოცებუ ამის შესახებ არაფერს წერს. ეს ცნობა, მე ვფიქრობ, სავსებით მისაღებად უნდა ჩაითვალოს შემდეგი გარემოების გამო.

XVII საუკუნის დასაწყისში შაჰ-აბასის მიერ კახეთის სამეფოს კუთვნილ კაკ-ენისელის სამოურავოს ტერიტორიაზე სასულთანოს შექმნის ისტორიას როცა ვეცნობით, ვხედავთ, რომ სულთნების რეზიდენცია სტაბილური არ არის. ის ჯერ თავდაპირველად წახურში (წუქეთში) იყო, მერე ხან ელისუშია, ხან სარუბასში, ხან კახში. ვფიქრობთ, საინგილოს სულთნების ადგილსამყოფელის შეცვლა კახეთის მეფეების აღზევება-დაცემით იყო გამოწვეული, რომ-

²² მ. დუ მ ბ ა ძ ე. აღმოსავლეთ კახეთის (საინგილოს) ისტორიიდან, თბ., 1953, გვ. 7.

²³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, л. 2—2, об.

²⁴ ი ქ ვ ე, ს. 1.

ლებიც ყოველთვის ცდილობდნენ შაჰ-აბასის მიერ წართმეული კაკ-ენისეული საერისთაოს ანუ სამოურავოს (საინგილოს) დაბრუნებას²⁵. ამიტომაც საინგილოს სულთნების რეზიდენციის გადმოწევა წახურიდან ელისუში ან კახში — ე. ი. ახლო კახეთისაკენ მაშინ ხდებოდა, როცა კახეთის მეფეების გავლენა სუსტდებოდა საინგილოზე, ხოლო ამ მეფეების გაძლიერებისას სულთნებიც მათი შიშით ადგილსამყოფელს დაღესტნის მთებში გადასწევდნენ. მაგრამ იყო შეკბთხვევები, როცა კახეთის მეფეები დაღესტნის მთებშიაც მიაგნებდნენ და სასტიკად სჯიდნენ თურქეთის და ირანის ორიენტაციაზე მდგომ საინგილოს სულთნებს. გავიხსენოთ თუნდაც შაჰ-აბასის სიკვდილის (1628 წ.) შემდეგ კახეთის მეფის თეიმურაზის (1589—1663) ბრძანებით კახელების დაღესტნის სიღრმეში სარუბაშს გალაშქრება და საინგილოს სულთნის შაჰ-აბასის ერთგული აგენტის ალიბეგის მოკვლა 1629 წელს²⁶. როგორც ცნობილია, ეს ის ალიბეგია, რომელიც მოუძღოდა შაჰ-აბასის ჯარებს საინგილოზე თავდასხმის დროს 1616 წელს. ასე რომ, თეიმურაზ მეფის სასიკვდილო განაჩენი საესეებით სამართლიანია ხალხის ამოხრებელ სულთანზე. სამართლიანია აგრეთვე თეიმურაზის თანამედროვე მეფე-პოეტის არჩილის (1647—1713) ამ სულთანის სიკვდილის ასე გალექსვა:

„თავი მოსჭრეს ალიბეგსა, შეუზახეს: იდევ აგრე,
ვით გმართებდა შექმნილიყავ შაჰაბასის შენ მოსაგრე“²⁷.

გარდა ზემომოხსენებული პოლიტიკური ფაქტორისა, საინგილოს სულთნების რეზიდენციის ადგილგადანაცვლება, ჩვენი აზრით, გეოგრაფიული გარემოებითაც უნდა იყოს გამოწვეული. საინგილოს სულთნების ზემოჩამოთვლილი სარეზიდენციო სოფლები. კახი, ელისუ, სარუბაში, წახური აღმოსავლეთ კახეთიდან დაღესტანში მიმავალ გზაზე მდებარეობენ. გზა მხოლოდ ელისუმდე მიდის, ელისუდან კი კლდოვანი საპალნე გზებით შეიძლება ასვლა წახურში. წახური, სარუბაში და ელისუ მთის ტიპის სოფლებია. იქ ნიადაგი მწირია, ჰავა მკაცრი. ხოლო კახი, რომელიც ელისუდან სამხრეთით 12 ვერსზეა, გაშლილ ვაკეზე მდებარეობს, ულამაზესია თავისი ბუნებით, ჰავით, ზამთარი თბილი, ზაფხული გრილია (განსაკუთრებით მისი ჩდილოეთის უბანი) და საცხოვრებლად ყველაზე საუკეთესო ადგილი მთელს საინგილოში. ამის გამო საფიქრებელია, რომ მე-17—18 საუკუნეებში საინგილოში არსებული სასულთანოს რეზიდენცია წახურიდან ჯერ კახში გადმოსულიყო, ხოლო შემდეგ კახიდან ელისუში, როგორც ამას კოცებუ ამბობს. მაგრამ საქმე იმაშია, რომ კოცებუს გადმოცემით არ ჩანს საინგილოში 1826 წელს ერთდროულად ორი: კახის და ელისუს სასულთანოს არსებობა. კოცებუ იხსენიებს მხოლოდ ელისუს სულთანს, მის მფლობელობაში შემავალ 28 სოფლით, სადაც სოფელი კახიც ამ 28 სოფლის სიაშია ჩართული, ხოლო კახის (უფრო სწორად კაკის) სასულთანოს, როგორც ფეოდალური ერთეულის, არსებობა დასტურდება XVIII საუკუნას არაერთ ქართველ ჟამთააღმწერლის თხზულებებში. კახის სულთანი მოხსენი-

²⁵ ЦГВИА, ф. ВУА, л. 18498, л. 2—2, об.

²⁶ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 414, ტექსტი დადგენილია ს. ყაუხჩიშვილის მიერ.

²⁷ არჩილიანი, ტ. II, 1937, გვ. 82, ა. ბარამიძის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით.

ებულია აგრეთვე კავკასიის რუსულ ოფიციალურ დოკუმენტებშიც. მაგალითად, საქართველოს ეგზარხოსი მიტროპოლიტი იონა ვასილევსკი მთავარმართებელ პასკევიჩს წერდა, რომ მის მიერ 1822 წელს თბილისიდან გაგზავნილ მღვდელს მიხეილ ნაცვლიშვილს კახის სულთნის შვილმა (ხაზი ჩვენია — ვ. ტ.) ალხაზმა სასტიკად აუკრძალა ინგილოების მონათვლა²⁸.

მამასადამე, ჩვენ ხელთ გვაქვს ორი ერთმანეთის გამომრიცხავი საისტორიო საბუთი. ერთის მიხედვით, თუ მე-19 საუკუნის 20-იან წლებში დასტურდება საინგილოში კახის სულთნის არსებობა, ამავე პერიოდის მეორე საბუთით, ე. ი. კოცებუს გადმოცემით სოფელ კახში ამ დროს (1826 წელს) არ ზის სულთანი. ჩვენ ამ შემთხვევაში უნდა დავეყრდნოთ საქართველოს ეგზარხოსის ცნობას, რომლითაც დასტურდება კიდევ კახის სულთნის, როგორც ისტორიული პიროვნების არსებობაც.

ჩვენ აქ არ შევუდგებით ამ საბუთების ისტორიულ ანალიზს, ე. ი. მსჯელობას იმის შესახებ, არსებობდა თუ არა XIX საუკუნის საინგილოში ელისუს და კაკის სასულთანოს გარდა კიდევ სხვა სასულთანოები. ხოლო თუ არსებობდა, როგორ იურიდიულ დამოკიდებულებაში იყვნენ ისინი ურთიერთ და მეორე მხრივ რუსეთის ხელისუფლებასთან — ყველაფერი ეს ცილდება ჩვენი წერილის ფარგლებს.

პოლკოვნიკ კოცებუს ცნობები საინგილოს შესახებ, მიუხედავად ზოგი უზუსტობისა, საყურადღებო მონაცემებს მოიცავს ისტორიული კანეთის აღმოსავლეთ ნაწილის შესახებ და მასში სპეციალისტები ბევრ საინტერესო ფაქტს წააწყდებიან — თვითმხილველის თუმცა არასპეციალისტის მიერ კეთილსინდისიერად შენიშნულსა და სათანადოდ ფიქსირებულს²⁹.

²⁸ Акты, собранные Кавказской археологической комиссией, изд. Архива Главного управления наместника Кавказского, под. руков. А. П. Берже, т. VII, стр. 249—250.

²⁹ უახლოეს მომავალში ვაპირებთ აღნიშნული ცნობების სრულად გამოქვეყნებას სათანადო კომენტარებით და საჭირო ლიტერატურის მოშველიებით. წინამდებარე წერილში კი დაინტერესებულნი მკითხველისათვის მოკლე ინფორმაციის მოწოდებით შემოვიფარგლებით.

ლ. მელიქსეთ-ბეგი

მოგონება ივ. ჯავახიშვილი¹

პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგის პირად არქივში დაცულია ივ. ჯავახიშვილის ორი წერილი. 1918 წლის 24 მარტით დათარიღებულ წერილში ივ. ჯავახიშვილი მადლობას უხდის ლეონ მელიქსეთ-ბეგს უნივერსიტეტის სამეცნიერო ბიბლიოთეკისათვის შეწირული ავტოგრაფიანი შრომისათვის. 1919 წლის 5 ნოემბრით დათარიღებული წერილით კი დიდის მოწიწებითა და პატივისცემით სთხოვს ერთ-ერთ წიგნს დროებით სარგებლობაში. განსაკუთრებული სიყვარული ივანე ჯავახიშვილისადმი პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა გამოხატა მოგონებით ივანეს შესახებ, რომლის ხელნაწერიც დაცულია პროფესორის პირად არქივში. მოგონება დაწერილია 1959 წელს. ქვემოთ მოგვყავს ტექსტი.

* * *

ავად. ივ. ჯავახიშვილის სამეცნიერო მოღვაწეობის 25 წლის თავზე „მნათობში“ დაბეჭდილ წერილში ცნობილმა ქართველმა მწერალმა, მისი სიყრმის მეგობარმა თბილისის I ვაჟთა გიმნაზიიდან, კოტე მაცაშვილმა იუბილარს „იშვიათი ადამიანი“ უწოდა. ამ ორ სიტყვაში „იშვიათი ადამიანი“, ვფიქრობ, ძუნწად, მაგრამ მრავალმეტყველურად არის დახასიათებული ივ. ჯავახიშვილის ბუნების არსი.

ივანე ჯავახიშვილთან მე პირადად ჩვენი უნივერსიტეტის დაარსებამდე ვიყავი გაცნობილი, ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ის პეტერბურგის უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტი იყო. ზაფხულობით ჩამოდიოდა თბილის-ხოკლეში და ხანდახან ესწრებოდა საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო სხდომებს. რომლის ნამდვილ წევრად არჩეულ ვიყავ 1913 წ. 2 ივლისს.

მაგრამ ჩვენი ნაცნობობა მაშინ მხოლოდ საღმრთო იყო (რუსულად რომ იტყვიან шапочное знакомство).

ნამდვილი ურთიერთობა ჩვენს შორის, რასაკვირველია, დაიწყო მას შემდეგ, რაც მე ივ. ჯავახიშვილის მიერ მიწვეულ ვიქმენ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, განსაკუთრებით კი იმ დღიდან, როდესაც მე 13 სექტემბერს

¹ პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის პირად არქივში დაცული მასალა ივ. ჯავახიშვილის შესახებ „მოამბეს“ გადმოსცა გამოსაქვეყნებლად მისმა შვილმა ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატმა, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის უფროსმა მეცნიერმა თანამშრომელმა ლ. ლ. მელიქსეთ-ბეგმა (რედაქტორი ლ. ჭ.).

ჩავატარე ე. წ. „შესავალი ლექცია“, რომელსაც ესწრებოდა სიბრძნის მეტყველების ფაკულტეტის საბჭოს მთელი შემადგენლობა დეკან პროფ. ივანე ჯავახიშვილის მეთაურობით.

სხვათა შორის, აღსანიშნავია, რომ ივანე იყო ერთ-ერთი გამომცდელი ჩვენი სადოქტორო ზეპირი გამოცდებისა 1922 წელს, აგრეთვე ერთ-ერთი რეცენზენტი ჩვენი სადოქტორო დისერტაციისა, რომლის დაცვის პროცესში პედაგოგიური ფაკულტეტის საბჭოს სხდომაზე, კ. სულაქველიძეს თავმჯდომარეობით იმავე 4 ნოემბერს, სწორედ იმ დროს, როდესაც მე შესავალი სიტყვით გამოვედი, ივანეს გული შეუწუხდა, პროფ. გ. ახველედიანი მივარდა, მიეშველა. დარბაზიდან გაიყვანა, ეტლში ჩასვა და სახლში მიიყვანა.

ეს შემთხვევა მუდამ თვალწინ მესახება, განსაკუთრებით იმიტომ, რომ, როგორც გადმომცეს, ეტლში ცოტაოდენ გონზე მოსულმა ივანემ თურმე მოითხოვა ქალაქის ფურცელი და კალამი, რათა უნივერსიტეტის საბჭოსადმი მოეხსენებინა, რომ ხმას მაძლევს ხარისხის მოპოვებაში.

მაგრამ ივანე ჯავახიშვილთან შესვედრა მქონდა არა მხოლოდ თბილისში, უნივერსიტეტის კედლებში, არამედ თბილისის გარედაც, მაგალითად კარსანში, სადაც ის რიგი წლების განმავლობაში ისვენებდა ხოლმე ზაფხულობით, აგრეთვე ციხისძირში, სადაც ის ისვენებდა თვალჭრელაძეების აგარაკზე და ყოველთვის ჩვენი საუბარი ეხებოდა სომხურ-ქართული ფილოლოგიის და ა/კ ხალხთა ისტორიის აქტუალურ საკითხებს.

განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ ის წლები, როდესაც ივანე ჯავახიშვილი მოწყვეტილი იყო მის მიერვე დაარსებული საქართველოს ისტორიის კათედრას თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, და გრ. წერეთელთან ერთად საქართველოს მუზეუმში მუშაობდა (1933—1935 წწ.)².

სწორედ მაშინ, როდესაც (1930 წ.) ჩვენი უნივერსიტეტი ინსტიტუტებად დაიშალა, არმენოლოგიის საგნები შეუერთდა აღმოსავლურ ენათა და ლიტერატურათა კათედრას, რომლის ხელმძღვანელობა მე დამეკისრა. ხოლო როდესაც უნივერსიტეტი (1933 წლიდან) კვლავ აღდგენილ იქნა, მე დამევალა ორგანიზაცია და ხელმძღვანელობა ახალი კათედრის — ა/კ და მახლობელ აღმოსავლეთის ისტორიისა. ამ ახალი კათედრის წევრებად არჩეულ იქნენ: პროფ. ივ. ჯავახიშვილი და დოც. სიმონ ჯანაშია (შეთავსებით). ამ კათედრის საგნები იყო: 1. სომხეთის და აზერბაიჯანის ისტორია, 2. ა/კ საისტორიო მწერლობა და ძრანის ისტორია — ივ. ჯავახიშვილს, 3. კავკასიის მთიანეთის ხალხთა ისტორია — ს. ჯანაშიას.

ამ კათედრამ იარსება 2 წელს — 1933-დან 1935 წ-დე. არასდროს არ შემიწუხებია ივანე. სტუდენტები უსმენდნენ მის ლექციებს მუზეუმში. მუზეუმშივე ვიწვევდი კათედრის სხდომებს და სასიხარულო იყო ყოველთვის, რომ სხდომებს ჩვენს გარდა არაოფიციალურად ესწრებოდა პროფ. გრ. წერეთელიც. მართლაც საამაყო იყო ბუმბერაზ მეცნიერებთან შეხვედრა.

² ივ. ჯავახიშვილის საქართველოს მუზეუმში მუშაობის თარიღი მოგონების ავტორს არასწორად აქვს აღნიშნული. ივ. ჯავახიშვილი საქართველოს მუზეუმში მუშაობდა 1931—1937 წწ. მეცნიერულ კონსულტანტად, ხოლო 1937 წ. 19 მარტიდან მუზეუმის ისტორიული განყოფილების გამგედ (იხ. მუზეუმის არქივი, ივ. ჯავახიშვილის პირად საქმე), რედაქტორი.

თუ სალექციო დატვირთვა კათედრის წევრებისა საერთოდ მცირე იყო, საზოგადოებრივ დიდი მუშაობა ჩავატარეთ სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის ხაზით, სახელდობრ:

1. ივ. ჯავახიშვილმა გამოსცა: 1. „ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა“, ტ. 1 (1935); 2. „სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX—XIII სს.“ (1934), რომლის მესამე თავი ეხება სომხეთს „უთანხმოება და ბრძოლა საეკლესიო მისაცემლების გამო ანისის ქართველთა და ქალკედონიან სომეხთა მრევლსა და სამღვდლოებას შორის 1218 წ.“ (გვ. 9—21).

ჩვენ ვთარგმნეთ და ერთ წიგნად შევკარით ივ. ჯავახიშვილის მიერ 1922 წელს უნივერსიტეტის მოამბეში გამოქვეყნებული წერილი „გლეხთა მოძრაობის ისტორიის ერთი ფურცელი ძველ სომხეთში“ და III თავი წიგნიდან „სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX—XIII საუკუნეებში“ სათაურით „უთანხმოება და ბრძოლა საეკლესიო მისაცემლების გამო ანისის ქართველთა და ქალკედონიან სომეხთა მრევლსა და სამღვდლოებას შორის“.

წიგნაკი გამოიცა 1936 წელს, ერევანში სომხურად. სანამ მუშაობას შევუდგებოდი, მივმართე ივანეს ნებართვისათვის და წიგნაკის სათაურის დასაზუსტებლად. ივანემ ჩაიქნია ხელი და მითხრა: „გაძლევთ თქვენ სრულ უფლებას, რაც გინდათ და როგორც გინდათ, ისე ჩამოაყალიბეთ, სავსებით გენდობით“.

წიგნს მივუჩინე სათაურად „მასალები სომხეთში სოციალური მოძრაობათა ისტორიისათვის X და XIII საუკუნეთა დასაწყისში“.

წიგნი რა დაიბეჭდა, გამომცემლობამ გამომიგზავნა საავტორო 10 ცალი და ჰონორარიც, რაიც იმავე დღეს გადავეცი ივანეს.

ივანე გაცემული დარჩა იმით, რომ ასე სწრაფად და ბრწყინვალედ იქნა რეალიზებული ჩვენი პატარა წამოწყება, და პირველი ეგზემპლარი წიგნაკისა მე მიძღვნა წარწერით „ღრმად პატივცემულს ლ. მელიქსეთ-ბეგს დიდი მადლობით“, ივ. ჯავახიშვილისაგან. 1937. 26. IV³.

ივანე ჯავახიშვილი ცნობილი იყო თავისი უდიდესი ჯენტლმენობით. ამის მაჩვენებელი იყო ის, რომ შემოადგამდა რა ფეხს უნივერსიტეტის ეზოში, ყველას უკლებლივ მიესალმებოდა და ჩამოართმევდა ხელს, პირველ რიგში, რასაკვირველია, მეეზოვე მიხას. საპროფესოროში რომ შემოვიდოდა დაუვლიდა ყველას და ჩამოართმევდა ხელს.

ამისივე დამადასტურებელია ის პატარა ეპიზოდი, რომელიც ჩემს მეზისიერებაში ჩაიბეჭდა ივანეს საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსად არჩევის გამო.

მე რომ გაზეთში წავიკითხე ეს ამბავი, ლექციაზე მეშურებოდა, მაგრამ გავიარე მთავარ ტელეგრაფში და გავუგზავნე მისალოცი დეპეშა მისი სახლის მისამართით, შემდეგ კი წავედი უნივერსიტეტში. მაგრამ რაოდენ დიდი იყო ჩემი გაკვირვება, როდესაც მე 1,5 საათის შემდეგ სახლში დაბრუნებულს დამხვდა მაგიდაზე ივანეს საპასუხო დეპეშა.

1937 წელს, შოთა რუსთაველის საიუბილეო გამოფენის მოწყობასთან დაკავშირებით, კერძო საუბარში ივანემ მწუხარება გამოსთქვა, რომ მას არა აქვს ხელთ ფოტოსურათი ნ. მარის მიერ ანისში აღმოჩენილი ეტიფანე ქართველთა

³ პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის აქ გაცემული აქვს შემდეგი წარწერა: „რელიკვია ჩემს ბიბლიოთეკა-არქივში“.

კათალიკოსის 1218 წ. წარწერისა, რომელიც მე მომეპოვება. მეორე მხრივ, მან შეიტყო, რომ მე არ მომეპოვება იმავე ანისის ქართველთა ეკლესიის კედელზე დაცული სიჰმადინის ქართული წარწერა 1288 წ. თარიღით.

მეორე დღეს ლენკო ვახტანგის ძე მუსხელიშვილის ხელით ეტიფანეს წარწერა გადავუგზავნე ივანეს და ეს წარწერა გადიდებული სახით წარმოდგენილი იქნა გამოფენაზე.

სამაგიეროდ ივანემ მე გადმომიგზავნა საჰმადინის წარწერა და მისი გამოცემაც მე მიმანდო.

ივანე ჯავახიშვილის გარდაცვალების და დაკრძალვის დროს მე თბილისში არ ვიმყოფებოდი. საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალმა დამავალა საქართველოს წარმომადგენლობა შალვა ჩხეტიას სადოქტორო დისერტაციის დაცვაზე მოსკოვში, რომელიც დანიშნული იყო 1940 წ. 22 ნოემბერს.

როდესაც 21-ში მატარებლით ჩავედი მოსკოვში, სადგურზე დამხვდა ჩხეტია და სხვა ამხანაგები, მკითხეს: ხომ არაფერი გამიგონია ივ. ჯავახიშვილზე. მაშინ გავიგე, რომ სწორედ იმ წუთში, როდესაც მე თბილისში მატარებელში ვკვდებოდი, ადგილი ჰქონდა ტრაგედიას ხელოვნების მუშაკთა სასახლეში, და სწორედ იმ წუთებში, როდესაც მე ჩავედი მოსკოვში, თურმე თბილისში უნივერსიტეტის ეზოში ასაფლავებდნენ დიდ ქართველს — ივანეს.

მე ზარდაცემული ძლივსა მივალწვიე სასტუმრომდე. პირველ ყოვლისა მივედი საფოსტო ნაწილში და გამოვუგზავნე ივანეს ოჯახს დეპეშა, რომელშიც ვწერდი: «Глубоко потрясен известием о безвременной кончине кристально чистого Ивана Александровича, не нахожу слов утешить Вас в постигшем горе».

ყოველთვის, მეტადრე კი მას შემდეგ, რაც ივ. ჯავახიშვილის საფლავზე ძეგლი დაიდგა, როცა ფეხს შემოვდგავ უნივერსიტეტის ეზოში, არ შემიძლია გულგრილად, აუღელვებლად გავიარო ამ ძეგლის გვერდით. არ შემიძლია, რომ ჩემს თვალწინ არ წარმოისახოს უკვდავი, ცოცხალი დიდი ივანე იმ პოზაში, როდესაც იგი ხელს ართმევდა მეეზოვე მიხას. არ შემიძლია არ მოვიგონო კოტე მაყაშვილის მრავალმეტყველი სიტყვები „ვანო ჯავახიშვილი — იშვიათი აღამიანია, მუღამ ცოცხალი, უკვდავი“.

პროფ. ლ. მ. მელიქსეთ-ბეგის პირადი ფონდი. საქმე 94, ფ. 1—21.

Г. Н. ЧУБИНАШВИЛИ

МАТЕРИАЛЫ К БИОГРАФИИ¹

Я родился 21 ноября (ст. ст.) 1885 года в Петербурге. Старших братьев назвали в честь обоих дедов — Давида Чубинашвили и Александра Джаджанашвили, а меня Георгием от первоначальной фамилии Георгишвили. После кончины деда в июне 1891 года отец перебрался с нами тремя сыновьями в его квартиру к овдовевшей матери, ставшей моей воспитательницей, Екатерине Петровне (урожденной Серговской).

Дошкольное детство было исключительно радостное, солнечное, веселое. Лет десяти, как-то осенью, когда отец пошел со мною гулять, он спросил меня на улице, не хочу ли я ходить в школу, как старшие братья, я попросил и мы тут же зашли к директору школы — немецкого «реформаторского училища». Меня приняли в приготовительный класс и со следующего дня я стал посещать школу, занятия в которой начались еще несколько раньше. Подготовлен к школе я был по предметам бабушкой — исподволь, незаметно, а немецкий язык, на котором преподавание всех предметов велось с приготовительного класса, я также незаметно усвоил от немки-бонны, жившей у нас. Школьное детство было тоже радостным, веселым, полным интересов и жизни — в школе с товарищами был живым, подвижным, шалуном, изобретательным на разные выдумки, шалости, веселым в переменах и внимательным на уроках, а дома спокойным, тихим, сосредоточенным в занятиях и на чтении. Это баловство, а то и озорство, на некоторых уроках у состарившихся и по-

¹ С данного номера «Вестника» под рубрикой «Материалы о выдающихся ученых» начинается публикация серии статей, воспоминаний и др. материалов о научной деятельности и жизни прославленных ученых кавказоведов. Автобиографические записи академика АН ГССР Г. Н. Чубинашвили написаны им в 1962 году, по просьбе его учеников. Покойный ученый был тесно связан с Гос. Музеем Грузии; в 1920—1922 гг. руководил отделами археологии и этнографии Музея; в 1925—1927 гг. был членом комитета по строительству музея; в 1929—1934 гг. руководил научной частью Музея. Под его непосредственным руководством была организована экспозиция — «Древнегрузинское искусство» в 1930 г. в Германии.

Акад. Г. Н. Чубинашвили до конца своей жизни был неизменным членом Ученого Совета Музея. «Записи» любезно представил для публикации доктор искусствоведения Н. Г. Чубинашвили — сын покойного ученого. (Редактор Л. Ч.)

грязших в формализме учителей, а равно драки и беготня в переменах в большом зале, где полагалось ходить чинно парами в круг продолжалось до четвертого класса. При хорошей в общем успеваемости по предметам бал за поведение держался 4, а в одной четверти пал до $3\frac{1}{2}$ — совершенно баснословная вещь. В этой четверти почти каждое воскресенье я отсиживал 2 часа (от 1 до 3) в школе наказание, исполнял то или иное задание. На мое счастье дома это не отзывалось ни строгостью, сумрачностью или моральными проповедями, а разве только ироническим вопросом: «опять пригласили на кофе?». В то же самое время, рядом с баловством, именно я был застрельщиком и в хороших начинаниях, как следующие. Когда во втором классе наш классный наставник Г. Генкель (H. Henckel), он же преподаватель латинского языка, заболел и целое полугодие провел на специальном лечении горла в Неаполе, я предложил классу послать ему письмо на латинском языке, написал такое с помощью старших братьев, а для исправления по их же указанию обратился к преподавателю географии, автору критических исследований по истории начального Рима Эмманну, который выправил латынь письма; на письмо мы получили из Неаполя ответ по латыни же, который наставник хотел дать на хранение первому ученику, но тут класс запротестовал, потребовал, чтобы его дали мне. Другой раз, уже в третьем классе, на письмо заболевшему преподавателю русского языка А. И. Лященко (в советское время работника библиотеки АН) ответное было обращено мне и третьеклассникам, т. к. он понял чья была инициатива.

Наша школа, одна из нескольких немецких школ тогдашнего Петербурга была основана в начале 19-го века (около 1818 г.?), как французская крупным педагогом Марго, составителем учебника французского языка, по которому и нас учили, и первым ее директором (кажется). Основана она была на средства трех реформатских церквей города — французской, немецкой и голландской. После Марго основные средства, поступали от немецкой общины и школа, соединявшая гимназию и реальное училище (деление начиналось со 2-го класса), стала немецкой. Состав учащихся был интернациональный, при основной части, состоявшей из русских и немцев, были евреи, голландцы, итальянцы, французы, американцы и др. Если в приготовительном и 1-ом классе было до 40 учащихся, то с разделением на гимназическое и реальное отделения, в гимназическом оставалось человек 15, а далее происходил отсев и отставание, так что, когда я кончил, нас было в классе всего 8 человек. За все время пребывания в школе в отличие от казенных гимназий, не было никаких экзаменов, переводили из класса в класс по отметкам последней четверти (иногда с «перезэкзаменовкой» осенью по одному или двум предметам). Даже поступил я в школу без экзаменов. Преподавательский персонал нашей школы, как я теперь понимаю, выделялся по сравнению с обыч-

ным составом учителей в казенных гимназиях; это были большей частью люди передовых взглядов, хорошие, умелые педагоги и душевные люди, а некоторые оставили заметный след в науке; они стремились не только обогатить наши знания, но и воспитать в нас повышенные моральные требования и чувство ответственности. Так, глубокое впечатление оставило попутное замечание А. И. Лященко, что поговорка «всяк сверчок знай свой шесток» и подобные другие морально неприемлемы, как выражение и поддержка, социально отрицательных явлений. Тот же А. И. Лященко поддержал, а может быть даже сам стимулировал, получив от учеников несколько хороших работ на свободные темы, мысль издать, напечатать сборник этих работ, что и было действительно осуществлено. В сборнике выделялась работа моего товарища и друга впоследствии — Джузеппе Каффи о стихосложении Некрасова. Лященко давал указания при прохождении разных инстанций для получения разрешения на печатание, помогал при корректировании набора, назвал определенную типографию, в которой Каффи, бывший душой всего предприятия, впервые столкнулся с печатниками, среди которых он позднее, в революцию 1905/6 годов работал под именем товарища Андрея от партии большевиков.

Сборник был напечатан на наши частные средства. В последних классах А. И. Лященко заменил Н. И. Коробка, автора исследований по украинскому фольклору и по русской литературе; мне довелось прослушать, узнав стороной, большую его лекцию о Горьком на одном из заводов в рабочей аудитории на окраине Петербурга. Если уроки по немецкой литературе не характеризовались со стороны преподавателя аналогичными экскурсами морального и социального порядка, само знакомство не только с песней о Нибелунгах или романом о Симплициусе Симплициссимусе, основными произведениями Шиллера и Гете, но и с современной тогда немецкой литературой — Фрейтагом, Штормом, Зудер Зудерманом и Гаутманом выдвигали как этические, так и социальные вопросы на первый план. А совсем молодой преподаватель французского языка, приехавший из Швейцарии Козандье, задавая сочинения на свободные темы, вызвал желание написать сочинение сперва о песнях Беранже, а затем о Важа Пшавела с приведением переводов его небольших прозаических произведений о природе, которые и сделал, конечно с помощью, о чем ниже. Эту объемистую работу Козандье попросил меня оставить ему, предполагая, по-видимому, использовать. Преподаватель истории, фамилию которого не могу вспомнить, существенно расширял и углублял рамки изложения учебника, а для понимания французской революции даже продиктовал извещения с позиции исторического материализма. Не могу не принести дань признательности и преподавателям древних языков Вирту и Русту. Латынь мы штудировали со 2-го класса по шесть часов в неделю и в последнем классе читали Горация и Германию Тацита.

та, а греческий с 3-го, дойдя в 8-ом до чтения и перевода Софоклова Эдипа и à livre ouvert Гомера. При этом комментарии преподавателей выявляли и непере译имые особенности и красоты произведений, особенности народного эпоса в языке Гомера. Совершенно особое, глубокое впечатление оставило на мне посещение на дому латиниста Wirth-a, автора научных исследований; меня ввели в его кабинет, где он сидел за письменным столом, заваленным книгами, частью раскрытыми, а сам держал отодвинувшись от стола, на весу, тоже какой-то том и читал в нем, поднеся его близко к очкам, которые при его близорукости поражали толщиной стекла; все стены кабинета были в книгах; я увидел еще один кабинет ученого, как знал такой дома. А до того казалось, что учителя — только учителя.

Общее руководство директора Ланге, умевшего веселой шуткой давать нужное направление и воспитание ученикам («wopach soll der Mensch richen, wenn er nicht parfūmiert ist или обо мне старшему брату: dein Bruder scheint ein großer Taugenichts zu sein»), определяло характер отношений между учениками и учителями. Этот общий тон определял, очевидно, и подбор педагогов. Сменивший Ланге, когда я был кажется в 5-ом классе, директор Артур Брок, был до того профессором в Нежинском институте: он держался серьезно и глубже вдумывался в отношения к старшим ученикам. При нем школа обновилась, перешла в специально построенный корпус по фасадной части участка на Мойке, четвертый дом от угла Невского, тогда как до того размещалась во дворе. Весь характер воспитания в целом был направлен на возможно полное, свободное развитие индивидуальных склонностей отдельного ученика. Этому же способствовали и различные, но предусмотренные учебным планом мероприятия.

Из числа последних я упомянул вышенапечатанный сборник статей, предполагался, но остался неосуществленным, второй сборник, для которого я начал компиляцию из доступных мне тогда — немецкого перевода и французского пересказа Вепхис Ткаосани и книжки о Руставели, изданной М. Г. Джанашвили, статей деда, Н. Гулака и др. В том же направлении были рефераты по русской литературе, читавшиеся вне занятий вечером с примыкающим обсуждением в присутствии не только учителя, но и директора: запомнился доклад Каффи о Лермонтове и сопоставлениях в намечавшихся переломах его творчества и Льва Толстого. Далеко выходили за пределы программы струнные квартеты, которыми руководил один из педагогов Жиде (бывший позднее, в советское время, директором того же училища). Он преподавал не в моем классе, а в младшем, где были два ученика, игравших на скрипке и на виолончели, а сам играл на альте. Так с моим участием составилась струнный квартет. Каждую субботу часа на два стали мы оставаться в школе после уроков и музицировали под руководством Жиде квартеты Гайдна, Бетховена и некоторые другие. Это были два последних моих года в школе, я играл первую скрипку.

В год столетия смерти Шиллера в школе были организованы два вечера с выступлениями учеников, читавших произведения Шиллера и о нем, а также с музыкальным отделением учеников, игравших на рояле и на инструментах, в числе последних я играл романс Бетховена с аккомпаниментом на рояле одного товарища. Тогда же директор Брок пригласил только-что закончившего свое университетское образование в Германии и вернувшегося в Петербург Оскара Вальдгауера, позднее широко известного исследователя античного искусства и работника Эрмитажа, прочесть серию лекций, по истории античного искусства для учеников старших классов. В связи с этими лекциями Вальдгауер предложил особо заинтересовавшимся слушателям организовать нечто вроде просеминарных занятий и провел с нами их по греческой скульптуре у себя на дому.

Дома я рос в атмосфере уважения, почета к памяти дела Давида Иессеевича. Еще мальчиком лет 10—12 я раздобыл в кабинете отца, ранее кабинете деда, где стояли шкафы с его библиотекой печатных книг, разноязычных словарей, и т. д., а также экземпляров разных изданий деда, его грузинскую грамматику и словарь и выучился по ним сам читать и писать по-грузински. Конечно, как нужно произносить те буквы, которые были дедом транскрибированы русским кг, тц, дч (дз, дж) и в чем разница пары к или п — оставалось тайной, да она так и развеялась, когда я обратился позднее за разъяснением к ежедневно-приходившему к нам к обеду (с его студенческих годов) двоюродному племяннику деда, тогда переводчику при азиатском департаменте, Ивану Аввакумовичу. Не разрешил моих сомнений и не повысил моего знания грузинского языка и самоучитель грузинского языка, больше похожий, как помнится, на сборник фраз для туриста, привезенный по моей трепетной просьбе тетей — сестрой отца, поехавший навестить родных мужа на Кавказе.

По окончании третьего класса и по получении отметок с переходом в четвертый я занялся, до переезда на дачу, разбором лежавших в нижней части одного из книжных шкафов кабинета бумаг и рукописей деда. Я обнаружил между прочим его записи лекций по истории Грузии и по истории грузинской литературы, вероятно 50-годов: это было мое первое ознакомление с этими вопросами, которое вызвало ненасытный интерес к чтению книг, не только из библиотеки деда; а внесло существенное изменение и в мое поведение в школе в следующем учебном году: первые две четверти к этому отсутствию озорства на уроках относились с недоверием, поставили 4¹/₂, а с третьей уверовали в перелом — пошла пятерка. Среди бумаг деда обнаружилось несколько студенческих сочинений — Ильи Окрочедлишвили, Давида Кипиани и другие; затем рукопись (с пропуском одной пачки) краткого очерка истории Грузии, судя по изложению, вероятно, царевича Давида. Сожалею, что я не знал тогда, что она имелась в печатном виде и можно было бы сравнить и установить значение рукописи, ны-

не погибшей со всей библиотекой и другим имуществом при переезде в Тбилиси в 1917 году. Старался я хотя бы что-нибудь узнать нового по этим вопросам, как и усвоить хоть что-нибудь из разговорной грузинской речи от собиравшейся по воскресеньям у нас в доме грузинской студенческой молодежи, начавшими приходить вместе с дальними родственниками студентами еще ранее студенчества моих старших братьев. О традиционных посещениях тех или иных наезжавших в Петербург грузинских деятелей, бывавших ранее в доме деда и с прежним уважением навещавших бабушку и отца, и говорить нечего.

Особенно ценно было для меня увидеть, каким почетом и уважением было окружено имя деда, когда в 1901 году после лечения моего в Кисловодске отец исполнил мою просьбу и мы на неделю приехали в Грузию по Военно-Грузинской дороге, где в Тбилиси, нас взял к себе двоюродный брат отца генерал В. Д. Габашвили. Это было в июле, когда ежегодно 20-го числа Илья Чавчавадзе справлял в Сагурамо свои именины: в городе стало известно о приезде отца и к нему пришел брат профессора П. Г. Меликишвили и пригласил ехать на «илиаоба» в Сагурамо. На фаэтоне поехал с нами и Иван Аввакумович также. Отец знал Илью и его супругу еще по студенческим годам, когда все учившиеся в Петербурге грузины и вообще кавказцы посещали дом деда в годы ученья и в последующие наезды. Илья был очень тронут посещением, супруга его Ольга Федоровна обласкала меня, расспрашивала про бабушку и т. д. Нас устроили на ночевку в комнате верхнего этажа с видом с балкона на Кавказский хребет, а за праздничным обедом опять же как почетных гостей, посадили рядом с именинником во главе стола, состоявшем из представителей грузинской интеллигенции, в числе которой мне запомнился исполнявший разные грузинские песни и романсы, аккомпанируя себе на тари, адвокат Осико Бараташвили. Стол человек на 40 был накрыт в саду около и ныне стоящего чинари (ореха?), а в другую сторону, как бы продолжая линию стола, сидели таким же образом, но на земле, сагурамские крестьяне. Для меня эта поездка и само чествование было источником несравненного восторга.

Деда я видел (в последние годы его жизни, когда он в основном был прикован к постели) только случайно, проходившим мимо белой кафельной печи в столовой, так что у меня сохранился долго только не вполне четкий силуэт фигуры. После кончины деда поступившие на факультет восточных языков студенты обычно посещали отца: он дарил нужные им издания деда и т. д. Помню такое посещение и беседу за вечерним чаем И. А. Джавахишвили, меня захватывавших сильным интересом. Наконец, вероятно, в 1903 году один из родственников студентов, к которому я обращался с просьбой учить меня грузинскому, сказал, что поговорил с переведенным из Дерптского университета в Петербург на восточный факультет Гогло Казахашвили о занятиях со мной. Это был — клад для меня.

Гогло вел со мной занятия по грамматике, учитывая, что все формы слов и их изменения я знал из грамматики деда, с одной стороны выявлением отличая от европейских языков в построении фраз, подробно останавливаясь на обонх основных глагольных различиях и всех сложных соотношений внутри их, а с другой — так сказать практически на разборе с переводом художественных произведений. Тут я узнал, близко изумительные пантеистические произведения Важа Пшавела, стихотворения, обращенные к Грузии, Григория Орбелиани, Н. Бараташвили—его любимейших мастеров. Вышеупомянутую работу о Важа Пшавела для учителя французского языка я написал с помощью сделанного Гогло по однотомику выбора вещей, приведенных мною во французском переводе с характеристикой художественной стороны миропонимания поэта. Но изучением языка и знакомством с художественной литературой дело не исчерпывалось. Он делился разными грузиноведческими новинками, которые разрабатывались в университете, а больше всего рассказывал о живой народной жизни его родной провинции Кахетии и ее горных районов — Хевсуретии, Пшаветии и Гушетии, где он жила подолгу у родни. Рассказывал о народных обычаях, повериях, суевериях, о характере и тяготах жизни, о моральных устоях, пережитках народного управления, о природе и ее красотах. Так скоро уже определилось мое отношение к нему — я не только уважал его, но скоро полюбил и стремился походить на него. Понимая, что овладеть разговорным языком можно по-настоящему только на практике, Гогло переговорил с одним из бывших у нас в доме по воскресеньям студентом, чтобы я поехал на лето к ним в деревню. Действительно такое приглашение пришло и я на летние каникулы 1903 года поехал в Картли. Правда, из этой практики не получилось желанного результата, но зато я познакомился тогда с моей будущей женой, с которой прошли дружно все испытания последующих годов, их радости, беды и горести, а теперь близимся вместе, все также дружно, к концу жизни.

Гогло Казахашвили (Георгий Алексесвич, 1870—1907 гг.) о себе и своих ничего не говорил, а я, естественно, не решался расспрашивать. Знаю только, что был он из крестьян; горожанами Телави семья стала давно: двухэтажный дом с балконом на круглых колонах, в котором — по рассказу его деда — простой русский солдат во время восстания в первые годы 19-го века опалил балки на чердаке, я посетил уже много позже, в 20-х годах, когда и познакомился с тремя его сестрами, а с одной, приехавшей в Петербург, он сам познакомил нас. Он окончил Грузинскую дворянскую гимназию в Тбилиси и поступил в Дерптский университет, где занимался в основном философией. Занятия эти, видимо, его мало удовлетворяли, он никогда не вдавался в разговор по теоретическим философским проблемам, а по этическим вопросам был очень строг, тверд и четок. Поступление в Дерптский (Юрьевский) университет было, кажется, одной из немногих позволен-

ных положением возможностей поступить в университет уроженцам Кавказа. С третьего курса он перевелся на факультет восточных языков в Петроград, на армяно-грузино-персидское отделение. Гогло был ярко выраженной общественной натурой. Это сказывалось в самых различных областях. В то время проф. А. А. Цагарели печатал второй том «Грамот и других исторических документов XVIII века» и Гогло составил к нему алфавитный указатель, который было начал делать сам Цагарели, но так беспомощно и неумело, что был рад перепоручить его. Гогло отмечал, как по этим материалам выделялся Георгий XIII дипломатическими способностями в противоположность прямолинейности и военной доблести Ираклия II. Цагарели же объявил тему на медаль для работы историко-литературного характера об Арчилиани, которую написал Гогло проработав рукописное наследие; за работу ему была присуждена золотая медаль. Как мне говорили сестры покойного, эту работу, которую он намеревался перевести на грузинский язык, чтобы напечатать, чего сделать не успел, они передали после основания Тбилисского университета проф. К. С. Кекелидзе. Вообще в Петербургском университете личные отношения у Гогло установились только с Цагарели. А по заданиям Н. Я. Марра он перевел третью книгу Моисея Хоронского на грузинский; и когда выяснилось, что он больше не сможет приехать продолжать занятия, поручил мне переслать ему рукопись перевода с заключением Марра. Это была первая моя встреча с Марром; Марр похвалил перевод, но сказал, что для печати требуется кое-где сделать исправление. Не знаю отметил ли он эти места или нет, и где теперь сама рукопись перевода не знаю. Один раз как-то после лекции Марра, касавшейся одописцев, которых Марр готовил к изданию, Гогло рассказал, как Марр пришел в аудиторию и стал с возмущением говорить о словаре деда, что мол там нет нужных слов, что при таких условиях, как обрабатывать и переводить тексты, — один из нередких у экспансивного Марра приступов возмущения. Он привел повторение префикса в соединении с другим словом в нужном для ритма месте у Руставели. Гогло поработал после этого и подобрал ряд примеров аналогичного построения строк с выделенными префиксами повторно, для чего в словаре не могло быть и места, были же без этих дополненных частиц, и переделал перечень их Марру. Позже, когда одописцы были напечатаны этот перечень оказался использованным Марром без какого-либо пополнения примеров. Как ярко выраженная общественная натура Гогло принимал активное участие в делах грузинского землячества, стремился выравнить отрицательные действия отдельных членов, иногда даже обсуждал в современной грузинской печати произведения писателей (помню большой фельетон, посвященный стихотворениям Евдошвили, подписанный псевдонимом დედის ქროს ომბოთბ); организовал постановку и режиссировал в Пе-

тербурге, сам исполняя роль, одну из комедий Цагарели, а однажды в день именин моей бабушки 24-го ноября, который еще во времена деда торжественно с танцами и множеством гостей всегда справляли, он исполнял ряд комических инсценировок, танцев и т. д., заражая всех своим весельем. Позднее, в 1906 году, он ввел меня в члены общества распространения грамотности и драматического общества, чтобы приблизить к этим национальным культурным начинаниям, с которыми сам он был тесно связан. Его поэтическое дарование тоже облюбовывало темы общественной жизни. Им был задуман ряд поэм, которые должны были запечатлеть разные стороны жизни. Первая поэма была написана и названа по имени героини «Имеда». В ней, между прочим, приводилось народное стихотворение (ბეჭავი ვოგო მც ღა შებ), и давалась отповедь непонимающим красот народной безымянной поэзии, описывалось празднество «Алавердоба» с полуязыческими жертвоприношениями и многое другое, заканчивалось радостным восторгом деда, державшего на руках своего внука. К сожалению, поэма эта утеряна, как мне сообщили, еще в конце его жизни. Такая натура, как он, не могла в ту пору предреволюционных годов стоять в стороне от назревавших выступлений. Однако, сам он об этом не говорил, а я как сказано, не осмеливался спрашивать. Впрочем, 9-го января 1905 года, вечером, он зашел за мной и мы побродили по Петербургу после кровавого дня, наблюдали настроения людей и военные посты. Тогда он говорил, что в предшествовавшие дни он бывал на разных собраниях рабочих по районам и наблюдал двойственность настроений в связи с выступлениями и призывами Гапона. Но что он был связан с какими-то националистическими подпольными организациями заключаю из того, что однажды он вдруг уехал в Прибалтику (Дерпт) и Польшу почти на месяц; впрочем опять так ничего и не рассказав по приезде.

Русские социалистические партии в то время не давали ответа по вопросу национальностей; разработка его Сталиным была дана много позже; в грузинской же партии федералистов, пожалуй, большую часть членов составляли представители буржуазно-помещичьих взглядов, так что его поездка в Дерпт и Польшу может быть носила осведомительный характер. В 1905—1906 году он активно участвовал в помощи крестьянам, отвоевавших землю, записывал разные высказывания их, в том числе хевсур в стихотворной форме. Все эти записи, как он говорил, спрятал у сестры в Лалискури — куда они потом попали, мне узнать не удалось. События 1905 года не дали ему возможности приехать в Петербург на последний курс и закончить университет; он стал преподавателем грузинского языка и литературы в Грузинской гимназии.

15-ти лет, помнится, я впервые задумался над вопросами социального неравенства. Что и как явилось толчком к этому — я не знаю. Вероятно, в связи со студенческими волнениями и забастовками, которые начались, кажется, в 99-ом году то затихая, то вновь вспыхивая в сле-

дующих. Отношение дома к «прислуге» повода к этому не давало. У нас жила няня Анна Васильевна (без фамилии) из дворовых крепостных бабушки, со стороны матери, Олимпиады Степановны, урожденной Лермонтовой, по боковой линии родственницы поэта и влюбленной в Кавказ и грузин. Няня вырастила мою мать и всех ее сестер и брата, а с замужеством матери перешла в нашу семью, вынянчила нас троих и там осталась с нами жить и «за нами смотреть». Это был цельный, настоящий, умный человек, правда неграмотный («ум у меня не купленный» — по ее выражению), так что все письма в деревню ее сестре и многочисленным в разных степенях и отношениях родным я писал и получаемые читал ей. В семье ее все любили, считались с ней и уважали. Затем Леля — «горничная» бабушки Екатерины Петровны, мать которой ежедневно приходила и работала как портниха для бабушки («шьет да порит», как подшучивал отец). Лёля окончила городское училище и в доме бабушки получила дальнейшее развитие — интерес к театру (опере) и литературе. Ее мнение о новой опере или певцах принимали серьезно. Помню, что она просила дать ей «Евгения Онегина» — уже не в первый раз. У Лёли была привилегия подбирать себе подходящую подручную. После кончины отца в 1913 году осенью, обе эти старые члена нашей семьи, уже разделившейся, получали от нас трех братьев «пенсию» и бесплатную небольшую квартиру, а потом похороны. Так что в домашнем строе противоречий, режущего диссонанса, не было, он был воспринят из большой, вне дома, протекавшей жизни. Вопрос этот встал тогда и перед некоторыми товарищами по классу; оказалось, что были примыкания к разным социалистическим партиям вплоть до бундовцев даже. Это вызвало обсуждение, споры, привлечение к научному решению вопросов социализма новейших тогда теорий естествознания теми, кто особенно интересовался последним. Меня же удивило, что теория социализма обходится, как мне казалось, без этического обоснования. А этическая сторона социализма прежде и больше всего притягивала меня и заставляла думать. С возрастом к легально доступной литературе удалось установить связи и заполнить на день-другой подпольные издания, не только такие, небольшого объема, как Коммунистический манифест, но и такие объемистые, как Воспоминания анархиста П. П. Кропоткина. Его же, кажется, легально изданная книга о Взаимопомощи животных и людей расширила затем не только рамки понимания требований социалистической морали, но и самый кругозор. Постепенно формулировался в отношении к людям, к обществу, в оценке явлений и событий подход с точки зрения социалистической морали. Нерешенным вопросом стояло утверждение, теоретически неоспоримое, что покончить с нищетой можно не «благотворительностью» а переустройством общества на социалистической основе при фактическом не только наличии большого числа бедных, но и гибнущих, от нищеты: при встрече с нищими и калеками меня всегда охватывало чувство виновности.

Учеником 4-го класса я перечитал рукописи деда по истории Грузии, запомнилось, что конец царствования Вахтанга Горгасала он относил, приводя соображения в подтверждение этого, много глубже в VI веке, чем у Вахушти. Купил книгу Дубровина, Георгий XII и присоединение Грузии к России, увидев ее в витрине магазина. Когда принес домой и показал, дядя Кума (Иван Львакумович) сказал, что она ведь имеется в библиотеке деда. Тогда я стал разыскивать и перечел разные книги на русском языке, бывшие в библиотеке деда по истории Грузии, а в следующем году со старшим братом переписали всю библиотеку в кабинете отца, т. е. со включением к дедовской библиотеке и его. У меня только и остался этот каталог, случайно привезенный в Тбилиси, от всей библиотеки. Погибли при отсылке в ноябре 1917 года и те несколько рукописей, которые имелись. Затем я перечел дедовскую рукопись по истории грузинской литературы. И со следующего учебного года (1900—01), учеником 5-го класса стал до самого окончания гимназии в мае 1905 года постоянным посетителем Публичной Библиотеки, где мне открылись неиссякаемые книжные богатства по разным отраслям на русском и иностранных языках.

В Публичную Библиотеку я отправлялся по окончании занятий в школе в 3 часа (а по субботам в 2, пока не начались наши субботние квартеты, после которых я шел прямо домой с двумя товарищами, квартетистами, жившими недалеко на том же Екатерининском—ныне Грибоедова — канале). Часов до 5 занимался и затем по Садовой, на конке, торопился домой. Богатства Публичной библиотеки стали для меня внешне, так сказать, осязательными, когда много позже Гогло взял меня, чтобы пойти на осмотр ее, который проводился по воскресеньям. В течение двух часов один из сотрудников библиотеки вел экскурсию, на которую заранее записывались, рассказывал историю Публичной библиотеки, численный ее состав, деление и организацию работы, проводил через основные разделы книгохранилища, показывал состав и особенно примечательные экспонаты, как, напр., библиотеку Вольтера и др., один из древнейших коранов, громадную раскрытую рукопись форматом *in folio* в ширину, корешок который залит был кровью халифа Омара (кажется), убитого во времени чтения этой рукописи; затем помню трехгранную витрину с изданием исследования акад. Н. П. Кондакова о византийских эмалях коллекции Звенигородского, напечатанного на трех языках по 200 экземпляров каждый и разосланный в дар самим Звенигородским в учреждения и частным лицам, а не поступавшая в продажу, причем указывалось, как подготавливалось издание, где осуществлено печатание таблиц и скольких все стоило денег; равно разное другое, напр., небольшие рукописные фрагменты, извлеченные из корешков переплетов старых рукописей. Самое шествие через бесконечное количество комнат и зал, заполненных книгами, миллионами книг, произвело потрясающее впечатление. Теперь кажется такого осмотра библиотеки экскурсиями не произво-

дится. Зато посещаемость читателями настолько возросла, что вместо одного читального зала, нового тогда, незадолго пристроенного к основному корпусу Публичной библиотеки, выходящему полукругом на три улицы, где первым, ее директором был, баснописец Крылов, потребовалось создать ряд специализованных читальных зал, всегда заполненных, чего полвека раньше не бывало.

В Публичной библиотеке я прежде всего просмотрел тома Счерков по истории Грузинской литературы проф. А. С. Хаханашвили, которые меня, однако, не удовлетворили характером изложения новых разделов, а для древней поры не нашлось в них существенно нового против старых лекций деда. Затем рядом с книгами о Грузии, даже статьями в старых и новых журналах о Грузии, тематика требуемых мною книг расширялась, причем образовался навык пользоваться каталогами, библиографиями и т. д. Помню, как читая биографию деда и напечатанные там же А. А. Цагарели разные литературные материалы, я хотел полностью прочесть эпиграмму Бесика, частично отпечатанную Цагарели из приписки в печатном Вахтанговском издании Венхис Ткаосани, экземпляре хранившемся в Публичной библиотеке. В поисках книги меня вызвали в самое книгохранилище, где я стал разыскивать этот экземпляр на полках вместе с хранителем соответствующего отдела, профессором университета, но, конечно, неумевшего по-грузински читать. Тогда там же я увидел карточный каталог, писанный рукою моего деда.

Круг вопросов расширялся, охватив легальную литературу по социальному вопросу, затем расширился на философию и связанную с ней психологию. Тут я столкнулся с трудами Вундта и, объединяя разные положения до того читанных книг А. Потевни, Апполона Григорьева и др., стал искать ответа на вопросы народного творчества и особенностей его и своеобразия отдельных национальностей. Как точнее подошел к вопросам, обозначавшимся тогда немецким термином *Völkerpsychologie* перенятым Вильгельмом Вундтом от Лацаруса и Штейнталя, сказать не могу, но только несказанно рад был я, когда заполучил в руки первые два тома Вундтовской *Völkerpsychologie* трактующие вопросы развития языка, как элемента человеческой культуры от его начальных этапов начиная и до развитой формы современных культурных языков. Меня привлекала эта отрасль знания и я носился с мыслью увязать с ней мои штудии, связанные с Грузией. Как? — было, конечно, совершенно туманным. С другой стороны я видел перспективу проследить здесь и социальное неравенство в его образовании и дальнейшем развитии.

Весной 1905 года я окончил школу, получил аттестат зрелости и еще добавление к нему, дававшее право на продолжение высшего образования, своего рода удостоверение в «благонадежности». Однако, я этим не воспользовался — меня тянуло к занятиям «психологией на-

родов» с одной стороны, к овладению грузинским с другой; а поступление в университет в Петербурге не давало ни того, ни другого. А главное — я по природе своей не был активным революционером, и, следовательно, только пассивно принимал бы участие в студенческих забастовках, переставая заниматься. Только несколько позже, когда открылись организованные тогда в Петербурге профессором Лесгафтом частные Вольные высшие курсы, в советское время, кажется, преобразованные в Институте физкультуры его имени, где стали читать лекции М. М. Ковалевский, Д. Н. Овсянников-Куликовский по вопросам литературы, М. И. Туган-Барановский по истории социализма, курс «Современный социализм в его историческом развитии», выпущенный вскоре отдельной книгой, я стал посетителем их. А в июне 1906 года, в канун разгона Государственной Думы, я выехал в Грузию с намерением овладеть разговорной грузинской речью. В январе 1907 года вернулся в Петербург, а в марте или апреле выехал в Лейпциг к началу весеннего семестра, где после некоторых формальностей, так как студентами официально не принимали женатых, был имматрикулирован и прожил там, занимаясь, до августа 1912 года.

Философский факультет объединял все науки, естественные и гуманитарные в отличие от факультетов, готовивших врачей, чиновников (юридический) и пастеров (теологический). Какого-либо установленного плана занятий, т. е. обязательных предметов и курсов с обязательной последовательностью и экзаменами, не существовало. Студент сам выбирал те курсы и занятия, которые хотел, записывался на них, и уплачивал положенный гонорар. Единственно, что было обязательным, это — при сдаче докторского экзамена философия, как один из трех предметов экзамена и соответственно этому прослушание общего курса истории философии. Каждый семестр выпускалось расписание с обозначением тех курсов, семинарных и практических занятий, которые намечались отдельными профессорами и доцентами. Свобода выбора курсов и тем в таком большом университете, как лейпцигский, с его большим составом профессоров, в значительной части видными специалистами, а то и с мировым именем, как Вундт, Лямпрехт, Бюхер, Риман, Зиверс, давало большой простор выбору. И, действительно, я использовал это широко, настолько, что один семестр так перегрузил, что пропадал в университете с 8 утра и до 9 вечера с небольшим обеденным перерывом в 3 часа. После такого эксперимента, я ограничивался только необходимыми мне лекциями, учитывая намеченные предметы предстоящего докторского экзамена. Я слушал лекции по философии и психологии, истории европейского искусства, истории Германии нового времени, по этнографии, политэкономии и социальному вопросу. Иногда приходилось делать выбор из двух интересных, но назначенных в одни и те же часы, лекций.

Мое решение ехать в Лейпциг было продиктовано желанием специализироваться по психологии народов. Правда, Вундт такого курса

не объявлял. Но зато, примерно еще ко второму или третьему семестру в Лейпциг вернулся Феликс Крюгер, объявивший семинарные занятия по *Völkerpsychologie*.

Профессор Феликс Крюгер (Felix Krueger 1874—19...) кончил университет у Hans Cornelius-а в Мюнхене. В психологическом институте у Вундта в Лейпциге он выдвинулся экспериментальными работами в области *Toppsychologie*, в которых противопоставил положения Штумпфу и его ученикам по специальным вопросам и вместе, с этим выдвинул новое теоретическое понятие *Komplexqualität* переживания. Позднее проводил наблюдения, дал резюме обсуждения и свое толкование для сопутствующих приспособлений организма (*Mitbewegungen*) при пении, разговоре и слушании. Получил приглашение поехать временно (*Austausch-профессор*) на два года преподавать (на испанском языке) в университете в Буэнос-Айрес. В это время ездил по пампасам, ознакомился с особенностями жизни и т. д. Вернулся в Лейпциг и как экстраординарный профессор начал вести сперва семинарные занятия по *Völkerpsychologie*, а затем и читал лекции по психологии и философии. Крюгер был прирожденным педагогом. Как он сам говорил мне позднее, его всегда увлекала работа со студентами; каникулярные месяцы он употреблял на обдумывание и подготовку лекций и занятий следующего семестра, так что времени для оформления исследований не оставалось. Так свою работу *Über Entwicklungspsychologie*, изданную в 1915 году, он никак не мог удосужиться переработать через 15 лет, хотя и издательство просило об этом, так как книга давно уже разошлась, и было требование читателей. В 1911 или 1912 году он получил ординариуса в Халло-Виттенбергском университете, когда начал серию *Arbeiten zur Entwicklungspsychologie*, затем был избран *primo et unico loco* преемником Вундта в Лейпциге и основал серию по общей психологии *Neue psychologische Studien*, чем с одной стороны подчеркивал преемственность к последней серии, издававшейся Вундтом, а с другой то новое, что он сам внес в психологию — понятий *Komplexqualität*, *Ganzheit*, *Gestalten*. Каждый отдельный том новой серии, выходящей выпусками, был объединен одной проблемой, к редактированным им самим томам он давал общее руководящее введение. Некоторые тома предоставлял редактировать тем сотрудникам своего института, которые работали в нем еще при В. Вундте. В 1928 году он формулировал свою теорию чувства, выдвинул положения о глубине чувств, многообразии их, неразрывной связи чувства с каждым переживанием человека об окраске чувством. Эти новые его общие психологические теории целостности (*Ganzheitspsychologie*) он противопоставлял предшествующему этапу развития *Elementen-психологии*. Объявленные им в первый же семестр после возвращения из Буэнос-Айреса семинарные занятия по *Völkerpsychologie* были намечены *privatissime et gratis*, т. е. желающие работать в семинаре должны были сперва иметь беседу с профессором на квартире и если удовлетворят требованиям и получат согласие, могут записаться, что подразумевало ограниченное число участников и занятия без оплаты. Я

был одним из немногих в начале, позднее число достигало примерно четверть века 15; занятия эти вел Крюгер из семестра в семестр на разные каждый семестр темы — эволюции хозяйственных форм, труда, семьи и общественной организации, развития религиозных культов и верований и др. В начале семестра намечались темы рефератов и распределялись между участниками. Так я проработал большой материал по русской этнографической литературе об организации коллективного труда в крестьянской общине (периодика имелась в Лейпциге при музее, а книги прислал из Петербурга мне отец); в семинаре по эволюции религии Крюгер поручил мне критическое рассмотрение теории Вундта о том, что Вундт назвал в своей *Völkerpsychologie* примитивным анимизмом, так как это было самой начальной формой — магической — религии, что Вундтом не было выявлено. Тогда же зародилось решение взять как тему для докторской диссертации рассмотрение функций шамана сибирских народов в разрезе эволюции его психологического облика, проработав богатейшую по этому вопросу русскую литературу.

Крюгер был простым, приятным, веселым в общении, с даром юмора человеком, без тщеславия и чино-почитания; как-то, во время прогулки со студентами за город осуждал немецкое обязательное титулование профессора *Geheimrat*-ом вместо простого профессора; охотно после лекции шел домой вместе и продолжал беседовать на тему лекции, спрашивал все-ли было ясно и понятно изложено. Так устанавливались личные отношения. При глубоком патриотизме и гордости немецкой культурой, Крюгер всегда открыто шел навстречу нам иностранцам.

Параллельно с «психологией развития», как стал называть Крюгер вундтовскую *Völkerpsychologie*, я слушал в искусствоведческом институте Лейпцигского университета все лекции и участвовал в семинарах. Руководителем института был проф. Аугуст Шмарзо, крупный специалист по искусству романскому и готическому, по итальянскому ренессансу и барокко, автор больших по этим вопросам монографий, а также книг по теории изобразительных искусств. Когда я много позже получил его книги о законах композиции средневекового искусства, изданные во время и после первой мировой войны, я был удивлен — и так не знаю и сегодня — слышал ли кардинальные его высказывания об архитектуре в бытность его слушателем и так впитал в себя их, что не осознаю этого, или же сам пришел к аналогичным взглядам, которые и развивал своим слушателям в Тбилисском университете и Академии Художеств. Семинарные занятия по живописи треченто, по истории графики вел доцент, позднее профессор Геттингенского университета граф Фитцтум фон Экстедт. Я слушал также лекции его и Мартина Вакернагеля. Все лекции сопровождались заранее подготовленным и согласованным показом на экране диапозитивов. Семинары же (при небольшом числе участников) про-

водились по фотографиям, которые раздавались в нескольких экземплярах. А так сказать, вводный курс я прослушал в самом уже начале у Теодора Шрейбера, известного специалиста по античному искусству, который проводил его в Музее изобразительных искусств, находившемся через улицу от здания университета, на произведениях современного искусства, в особенности по скульптурам Макса Клингера, его Бетховена и других. В один из наездов в Берлин меня провел на очередную лекцию прославленного не только искусствоведа, но и как лектора проф. Генриха Вельфлина, мой друг Каффи, студент в Берлине. Это была одна из цикла его лекций о Дюрере, где он, демонстрируя свои положения на экране подготовленным иллюстративным материалом, показывал как построил Дюрер композицию своей гравюры Рыцарь, смерть и дьявол, используя даже раннюю акварель 1498 года. Второй раз мне довелось еще прослушать лекции Вельфлина во время научной командировки в Германию в 1927—28 гг., опять в Берлинском университете, где он — по возрастной границе — читал как приват-доцент лекции. Она была посвящена сравнительному противопоставлению ощущения формы у итальянцев и у немцев на материале средневекового искусства, опять, конечно, с демонстрацией подобранных и проанализированных примеров.

Лекции по другим предметам я выбирал интересовавшие меня своей тематикой. Я прослушал общий курс психологии у самого Вундта. Это также, как и лекции Лямпрехта или Бюхера, происходили в auditorium maximum с амфитеатром, вместимостью человек 500, всегда переполненным. Когда профессор входил в аудиторию, двери закрывались на ключ и никакой запоздавший в аудиторию не мог больше попасть. В психологическом институте я прошел преподавательский курс по экспериментальной психологии и участвовал в проведении экспериментов по какой-то теме, как это было установлено для специализирующихся по психологии. Первоначально было согласовано, что Вундт будет принимать диссертации, которые готовились у Крюгера; только, когда в 1911—12 гг. Крюгер стал ординарным профессором в университете Халле-Виттенберг, он смог сам принимать к защите диссертации. Так и было со мной. Прослушал я еще и несколько специальных курсов, в том числе последний семестр Э. Шпрангера по психологии характера. Полагающийся для студентов философского факультета общий курс истории философии и прослушал, помимо старика Хейнтце (Heintze), еще у Рауля Рихтера, не помню возможно еще какой-то. Из специальных курсов вспоминаю особенно интересные: посвященный Брахмом философскому освещению вопросов естествознания, где он касался начавшегося тогда переосмысления основ физики; курс Mentz-a касался вопросов теории познания, в частности разбора трудов Husserl-a, курс, оставшийся для меня не во всем понятным за недостаточной подготовленностью тогда; курс младшего Lipps-a был посвящен общим вопросам эстетики; разбор Кантовской Критики практического разума и курс по философии

Спинозы, читанный Paul Barth-ом с подробным переводом и анализом латинской терминологии этики Спинозы — два специальных вопроса, которые были выдвинуты мною для докторского экзамена; затем, интереснейшие лекции старика Johannes Volkelt-а по эстетике трагического и комического, которые он в отличие от напечатанной на эту тему монографии иллюстрировал не примерам из художественной литературы, а крупными фотографиями с картин; и его же лекции, посвященные философским основам Гетевского Фауста, сдвигом от начального к последующему, от первой ко второй части, причем естественно было прочитывать специально большие куски произведения; и наконец посвященный комментированию Нитцшеевского Also sprach Zarathustra семестр у Raul Richter-а, издателя его же дневника (Ecco homo). На первой же лекции Р. Рихтер заявил, что первые три книги не представляют трудностей к пониманию философского смысла, хотя это только художественное произведение; а потому он прямо приступил к разбору последней части, где между прочим отмечал чисто поэтические стороны, как, напр., мгновенное забвение-передышка Заратусты в пути в полдень, — мастеровски читая именно как художественное произведение.

Так как, приближаясь к окончанию своего пребывания в Лейпциге, я наметил третьим предметом для докторского экзамена политическую экономию, по разделам социального вопроса которой я прослушал ряд профессоров (Eulenburg, Plenge, Salomon), как вообще она меня интересовала, я посвятил три семестра слушанию лекций у знаменитого Карла Бюхера — каждый день недели час, притом самый ранний час — летом помнится, от 7 до 8, зимой от 8 до 9: первый семестр — теоретическая политэкономия, следующий — практическая и третий — наука о финансах. Кажется, и какие-то к этому семинарные занятия. Но в конце концов моего терпения не хватило на это самоограничение. Я бросил эту мысль, а когда дело дошло до самого экзамена, уже в Халле, то третьим предметом была этнография Сибири вместе с ее географией, намеченная по совету Крюгера. Один или два курса по этнографии я прослушал у крупного исследователя этнографии Африки Карла Войлэ (K. Weule). Это был, что называется «буршикозный» профессор, любивший отпустить крепкое словцо, пойти со студентами в биллиардную, за кружкой пива, отпустить смешок и т. д. В его полной аудитории не было места студенткам, настолько царил своеобразный дух. У Лямпрехта я прослушал курс источниковедения со всеми разработанными приемами изучения, критики, пользования, приемами публикации и т. д. и т. п.

Лейпцигский университет в те годы был одним из наиболее крепких и сильных в борьбе против студенческих корпораций (землячества). Корпорации эти сыграли, кажется, в эпоху освободительных войн с Наполеоном значительную патристическую роль. А через столетие дегенерировали и корпоранты обычно много лет бездельничали, устраивали попойки, небольшие дуэли, причем раны искусственно превращали в шрамы, и только последние несколько семестров работали для оконча-

ния университета. Впрочем, нужно сказать, что из таких перебесившихся подчас выходили и видные ученые, как напр., этнограф, проф. Войлэ. Борьба против этих объединений буршей в Лейпцигском университете выражалась в различных предприятиях, ферейнах научного порядка, и Freie Studentenschaft объединяла больше половины всего состава студентов, а общее число их было, если не ошибаюсь, больше пяти тысяч. Участники выше помянутых семинарных занятий, да и лекций тоже, не входили в корпорации, а входили в различные кружки по специальностям. Философский студенческий ферейн собирался раз в неделю в определенный день в 8 часов вечера в одной комнате определенного ресторана, где за кружкой пива проходило либо чтение и обсуждение определенного доклада, либо дискуссия на тему. Иногда приглашались профессора; помню, читал приглашенный из Берлина профессор Георг Зиммель, а из лейпцигских — Феликс Крюгер и Рауль Рихтер. Таким образом углублялись специальные знания участников, происходило обсуждение животрепещущих вопросов специальности.

Насколько изменился студенческий быт после первой мировой войны видно из случайных замечаний коллег во время моей научной командировки в Германию в 1927—28 гг. Учебный год тогда длился не 9, а 7 месяцев — летом три вместо четырех в мое время, зимой четыре вместо пяти, так как больше не было обеспеченных студентов и им, чтобы продолжать занятия, нужно было подработать на существование деньги или отработать полученное пособие от предприятия, в котором предполагал по окончании работать. Диссертации принимались в машиннописном виде вместо типографски отпечатанных, как требовалось до войны. Порядок этот, видимо, продолжается и сейчас еще.

Вопросы психологии развития и углубленный анализ произведений архитектуры, скульптуры, живописи и графики в равной мере привлекали внимание и интерес как мой, так и моей жены; это содействовало обсуждению всех этих вопросов дома и плодотворному с взаимным обменом мнениями посещению музеев и архитектурных памятников. За время жизни в Лейпциге мы выезжали в каникулярное время в дальние пункты, а в праздничные дни в близкие. Посещение таких мировых собраний, как музеи Берлина, Дрездена, Мюнхена, Вены обогащало наши знания и наше понимание и существенным образом пополняло виденное в Эрмитаже. Дополнялось это еще музеями других городов, каждый из которых отличался наличием того или иного развернутого полно отдела, а то и нескольких; такими были Германский музей в Нюрнберге, музей Аугсбурга, Франкфурта, Лейпцига, Альтенбурга, Шпейера, Кольмара и другие.

Знакомство с памятниками средневековой архитектуры романской и готической поры вскоре уже выделило на первый план романскую архитектуру с ее замечательным богатством фигурной и орнаментальной резьбы, а

в некоторых памятниках еще и исключительной впечатлительности сложными скульптурными ансамблями. В отдельных районах нам удалось довольно подробно ознакомиться с их романскими памятниками в пешеходных экскурсиях, частично даже живя в тех или иных местах и вживаясь в особенности старинных городских ансамблей. Как сказано романской архитектурой я сильно заинтересовался, занимался усиленно и был особенно рад, что Фитцтум назначил курс, посвященный романскому искусству, что обеспечило систематичность и равномерность в ознакомлении с материалом. Мы посетили с женой как близкие к Лейпцигу Альтенбург, Наумбург, Wechselburg, Schulpfort-a, так и расположенные в Харце и Тюрингии— Quedlinburg, Гернроде, Гослар, Хальберштадт, Хильдесхайм и Брауншвейг, а также отдаленные Бамберг, Нюрнберг, Регенбург, Аусбург, Мюнхен, Вена, Констанц, прирейнские Лимбург на реке Лан, Франкфурт на Майне, Майнц, Вормс, Шпейер, а также Эльзасские— Кольмар, Мурбах, Шлетштадт, Страсбург. Всюду знакомились с древней архитектурой— романской в первую очередь, которая и определяла основной подбор посещенных мест, но также, конечно, и готической, ренесанской, барочной и старыми жилыми кварталами городов. Не остались без внимания и музеи городов. Все это я еще значительно пополнил в обе командировки за границу в 1927—28 и 1930 годах. Романская архитектура невольно зывала к сравнению со своими родными грузинскими памятниками, о которых тогда я имел еще только смутное представление по существу накоплением впечатлений, хотя жена моя уже тогда все время пророчила мне занятие именно вопросами истории искусства.

Упомяну в связи с этим, что в университете был в практике хороший обычай: совместные с профессором Ausflug-и его ближайших слушателей в каникулярную неделю троицы, летом. Экскурсию намечали в красивую местность, а чаще и к архитектурному памятнику. Мне вспоминаются экскурсии с проф. Лямпрехтом в Наумбург и в Шульпфурту, где он давал интереснейшие сравнительные пояснения. Карл Лямпрехт — директор основанного в те годы Института всемирной истории и истории культуры и автор многотомной истории Германии, являлся вместе с тем, большим специалистом по средневековой истории искусства; он один из первых исследователей убора карловинских рукописей группы Ада. На таких вольных прогулках в течение целого дня естественно возникали интересные разговоры на близкие научные темы.

Я рано уже был захвачен творчеством Дюрера, работал над изданными Липпманом, правда бессистемно, его рисунками, что-то в 4 или 5 томах in folio; впрочем отсутствие группировки и хронологических определений для недатированных самим Дюрером рисунков зывало к обработке разных тем на этом материале. В связи с этим я предпринял (дважды) поездку всей семьей с двумя малыми детьми в Вена, где привлекали не только картины Дюрера, но и акварели и рисунки в собрании Альбертины. Возвращался я

специально через Прагу, чтобы [между двумя поездами посетить галерею с картиной Дюрера *Madonna mit Schwertlilio*, что мне и удалось. Эта сильно попорченная картина (1508 года) в Пражской галерее интересовала меня, так как представлялась мне как бы переработкой фигуры мадонны из его, исполненной несколько лет ранее, акварели (Марии со многими зверьками). Особая поэтичность этой акварели легла в основу картины, которая считается, однако продуктом мастерской, а не самого Дюрера. Имеется еще одно повторение этой композиции в частном английском собрании и также очень плохой сохранности. В композиции картины, центр которой составляет мать с ребенком, сидящая в саду с вьющимися виноградными побегами и ее многими детально переданными по всей площади травками и цветами, в частности с лилией, послужившей основанием для обозначения самой картины, сопоставлены, действительно, без внутреннего согласования, в левой верхней ее части стена и проем ворот, образующий как бы дыру.

Мне одному довелось совершить поездку по некоторым городам Италии. Весть о кончине Гогло меня сильно потрясла и жена настояла на поездке на берег северо-итальянского озера Лугано, где я провел вероятно, недели две, а затем посетил Милан, Флоренцию, Болонью, Рим, Неаполь, Помпеи и Геную, посещая и знакомясь с музеями. Венецию с Равенной я намеревался посетить, как другие европейские музейные центры, позднее с женой. Но эти намерения войной 1914 года были развеяны.

При этой поездке в Италию я посетил впервые Мюнхенскую Пинакотеку, где меня захватил глубиной известный автопортрет Альбрехта Дюрера — я ничего более глубокого, более значительного и захватывающего, чем это произведение, не знаю. Возможно, помогло пониманию мое тогдашнее состояние, хотя то же впечатление он произвел на меня и при посещении во время научной командировки в 1928 году. В письме к жене из Мюнхена от 5 января я писал: «Впечатление внутренней жизни в этом автопортрете опять то же, что было и раньше! Вероятно, именно этой вещи я обязан тем, что стал «историком искусства». Не жалею, а торжествую! Как и тогда, в первый раз, как я натолкнулся на этот автопортрет (во время поездки в Италию — ровно 20 лет тому назад!), так и теперь как-то невольно встает передо мной (м. б. только мой образ его) образ Бенедикта Спинозы с его глубоким «не плакать, не смеяться, а понимать». Т. е. значит не раздирать в иступлении — и забыв все и вся на свете — свои одежды, и не смеяться, насмехаясь или же в игнорирующем это все и вся самодовольном наслаждении и осуществлении своей радости, и поняв все горе, мучение, и всю глубину радости, принять вместить, оправдать и, простить. Другими словами то великое, почти нечеловеческое, при котором возможно, осуществимо, равно «спокойно», с пониманием отнестись к совсем различным явлениям, быть может доходящим до полной взаимной про-

тивоположности и несовместимости, но конечно, если они суть явления, проявления полной, целостной душевной структуры, т. е. полноценное выявление, а не какое-нибудь мимолетное влечение, случайная склонность. Возможность таким образом вместить (именно «понять») эти противоположности жизненных характеров (именно характеров), а не мимолетных склонностей, лишь бы они были честно и правдиво, полновесно преследуемы. Вот это все, кажется мне, сказано, просто, до наивности просто и тем самым потрясающие до самой глубины в автопортрете Дюрера. Как-то невольно, уже выйдя из галлерей и как бы суммируя это впечатление, встало предо мной тоже аналогично потрясающее впечатление — от венского автопортрета Рембрандта. И как удивительно, что и там дан портрет en face, полный en face, центрального расположения; а также, как у Дюрера, с показанием рук (по пояс). Конечно Рембрандт никогда не видал этого Дюреровского портрета и не знал ничего о нем. Просто одинаковая глубина, потрясающая глубина привела и к одинаковому художественно-композиционному решению, оформлению. И это в совершенно различные по стилю эпохи: классицизм — и барокко! В обоих, именно, рука есть еще один из элементов, из моментов художественного оформления. И как отличны они при всем сходстве, так сказать, как внешнем, так и внутреннем. Для Дюрера еще была возможность (наивно, конечно) оформить это свое отношение к миру в формах «святости», как это — мне кажется очень хорошо подмечено — назвал Стриговский в разговоре со мной, отмечая, что Дюрер дает собственно голову Христа, бессознательно влагает ее в свои черты. (Дело здесь, конечно, не в этом; это только очень поверхностное, внешнее, формальное пояснение; действительность — в том именно Спинозовском отношении, о котором я выше говорил). Для Рембрандта все остается вполне земным, так сказать; остается на стадии констатирования как бы свершившегося и пережитого потрясения, удара, горя, которые как-то (почти как катарсис греческой трагедии) очищают человека и делают его просветленнее, человечнее. Того, как-бы дополнительного божественного качества, способности, которые есть в портрете Дюрера, у Рембрандта не было. Хотя по существу его переживания были те же, его отношения к людям тоже такие же. Как все, это велико!».

После этого Мюнхенского откровения понятно, что я с особым вниманием впитывал затем, в Италии, и лирическую прелесть Дюреровского поклонения волхов в Трибуне Уффиций и его изображение 12-летнего Христа в споре с книжниками и фарисеями в галлерее Барберини в Риме — картину проданную позднее, в 1934 году, новому коллекционеру Тиссену в Лучано. Эта написанная в пять дней (*opus quinque dierum*) относительно небольшая картина (площадью что-то 65×80 сантиметров), отличается глубиной психологической характеристики всех полуфигур; она мне живо напоминала картину бурных

собраний в революции 1905—06 годов, когда в тесных помещениях дебатировались представителями разных политических партий животрепещущие теоретические вопросы — вокруг центральных спорящих фигур тесная масса сторонников той или другой стороны, скептиков, несогласных, сомневающихся, убеждающихся и т. д. Сложность и законченность композиции с совершенно новым для Дюрера решением из пряснейших фигур, высокое законченное мастерство письма ставят этот шедевр в одну линию с его другими великими произведениями. В специальной же литературе встречается снисходительная оценка этого произведения, как курьеза, среди других картин Дюрера, что мне представляется совершенно необоснованным, неправильным. Если в противовес другим картинам, писанным Дюрером собственноручно в течение нескольких месяцев, эта обозначена написанной за пять дней — обстоятельства этого остаются нам неизвестными, — то подготовительная работа и к ней велась достаточно долгое время. Это показывают несколько сохранившихся этюдов с натуры таких отдельных частей картины, как руки Христа, его голова, руки стариков с книгами, причем один из вариантов последних не использован, жест в картине заменен другим положением книги в руке. Последнее говорит об углубленной подготовке самой картины и о том, что сохранившиеся (детально проработанные) подготовительные рисунки только часть этого материала, т. е. здесь, как мне думается, Дюрер шел тем же творческим путем разработки картины, как и в других случаях, а именно: прежде всего общая концепция картины в беглом наброске (первом) всей композиции нервными быстрыми штрихами с самой основной штриховкой, выявляющей жестикуляцию, настроение, формы: такой набросок намечает сначала же все и определяет дальнейшее штудирование деталей по натуре, подбираемой специально для этого, причем в процессе этих штудий им вносились иногда те или иные уточнения композиционного решения, и т. п. Так и для этой картины 12-летнего Христа с книжниками и фарисеями был несомненно сделан сперва общий набросок, а затем разрабатывались детали отдельных частей композиции, законченно построенной с переплетением двух пар рук в центре и со средней осью всей картины в фигуре Христа, окруженного шестью фигурами различных психологических типов: фарисействующий оппонент, усиленно жестикулирующий и прерывающий речь Христа, рядом с ним два убежденных старца, сидящих спереди рядом, из которых один закрыл свою книгу, уверовав в правоту Христа, а другой еще внутренне только осваивается с этим, держа полураскрытую книгу, машинально отвернув ее на коленях от себя (это движение рук заменил сохранившийся в рисунках эскиз, намечавший другой жест — закрывание книги); еще один следит по книге за словами спорящих — он с недоверием относится к новому слову; а рядом с ним испуганный новизной, тоже недалекий, слушатель и, наконец, последний — только

заинтересованный тем, кто же победит в самом споре, а не самой материей его, т. е. как бы безучастный к существу спора.

В 1913 году летом (после временного пребывания в связи с отделкой моей диссертации в Лейпциге) я поехал повидаться с другом Каффи, работавшим вместе с другим когда-то учеником нашей школы, французом Бургэсом над одной книгой. Через Париж, где я зашел только в Notre Dame, я проехал в Авальон, где они жили, что дало мне возможность увидеть чудный романский портал церкви Сан-Лазар и пройти из Авальона в Везелэ с его изумительной пластикой церкви Магдалины. Вернулся я по совету Каффи через Нанси, где видел интересную дворцовую площадь в центре города, все улицы из которой на ночь запирались решетчатыми узорными воротами, как еще в XVIII веке.

В командировке 1927—28 и 1930 годах я посетил, как упоминал, ряд других романских храмов и художественных музеев, а именно: Дессау, Веймар, Касмель, Марбург, Киль (Kiel), Мюнстер, Эссен, Хейдельберг, Франкфурт, Трир, Аахен, Кельн, Бонн, Андернах, Мариа Лаах, Шварцрейндорф, Боппард, Зинциг, Бахарах, Маннхейм, Карлсруэ, Дармштадт.

Лейпциг занимал в те годы исключительное место, как центр музыкальной жизни страны. Знаменитыми Gewandhaus-концертами, организованными впервые в середине 19-го века композитором Мендельсоном—Бартольди, в те годы руководил крупнейший дирижер Европы—Артур Никиш. Все места в концертном зале были обонированы из года в год одними и теми же семьями. Но зато по средам, накануне концерта бывала днем генеральная репетиция, открытая для публики: студенты покупали билеты с пониженной платой. Мы с женой были постоянными посетителями. Прослушали громадную программу классической музыки и интересных современных композиторов — разнообразную хорошо подобранную и замечательно исполненную. В том же гевандхаузе находился и малый зал для камерной музыки. Квартетные собрания происходили в нем, кажется, раз в месяц. Бывали квартетные собрания также приезжих извне ансамблей с именем. Помню приезд квартета Лейхтенбергского из Петербурга, в котором альтистом был мой учитель по скрипке А. А. Борнеман, фактически управляющий составлением программ разучивавшихся квартетом произведений. Он говорил тогда, что первый концерт с программой из русских композиторов (Бородин, Чайковский), прошедший с большим успехом вызывал большое напряжение перед вторым, где программа была составлена из немецких классиков (Гайдн, Моцарт, Бетховен). Дело в том, что критика ставила вопрос, будут ли это хорошо знакомые слушателям, родные им, авторы исполнены также безукоризненно, как в первой программе. Концерт второй также удовлетворил всем высоким требованиям и ожиданиям публики и критики.

Другим исключительно музыкальным явлением в Лейпциге были органные мотеты, а иногда и концерты в Томас-кирхэ: каждую субботу (с 11 до 1/2 12) музыкальная часть воскресного «богослужения» исполнялась в Томас-кирхэ подряд и все места в церкви заполнялись слушателями; печатная программа продавалась. Эти мотеты исполнялись на том же органе, на котором играл сам Иохан Себастьян Бах еще за 200 лет до того; этой длительностью игры на нем особенно выделяющиеся качества инструмента. Программа составлялась в основном из Баховских произведений, лишь частью из других авторов. В связи с большими праздниками бывали там же и концерты с органом, оркестром и певцами, в том числе — знаменитые Баховские «Passion».

В юбилейный год Баха в городе было много связанных с этим мероприятий. Была вскрыта могила его в склепе в Johannis-Kirche и по черепу дано восстановление головы, а в музыкальном отношении несколько дней подряд шли концерты из различных видов его творчества, — рядом с большими церковными произведениями для голоса, органа и различного состава инструментов — шуточные кантаты и разные сольные номера.

В театре оперном организовались абонементы на циклы опер Моцарта, Вагнера, что дало нам возможность познакомиться с замечательными комическими операми Моцарта в хороших, интересно оформленных постановках, как *così fan tutte*, Похищение из Сералия, не говоря уже о широко известных Свадьбе Фигаро, Волшебной флейте, Дон Жуане, а также из Вагнеровских его Кода ди Риеници, Нюрнбергские мейстерзингеры, с исключительными исполнителями комических ролей.

Концерты отдельных исполнителей давались в различных концертных залах города — сообразно размеру зала и программе концерта.

Так концерт скрипача мировой известности Пабло де Саразате происходил в цирке, отвечая невероятному наплыву слушателей. А концерт из шести сольных скрипичных сонат И. С. Баха я слушал во время позднейшей командировки в небольшом зале человек на 250—300, причем исполнительница играла не теперешним скрипичным смычком, а сделанным по образцам баховского времени (в роде виолончельного, что давало ей возможность брать одновременно звуки трех струн).

Билеты на все такие предприятия студенты доставали в университете через специальную организацию, своевременно и без трудностей: немецкая организованность не требует особого разъяснения.

В 1909 году праздновали 500-летие университета. К этому времени в актовом зале университета было закончено исполнением большое декоративно-аллегорическое панно лейпцигского художника, графика и скульптора Макса Клингера. На торжественном заседании Вундт прочел большой доклад о росте университета за эти столетия с выявле-

нием ведущих тем и исследователей; причем выяснилось, что самый широкий разворот исследований и общего роста Лейпцигского университета падает именно на последние годы. В городе проходили процессии наряженных в исторические костюмы; группы, воспроизводившие эпизоды из жизни университета; вечером факельцуг, а также другое. На торжество были приглашены старшейшие студенты, считавшие 100 семестров с окончания, они в колясках цугом проезжали по городу к университету. Конечно, был и праздничный для студентов ужин в специально построенном бараке с речами, пением и другими увеселениями. Были выпущены в связи с этим юбилеем разные издания, в том числе открытки с видами университета, портретами профессоров и т. п., которые еще десятилетиями позже можно было приобрести.

Последние четыре или пять семестров пребывания в Лейпциге я усиленно собирал материал и работал над диссертацией. Темой был выбран, по согласованию или желанию профессора Крюгера, вопрос развития религиозных культов у народов севера Азии, для которого имелась богатейшая литература фактов и довольно шаткое, а то скорее предположительное построения в объяснение фактов, и даже с признанием участия сверхестественных сил в шаманских кампаниях. Причем всегда говорили авторы о шаманстве (или шаманизме) и старались набросать картину некой системы верований. Я же постарался показать какие функции несет на намечающихся ступенях развития отдельных народов Сибири шаман, как они расширяются и изменяются и как в последнее время намечалось совсем новая стадия в этом развитии. Диссертация была разбита на четыре главы. Кроме того, я проработал отдельно и свел материал еще и по костюму и бубну шамана, тоже с попыткой наметить эволюционные этапы. Было проработано свыше... названий книг и статей, а также привлечен ряд неопубликованных материалов со слов исследователей (что было сделано во время каникулярных наездов в Петербург).

Когда общий абрис исследования был определен и материал распределен по главам, детальный план работы Крюгер обсудил со мной, сделал ряд указаний. Работа в машинописи была представлена. Последние два семестра Крюгер читал не в Лейпциге, а в Халле на Заале ординарным профессором университета Халле-Виттенберг, именовавшегося так по воспоминанию о тезисах, прибитых Лютером в дверях Виттенбергского университета, позднее слитого с Халле. Я ездил на семинарные занятия в Халле, расположенном примерно в полчаса езды по железной дороге от Лейпцига. Какие перипетии нужно было осилить от написания диссертации к сдаче экзамена я не скажу. Только Крюгер отметил после сдачи мною 1-го августа 1912 года докторских экзаменов, что для печати необходимо несколько облегчить язык диссертации, для чего рекомендовал одного из своих слушателей в Лейпциге. Сним я договорился пройти всю работу летом следующего года, так как Крюгер до того времени уезжал в США по приглашению, а всю работу предполагал включить в намеченную им серию Arbeiten zur

180

Entwicklungspsychologie, что возможно было лишь по его возвращении в Германию, и действительно, в начале 1914 года диссертация моя в объеме первых глав всей работы была отпечатана издательством Энгельмана без оплаты с моей стороны, так как набор должен был лежать до того времени, когда вся работа вышла бы в названной серии. Это в связи с разразившейся войной не произошло, хотя я послал из Петербурга в конце 1913 или начале 1914 года доработанные третью и четвертую главы исследования. Но как я потом узнал, куда их в предвоенном волнении Крюгер девал, он не знал, не нашел, хотя набор первых двух глав многие годы лежал неразобранном. Характерно, что тогда в Германии так называемая публичная защита диссертаций была давно уже отменена, как ненужная пустая формальность. Диссертация принималась одним или двумя рецензентами, фамилия которых, т. е. ответственность за качество, проставлялись на отпечатанной диссертации, представляемой в установленном числе экземпляров в университет. Лишь после этого уже диссертанту присваивалось ученое звание доктора философии и магистра свободных искусств (*magister artium liberarum*). Диплом я получил по почте в Петербурге с оплатой в 6 марок; он был типографски отпечатан и прислан в двух подлинных экземплярах на ватманской бумаге за подписью ректора и декана с приложением выпуклой печати на них и еще 10 копий на плотной бумаге, из которых у меня именно уцелела одна единственная. Подлинники и остальные копии погибли с остальным имуществом при переезде в 1917 году в Тбилиси.

Когда разразилась первая мировая война и стало очевидным, что ждать появления всей работы не приходится — во всяком случае в ближайшее время, — я сделал большой доклад о функциях шамана на заседании отделения этнографии Русского Географического общества в Петербурге в 1916 году. Доклад вызвал острый интерес, использованы были установки психологии развития, противопоставленные старым взглядам. По докладу развернулась дискуссия, получившая отражение в напечатанных протоколах отделения. Отмечу внимательное и добросжелательное отношение секретаря, известного исследователя Якутского языка и фольклора Э. К. Пекарского, о представленных письменно возражениях Л. Я. Штернберга по докладу и советовавшего дать на них ответ, что я, конечно, и сделал. Важное следствие возымело прочтение мною доклада в том отношении, что другой видный исследователь якутского фольклора Ионов В. М. опубликовал хоть и с 20-летним опозданием, критический разбор посвященных шаманству частей книги В. Л. Серошеурского, Якуты, 1869 года, и затем опубликовал свои материалы по некоторым верованиям якутов.

Отмечу еще, что эту работу о шамане я еще раз переработал иполнил новым за 20 лет материалом в связи с 60-летием проф. Крюгера, очень сердечно встретившего меня во время моих командировок в Германию в 1927—28 и 1930 годах, когда он говорил, что моя диссертация получила в свое время положительную оценку в печати. Пе-

реработанный и исправленный, в частности с учетом критической работы Ионова о Серошевском, текст всей работы из четырех глав я преподнес с большим введением, где дал обзор использованной литературы, Крюгеру как дань признательности к 60-летию. Получил письмо с благодарностью и запросом, согласен ли на напечатание, если исследование не было напечатано по-русски. Я сообщил, что обработал в связи с его юбилеем, и что буду только рад раз он считает ее достойной напечатания. При этом отметил, что цитату из Радлова нужно выправить по печатному немецкому тексту, которого у меня под рукой нет, почему я привел ее в переводе с перевода. Ответа не последовало. Через полгода я сделал попытку узнать, в каком положении вопрос о напечатании, послав исправление цитаты. Ответа опять не последовало. Не достигнув еще 70 лет, Крюгер, очевидно, был отстранен от профессуры — не из-за переписки ли со мной?

Как диссертация прошла по университету Халле с обозначением на ней места выпуска Halle an S., так и докторский экзамен я держал в Халле, так как Крюгер уже тогда был ординариусом в Халле. Экзамен был назначен в пять часов и длился сплошь до семи. Первый предмет философия и психология, которые я сдавал Крюгеру, занял примерно час. Основные вопросы, которые были выделены и служили темой беседы были, как я уже упоминал, этика Спинозы, и критика практического разума Канта. Приходилось не только четко резюмировать положения каждого, но и сопоставлять их друг с другом и с положениями новой мысли в этой области, в частности, увязать с положениями, развивавшимися самим Крюгером; по экспериментальной психологии было меньше вопросов и короче. По окончании этого экзамена Крюгера сменил проф. Вильгельм Ветцольд (Wätzoldt), позднее генеральный директор государственных музеев в Берлине, с рядом гравюр и воспроизведений рисунков Дюрера в руках, сообразно со специальными вопросами по истории искусства, которые мною были указаны: немецкая гравюра 15 и 16 веков, живопись Грюневальда и скульптуры Микель-Анджело. Помню, что по 15 веку он меня ничего не спрашивал, а из 16-го, кажется, только Дюрера — показав подготовительный рисунок к ранней гравюре «блудного сына», и спрашивал об изменениях всей композиции, поворота в обратную сторону и пр., других примеров не помню. Вопросы и ответы чередовались быстро, экзаменатор был очень доволен. Экзамен близился к концу, когда он — уже в порядке простой беседы стал расспрашивать о Грюневальде: у меня сложилось впечатление, что изумительный Изенхеймский алтарь в Кольмаре Ветцольду в подлиннике не был известен; а Грюневальд в 1912 году, можно сказать, еще не был по-настоящему открыт искусствоведами — это была только еще начальная пора выявления его творческих особенностей. Экзамен длился полчаса; он был продолжен последним экзаменатором, профессором географии, фамилию которого не могу вспомнить, еще на полчаса. Против предварительного уговора его вопросы были все по географии Сибири и лишь кое-где связывались

с этнографией, причем мои знания оказались недостаточно дифференцированы, детальны, а в некоторых пунктах (помнится, о температуре) по русским книгам, которые я читал расходились с известными ему. Таким образом, при обсуждении экзаменаторами, какую вывести среднюю отметку, географ никак не соглашался повысить, чтобы можно было вывести отлично, как мне потом рассказывал Крюгер; таким образом при двух пятерках и одной тройке вывели среднюю четверку (*magnasim laudo*). На экзамене присутствовал кроме каждого отдельного экзаменатора декан факультета, известный германист (или романист), проф. Bechtel, который, объявив мне результат, пожал руку, расспрашивал о школе, выражая свой восторг по поводу отличного знания мной немецкого языка. После этого сплошного, длившегося два часа, экзамена, Крюгер взял меня, уставшего, к себе домой, заботливо угощал и только после этого отпустил ехать в Лейпциг, где меня ждали с подарками жена и теща.

Для уравнивания в правах диплома д-ра философии немецкого университета с русскими, требовалось сдать магистерский экзамен. Он состоял из ряда отдельных философских дисциплин, т. е. был построен совсем иначе, чем в Германии, где по каждому предмету экзаменов требовалось общее знание его в объеме ведущих руководств и на этом общем фоне два три отдельных вопроса во всех деталях их разработки в существующей литературе и в увязке с остальными. Мне приходилось ожидать напечатания диссертации и получения диплома. Поэтому по приезде в августе в Петербург я стал преподавать немецкий язык в двух классах кадетского корпуса, что давало отсрочку по воинской повинности. Одновременно записался слушателем в основанный графом Зубовым в его доме на Исаакиевской площади частный Институт истории искусства, потом в 1922 году преобразованный в Институт театра и... с богатой систематически подобранной, специальной библиотекой и репродукциями, где слушал лекции проф. Д. В. Айналова по памятникам ранне-христианского искусства и др. и в Археологический институт, где тоже прослушал ряд лекций, впрочем бросив на середине ходить, ввиду очень специфического преимущественного архивоведческого и раскопчного археологического уклона. Дома же я начал систематическую проработку изданий по средневековой археологии Кавказа, в особенности Грузии, и намечал, как связать эти данные с общими истории искусств. Так произошла окончательная перемена моей научной ориентации от психологии развития на историю искусства и в особенности Грузии. Впрочем еще в те же предвоенные 1912 и 1913 годы ко мне обратились через третьих лиц с просьбой прочесть систематический курс лекций по истории развития религии для рабочей аудитории — полулегально в интересах антирелигиозной борьбы. Я подготавливал его и был готов начать, но затем поступил отбой. Так это чтение и не состоялось.

Осенью 1913 года скончался отец, что отозвалось болезненно в самых разнообразных отношениях. Весной 1914 года один из знакомых предложил принять участие в пешеходной экскурсии по Сванетии, тогда дело еще новое, неизведанное. Я принял в ней участие с двойной тогда задачей — ознакомиться с древностями и с этнографическими особенностями. В составе пяти человек двинулись мы, после кратковременной тренировки в Боржоме и Боржомское ущелье, по Ладжанурскому живописному ущелью с рюкзаками за плечами, перевалили в Квемо Сванетию, где в Сасаши натолкнулись на акад. Н. Я. Марра с женой, изучавшего сванский язык и собиравшего по нему материалы в доме священника Арсена Ониани. Марр был приятно поражен такой группой туристов, стал расспрашивать о побудивших к этому интересах, приветствовал привезенным из Кутаиси в бурдючке вином и загорелся, когда я высказал большое желание поступить в университет на грузинское отделение; но я был в сомнении из-за незнания грузинского языка, он заверял меня, что у нас есть примеры из русских, говорил о безусловной возможности этого и даже пообещал содействие, если понадобится.

Акад. Н. Я. Марр арменист и грузиновед с мировым именем, был человеком экспансивным, можно сказать неуравновешенным, порывистым и восторженным в своих привязанностях к ученикам и способным из-за каких-либо расхождений возненавидеть их. С И. А. Орбели, также аналогичным человеком, эти приливы и отливы повторялись несколько раз. Это неистовство натуры Марра не давало ему возможности оформить свои обобщающие теории, — в языкознании Кавказа он дал много частных решений, запутав все под конец жизни своей «новой теорией о языке». Выдающееся значение его филологических работ, однако, еще значительно превосходят его археологические работы в Ани. И, однако, и тут он смог в конце жизни опубликовать — его же словами из предисловия выражаясь — только «посмертное» сочинение, т. е. не доведенное до его тогдашнего понимания явлений жизни и творчества Ани, и, по-видимому, даже откинувшего кой-какие части из этих его публичных лекций. Когда И. А. Джавахишвили, И. А. Кипшидзе, А. Г. Шанидзе в момент революции осуществили подготавливавшееся основание грузинского университета в Тбилиси и покинули Петроград, Марр воспринял это, как большое общественное горе и личную обиду. То же самое произошло в отношении меня. Когда после длившегося несколько лет перерыва в регулярной связи КИАИ с его директором в Петрограде, акад. Н. Я. Марром, наладилась эта связь и были проведены довыборы научных сотрудников с пополнением разных специальностей, обеспечена финансовая часть и дан новый устав (в 1923 г.), я считал свой долг в отношении Марра и Института выполненным. Ведь я вел фактически все дела КИАИ с момента отъезда за границу замдиректора проф. Е. С. Такайшвили с грузинскими древностями. В обстоятельном письме я изложил это положение, под-

черкнул, что считал долгом довести КИАИ до момента восстановления регулярной связи с Марром, после чего только ставлю вопрос об освобождении меня из КИАИ ввиду того, что вести научно-исследовательскую работу над изучением памятников грузинской архитектуры одновременно в двух учреждениях невозможно, что я не могу поделить программу на две части, так как она одно органическое целое, и поэтому я решаю полностью сосредоточить работу при Тбилисском университете. В университете у меня организован кабинет с сотрудниками, подбирается нужный аппарат и материал, в то же время общая преемственность работы в КИАИ обеспечена произведенным пополнением и пр. На это письмо, как позднее выяснилось, Марр послал мне ответ — по-видимому, в нем он старался сохранить меня в КИАИ — который однако за ненахождением (из-за неправильного адреса) адресата (т. е. меня) был возвращен Марру. Не дождавшись ответа от Марра, я заявил в феврале 1924 года на заседании ученых членов КИАИ об отправленном мною письме, о молчании Марра в течение нескольких месяцев и о моем, таким образом, выходе из членов. То, что я оставил КИАИ ради университета, Марра огорчило и кровно задело; он до конца своей жизни относился ко мне отчужденно. Получив протокол заседания, на котором я заявил об уходе из КИАИ, Марр прислал мне короткое письмо, где только признал факт моего ухода, вложив в него конверт от первого, возвращенного ему письма, но без самого письма, впрочем подписав «всегда одинаково преданный». Попытка проф. Л. М. Меликсет-Бека примирить Марра позднее со мной, когда он после публичной лекции Марра в Тбилиси повел меня к нему, больше пары скупых общих фраз ничего не дала и Марр поторопился заговорить с кем-то другим.

В Земо Сванетию мы перевалили с двумя проводниками сванами через Горвешский перевал в Ушгул: незабываемое было наше шествие в ночной темноте с дымящимися факелами из мазута, по узким улочкам, среди башен при домах, и с длинными, как пики, бамбуковыми палками в руках — все отдавало средневековым, романтикой. Двое из нашей группы отделились в Местии и перевалили оттуда на Северный Кавказ, торопясь на работу. Мы втроем прошли вплоть до Ецери, где были приняты у Дадешкелиани, что-то глухо намекавшего на политические осложнения и мобилизацию, что требовало его быстрого возвращения в Дагестан, но ничего определенного не сказавшего нам. Из Ецери перешли около Эльбруса, через Донгузорунский перевал к Минеральным водам, где, наконец, узнали все о разразившейся за неделю, или больше, войне, о чем нам уже, правда, без всяких объяснений и подробностей, говорил одинокий встречный у Эльбруса. Понимая, что я должен по мобилизации призываться, немедленно поехал к семье, жившей в Гори, и заявился там на призывном участке. На мое счастье в назначенный день осмотра рядом с призывающимися краснощекими крепкими деревенскими парнями я

выглядел хилым, бледнолицым, и был милостливо забракован, — милостливо, так как в случае признания подлежал суду, как дезертировавший в течение что-то двух недель. Впрочем в 1917 году я дожидался новых обследований (кажется в третий раз) по призыву в Петрограде и не мог тогда выехать в Ани. По возвращении в Петербург я был, не без трудностей, зачислен вольнослушателем грузино-армяно-персидского отделения факультета восточных языков.

Направленность отделения, как и всего факультета, была чисто филологическая. На первом плане и основным было изучение языков: уже литература сильно отступала; а история и все прочее стояли на заднем плане. Кроме древне-грузинского и древне-армянского требовалось программой еще изучение арабского и персидского. Но вскоре я увидел, что то количество времени и сил, которое требуется для того, чтобы осилить арабский и персидский, ни в какой мере не оправдывается в моей основной начатой работе по изучению грузинского искусства. Поэтому я вскоре уже, вероятно, к концу первого же семестра бросил занятия арабским и персидским. Напротив того усиленно занимался грузинским и армянским. Собранный мною летом 1914 года в Грузии материал я старался использовать: прежде всего привезенный из Сванетии материал этнографических наблюдений и кое-какой по древностям. Этот материал я развернул на докладе в отделении этнографии Географического общества — собственные этнографические наблюдения в связи с обсуждением имевшегося в печатной литературе. На доклад этот пришел Н. Я. Марр, вероятно получивший извещение, как член общества, и И. А. Джавахишвили, которому он сообщил о моем докладе. С другой стороны тогда же осенью 1914 года я отнес Н. Я. Марру небольшое исследование о Саорбийской церкви 1152 года, после того как я ознакомился с издававшейся Академией Наук под редакцией Марра серией «Христианский Вестник». Марр тут же при мне прочел работу, читая надпись и перевод ее, только мельком сказал: «Вы так понимаете текст»; работу одобрил и напечатал в ближайшем номере. К переводу надписи прибавил примечание от редакции, как это делал и в других статьях, давая иной ее перевод — толкование. Явно Марр был заинтересован мною и видимо говорил с членами факультета, так как Я. И. Смирнов с упреком сказал мне вскоре после доклада, отчего я его не известил о докладе. Вот почему позднее, читая доклад о функциях шамана, я его известил; он пришел и, видимо, слушал с настоящим интересом и сочувствием, ибо говорил мне потом о выступлениях против моих положений старых этнографов, как не понявших основанной направленности доклада. Я. И. Смирнов сам много возился с вопросами дохристианских культов и верований.

На лето 1915 года Марр предоставил мне, как слушателю, практику в Ани; в том году над описанием пещерного подземного города работал Д. А. Кипшидзе, а над обмером церкви Аbugамренц и Ере-руйской базилики работал архитектор Н. Г. Бунинатов и Тарагрос

Тер-Вартанян, когорый чертил еще и план Ани. Поставленная мне задача состояла в работе в анийском музее и в разборе керамических находок из раскопок, предыдущих трех, четырех лет. Но помогал я и в облегчении обмерных и иных работ. Подготавливаясь к порученной мне работе над средневековой керамикой, я проработал имевшуюся литературу и публикации по ближневосточной средневековой керамике, равно по фустатской Египта — французские, немецкие и английские публикации (конечно, по указанию Я. И. Смирнова), что существенно помогло мне в Ани. Анийский музей в разных частях являлся скорее складом найденных во время раскопок мелких предметов обихода и фрагментов, наскоро расставленных, чем музейной экспозицией; я предложил произвести более органическую расстановку экспонатов, на что получил согласие Марра и более обозрительно расставил первоклассную художественную керамику — ажурные фаянсы, ангобную и простую красную посуду в цельных экземплярах, деревянную резьбу, гипсовые рельефы и многое другое; и принялся распределять на нескольких планшетах в типологической группировке фрагменты больших сосудов («карасов») с оттиснутыми рельефными поясами, когда ко мне в здание музея пришел Марр, проверить мою работу. Он с большой похвалой отнесся к сделанному. Я рассказал, чем руководствовался при группировке карасных фрагментов, на это он предложил мне написать работу об этих карасных фрагментах. Печатание очередного номера с этой работой так затянулось, что в компанию 1916 года я мог взять с собой гранки статьи и дополнить ее, особенно в иллюстративной части.

Если переход на второй курс можно совершить без экзаменов по арабскому и персидскому, то на третий это было бы невозможно. Поэтому Марр, как декан факультета, провел ради меня организацию нового отдела «христианского востока» (м. б. реорганизацию армяно-грузинского?) с увеличением значения изучения вещественных памятников и истории; я стал единственным слушателем этого отделения. Далее в апреле 1916 года Марр провел в Академии мое назначение его помощником по анийскому археологическому делу — я проверил все научное имущество по Ани в Петрограде, систематизировал его, подготовил затем каталог библиотеки в Ани и др., а летом 1916 года большую часть кампании замещал Марра, бывшего в то лето в Ванской экспедиции. За две проведенные в Ани кампании мне далеко не все вскрытое или выявленное в Ани удалось повидать, так, в частности, все подземное пещерное Ани, которое тогда именно изучал Д. А. Кипшидзе; текущей работы изо дня в день было много, борьба с пожарами самовозгоравшейся высушенной травы на городище и проведение экскурсий. Из Ани мне тоже удалось мало что посетить из окрестных памятников: Оромос (Хоша-ванк) с триумфальными воротами вместе с Д. А. Кипшидзе, Мрен с Н. М. Токарским, Ереруй и Магасберд с Я. И. Смирновым. Я. И. Смирнов посетивший Ани в 1915 году как

бы поручил мне обратить внимание на одну церковь из раскопок 1911 года, которая казалась ему и Марру памятником VIII века. Ее в связи с этим в кампанию 1916 года обмерил и в основном в Ани выполнил чистовые в туши чертежи, Н. М. Токарский, которые потом пропали при его переездах. Эта церковь из раскопок в 1911 году оказалась значительно перестроенной церковью X века. Незаконченное ее исследование с описанием ввиду пропажи обмера и большей части фотографий так и остается не опубликованным. Отчет по Анийскому археологическому музею за 1916 год Н. Я. Марр поручил написать мне. Я разбил его на три главы: общий отчет по музею с данными о его составе и научном материале; сводка результатов проведенных Марром (без меня) раскопок церкви Шушаны Пахлавуни и некоторые общие наблюдения по хронологии анийских памятников. А в приложении была опубликована небольшая зальная XI века церковь «о гранатах» из раскопок около церкви Апостолов. Отчет этот я прочел на заседании археологического общества. Он заслужил полное одобрение. Марр выразился восторженно в том смысле, что он может отойти, имея такую смену. В числе присутствующих членов были Н. П. Кондаков, Я. И. Смирнов, М. И. Ростовцев, С. А. Жебелев, как сказано конечно, Н. Я. Марр.

В университете помимо лекций были занятия над чтением, переводом и толкованием текстов. У Марра я с приехавшим из Америки Р. П. Блейком по тексту жития Григория Хандзтийского составлял словарные карточки с фразеологией, а чтение Вепхис Ткаосани собирало в аудитории Марра грузин-студентов разных факультетов. Я старался не отставать, готовился, выискивая по словарю и заучивал незнакомые слова для перевода. Помню, как мне никак не давалось прочитывать дополнительное к четвертой строке строфы; а когда оказывалось много интерполированных строф, которые Марр пропускать, мне иногда приходилось отказываться от чтения, так как я не подготовившись, конечно, не мог переводить. Попутно он высказывал предположения и о возможных утерях в дошедшем тексте. Так он считал, что погибло описание самой царской охоты Ростевана. Мы прочли тогда примерно треть поэмы; как мне говорили, интерполированные строфы по Марру совпадали с определенными так А. И. Сараджишвили. У И. А. Джавахишвили помимо лекций об источниках грузинской истории, которые он частью читал по корректурам печатавшейся в Тбилиси книги, и лекции по самой истории Грузии, шли занятия над чтением сигеллионов, в которых тоже принимали участие студенты других факультетов; мне пришлось просить комментировать по-русски, так как моего знания языка на первом и втором курсах не хватало. Курсы по древностям Востока, ранне-христианским и средневековым вел Я. И. Смирнов, старший хранитель Эрмитажа. Яков Иванович Смирнов — мой учитель не только в ограниченном смысле учившего по своему предмету, а и как образца мышления по вопросам научным и

общечеловеческим — был из его поколения одним из немногих с универсальными научными интересом и знаниями: классическая филология и археология, дохристианские и не христианские культы и мифологические верования, ранне-христианское, византийское и исламское искусство, русская и славянская археология, средневековые древности и материальная культура Европы и Востока — все в равной степени его интересовало и в каждой отрасли он оставил заметный след, хотя в значительно большей еще мере содействовал уяснению научных вопросов в беседах и частных сообщениях. Он «не удосужился» (по его выражению) получить ученую степень, так как обладал ненасытной жаждой расширять свои знания и беспредельно углублял исследовательские темпы, а при скромности полагал, что еще недостаточно проработал их и что всегда можно и нужно еще работать над ними. Приглашение на факультет восточных языков только на должность приват-доцента он впрочем получил все-таки, хоть и поздно; в начале же революции был избран академиком по отделению русского языка и литературы, а не его коронной специальности — древностям Востока. Яков Иванович был человек пытливого ума, неослабевающего интереса к накоплению все новых и новых данных. А потому сравнительно мало оставивший печатных трудов; они написаны (вернее было бы пожалуй сказать: закончены) были по сознанию долга — знаменитый атлас «Восточное серебро», изданный в связи с 50-летием Археологической Комиссии, хотя без обозначения его имени, но сразу же известный, как его труд; правда, текст к нему, как говорил сам Яков Иванович, «так, вероятно, никогда не будет написан», что означало: окончательно отредактирован, так как черновой текст унаследовал акад. И. А. Орбели, не раз обещавший его издать; для сборников Ф. Ф. Соколова или гр. П. С. Уваровой он писал прилежно, не ограничивая себя в объеме; таковы же его крупные работы, публиковавшие совершенно новый материал, как Кипрские мозаики, Сирийское блюдо, Рисунки Киева, Устюжский рельеф, св. Георгия. А обработка материалов В. Бока из поездки в Египет, и Библиография по исламскому искусству из материалов В. Г. Тизенгаузена — исключительный образец сознания долга перед наукой и перед умершими исследователями. А раз взявшись за какую-нибудь тему, он разрабатывал без ограничения себя во всех направлениях и ответвлениях, создавая отдельные монографии внутри работы. Его редкая эрудиция во всех смежных гуманитарных дисциплинах археологического и филологического порядка естественно давала ему превосходство и потому как-то неотделимо впечатление легкой иронии, смешка на его лице, в мелких складочках у глаз. Так и его вышеприведенные замечания о том, что новые положения о шамане и его функциях, просмотр развития шаманских обрядов по этапам культурного развития отдельных народностей севера Азии, которые я развивал в своем докладе в отделении этнографии Географического общества, не дошли до понимания мыс-

ливших по старинке пожилых этнографов старой школы, были сказаны с этим слегка насмешливым превосходством крупного с большой широтой взглядов специалиста, умевшего видеть человеческие слабости и ограниченность кругозора. С присущей ему легкой иронией говаривал он о себе, напр., что первую лекцию курса строить очень сложно, с подчеркнутой научностью, чтобы отпугнуть пришедших только из любопытства, а не из интереса к теме. Всегда после наплыва в начале остаются те, кто действительно хочет заниматься, их не отпугивают трудности, и с ними он, любовно подбирая богатый материал, вел захватывающие интересные занятия, причем невозможно было оторваться от его подвижного выразительного лица и жестикуляций, почему, мне кажется, никто и не записывал его лекций. Характеристику этого сложного и замечательного ученого и человека, которую через десять лет после его смерти дал ему С. А. Жебелев — его сверстник и друг, — дополняет написанная характеристика мною по получении с запозданием в 2 года известия о его ранней смерти от истощения при усиленной работе. Мне хочется отметить, что акад. Н. П. Кондаков, оценил ее, спрашивал согласия поручить перевести ее с немецкого на русский, предполагая сделать от себя добавления; все это за его кончиной осталось, очевидно, не выполненным. У Я. И. Смирнова на занятиях я прочел первую версию моего исследования Болнисского Сиона и Цромского храма, о мозаике которого, и как добраться до Цроми, я ему рассказал в Ани, когда он думал остановиться на этой Кавказской теме для сборника в честь гр. Уваровой. Он действительно написал это исследование, но к сборнику оно запоздало. Тогда он предлагал опубликовать его вместе с моим об архитектуре храма. В докладе о Цромском храме я проводил сравнение с планом малоазиатских ранне-христианских храмов, что Я. И. Смирнов отверг, разъяснив по автопсии, что возведенное на этом плане храмовое пространство совершенно отлично от Цромского. Так навсегда запомнилось, что сопоставлять одни планы, как это нередко делается в исследованиях еще и сегодня, совершенно не допустимо. Поэтому преработанный после доклада на занятиях текст он со мной читал у себя дома в канун февральской революции; а когда я в два часа ночи вышел из его квартиры на Петербургской стороне, то увидел на улицах лежавшие перевернутыми на путях трамваи: революция началась.

Так как занятия у Я. И. Смирнова происходили в так называемом Музее древностей университета, то у нас, двух-трех слушателей его, была возможность познакомиться еще с профессорами Д. В. Айналовым, лекции которого о византийской живописи XIV века я фуксом тоже постарался слушать, С. А. Жебелевым, М. И. Ростовцевым и Гр. Ф. Церетели, с которым много позже в Тбилисском университете у меня установились близкие отношения, особенно в бытность его директором университетской библиотеки. Не забуду, как Я. И. Смирнов с интересом рассматривая гранки моей статьи о карасах, все разду-

мывал как бы уже в заглавии выразить, что речь не о карасях, и, ища выхода, обратился за помощью в Жебелеву, который слышал весь предшествующий разговор и сразу предложил написать под заглавием в скобках: Опыт классификации. Яков Иванович восторженно воскликнул, — «Вот что значит опытный редактор!». М. И. Ростовцев уже после революции предлагал мне обработать керамику из каких-то его раскопок, за что взяться я не мог ввиду предполагавшегося переезда на Кавказ.

После революции Марр поднял заново вопрос об организации археологического института, теперь уже не «анийского», как был проект в 1909 году, а Кавказского. Когда в 1915/16 году он предложил мне стать заведующим этнографического отделения Кавказского музея в Тбилиси, я отказался от этого, сказав, что хочу посвятить себя исследованию искусства, также как отказался от предложения Музея Антропологии и Этнографии АН ехать в Индию года на 2, на 3 для изучения этнографии горных ее племен, тогда снова поставил он вопрос об институте весной 1916 года. Его проект нашел поддержку в Академии, и, подготовив все материалы, записки, программу работ и предложенный на первое время штат из 4 научных работников, Марр летом 1917 года уехал на Кавказ, считая меня одним из двух кандидатов в действительные члены Института. По возвращении в Петроград осенью Академией Наук 6 сентября 1917 года был утвержден устав Кавказского историко-археологического института (в последовавшей переписке сперва: Кавистархин, а потом просто: КИАИ) и проведены выборы научных сотрудников — двух действительных членов: Е. С. Такайшвили и Г. Н. Чубинова и двух адъюнктов. С. Ф. Тиграняна и Д. П. Гордеева. После выборов Марр с возмущением говорил мне, что два кандидата с инородческими фамилиями получили по одному черному шару, как проявление великодержавного шовинизма, тогда как я, благодаря русифицированной форме фамилии, избран единогласно, как и Гордеев.

После революции сразу сказалось большое оживление и в Русском географическом обществе, к которому я стоял довольно близко после двух докладов, и знакомства с руководящими членами, хотя членом стать не мог, будучи учащимся, где была организована комиссия по изучению народного орнамента; и в Академии Наук, где кроме КИАИ и других была создана комиссия по изучению племенного состава (КИПС); наконец, по охране памятников искусства и старины. Во всех трех я принимал до отъезда в ноябре в Тбилиси участие.

После выборов в КИАИ я был занят подготовкой к отправке в Тбилиси научных материалов Анийского музея, который стал учреждением при Институте, приобретенной для института библиотеки и книг, а равно и своего имущества и библиотеки. Когда все было подготовлено, а сам продолжал хлопоты по получению двух вагонов для отправки всего имущества, место в двух вагонах оказалось столько, что туда же поместилась библиотека и вещи И. А. Джавахишвили.

Все это до Тбилиси не дошло, где и как погибло, остается неизвестным. Дошли вагоны по наведенным позднее справкам до Козлова, т. е. на перегоне между Козловым и Ростовом погибли.

С переездом в Грузию в конце 1917 года д. членом КИАИ, избранием 13 декабря 1918 года профессором Тбилисского университета, 14 мая 1922 года ректором Академии художеств Грузии и назначением заведующим подсекции по охране памятников искусства и старины при НКПросс Грузии 28 апреля 1921 года — начинается моя научная работа по специальности истории грузинского искусства, моя практическая работа по подготовке кадров архитекторов, скульпторов, графиков и живописцев разных видов для творческой работы и моя работа в связи с охраной памятников культуры и музейным строительством Грузии.

14.II.—4.VIII.1962

Г. Н. Чубинашвили.

რ. ბახტაძე, ნ. იაშვილი

სამუზეუმო ფასეულობათა კონსერვაცია-რესტავრაციის ვენეციის
IV საერთაშორისო კონფერენცია

1975 წ. ოქტომბერში (13—20 ოქტომბრამდე) მუზეუმების საერთაშორისო საბჭოს გადაწყვეტილებით მოეწყო IV საერთაშორისო კონფერენცია, რომელიც მიეძღვნა სამუზეუმო ფასეულობათა კონსერვაცია-რესტავრაციის საკითხებს. ასეთი კონფერენცია ტარდება ყოველ სამ წელიწადში ერთხელ, რის გამოც იგი ტრიენალეს სახელწოდებას ატარებს. კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობას ღებულობდნენ მსოფლიოს უდიდესი მუზეუმების რესტავრატორები, ქიმიკოსები, ფიზიკოსები, ბიოლოგები, ინჟინრები, მხატვრები, ხელოვნებათმცოდნეები, ისტორიკოსები და სხვ. ამ კონფერენციის წინასწარი მოსამზადებელი სადირექციო საბჭოს თათბირი ჩატარდა 1973 წ. ივლისში კოპენჰაგენში, სადაც განხილულ იქნა თეზისები ვენეციის ტრიენალეს კონფერენციისათვის.

კოპენჰაგენის საერთაშორისო საბჭოს თათბირის ჩატარებამდე რამდენიმე თვით ადრე აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიამ მიიღო წინადადება აღნიშნულ ცონსიძიებაში მიეღო მონაწილეობა და წარედგინა მოხსენებები ლაბორატორიაში შემუშავებული რესტავრაციის ახალი მეთოდების შესახებ. ჩვენი ლაბორატორიიდან წარდგენილ იქნა ორი მოხსენება.

1974 წ. ივლისში საბჭოთა კავშირის მუზეუმისა და სარესტავრაციო სახელოსნოებიდან გაიგზავნა 120-ზე მეტი მოხსენება. მოხსენებები რეცენზირების შემდეგ განხილულ იქნა საკავშირო რესტავრაცია-კონსერვაციის ცენტრალურ სამეცნიერო-კვლევითი ლაბორატორიებისა და საბჭოთა კავშირის საერთაშორისო მუზეუმების საბჭოს კომიტეტის გაერთიანებულ სხდომაზე 1974 წ. 9—10 დეკემბერს.

სულ დამტკიცებულ იქნა 40 მოხსენება, ვენეციაში გაემგზავრა ოცი კაციდან შემდგარი ჯგუფი — 4 საქართველოდან, 1 ვოლოგდიდან, 1 ტალინიდან, 14 მოსკოვიდან და ლენინგრადიდან.

ასეთი შემადგენლობით მოსკოვიდან გაფრინდით იტალიაში და სამი საათის შემდეგ უკვე მილანში ვიყავით. პირველი დღე მოვანდომეთ მილანის დათვალიერებას. უმეტესი დრო მილანის ტაძარში, სფორცას სიმბაგრეში და სანტა მარია დელე გრაცეს ტაძარში გავატარეთ.

სალამოს ავტობუსით ვენეციისაკენ გავემგზავრეთ და რამდენიმე საათში უკვე იქ ვიყავით.

კონფერენცია მუშაობას შეუდგა 13 ოქტომბერს ვენეციაში, სან ჯორჯოს კუნძულზე, ამავე სახელწოდების ეკლესიაში.

კონფერენციაზე მუშაობდა შემდეგი სექციები: კედლის მხატვრობა, ეთნოგრაფიული მასალა, მხატვრული ნაწარმოებების დაუზიანებლად კვლევის მეთოდი, ქვა, პოლიქრომული სკულპტურა, არქეოლოგიური სველი ხე, დოკუმენტაცია, საცნობარო მასალა, ქსოვილი, ჩარჩო და დუბლირება. რესტავრაციის ისტორიის თეორია, წყალქვეშა გათხრებთან დაკავშირებული კვლევა-ძიება, მხატვრულ ნაწარმოებთა დაცვა გადატანისას, გრაფიკული დოკუმენტები და ხელნაწერთა მინიატურები, XX საუკუნის მხატვრობა, მოძრაობა-გადატანა, ბირთვული რეაქციების გამოყენება კონსერვაციაში, განათება, ტყავი, ფერადოვანი ფენა, ლაქი, არქეოლოგიური სილიკატური მასალა, რესტავრატორთა მომზადება, მეტალი.

სექციებზე წარდგენილი მოხსენებები დაიბეჭდა პრეპრინტების სახით სამ ტომად ინგლისურ და ფრანგულ ენებზე.

რ. ბახტაძის მოხსენება „არქეოლოგიური ვერცხლის დამუშავება თერმოქიმიური მეთოდით“ „მეტალის“ სექციაში, ხოლო ნ. იაშვილის — „არქეოლოგიური ხის დამუშავება სილიციუმ-ორგანული პოლიმერებით“ „არქეოლოგიური სველი ხის სექციაში“ მოხვდა.

„მეტალის“ სექციაში წარდგენილი იყო სულ ექვსი მოხსენება:

1. ი. ჩიჟუა (ჩეხოსლოვაკია, პრაღის ნაციონალური მუზეუმი) — „სპილენძისა და თუთიის საბეჭდი ბლოკების რესტავრაციის მარტივი მეთოდი“;

2. ს. ბრუერი (ავსტრალია, კვინსლენდის უნივერსიტეტი) — „ქმერის (კამბოჯა) ორი ბრინჯაოს ფიგურის მეტალოგრაფიული შესწავლა“;

3. ა. ესკალერა (ესპანეთი, მადრიდი, ხელოვნების ნიმუშების კონსერვაცია-რესტავრაციის ინსტიტუტი) — „ჟუაიას მასალის მეცნიერული შესწავლა და კონსერვაცია“;

4. რ. ბახტაძე (საბჭოთა კავშირი, თბილისი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორია) — „არქეოლოგიური ვერცხლის აღდგენა თერმოქიმიური მეთოდით“;

5. მ. კალიში (საბჭოთა კავშირი, მოსკოვი, კონსერვაცია-რესტავრაციის საკავშირო ცენტრალური სამეცნიერო-კვლევითი ლაბორატორიები) — „ბრინჯაოს ხელოვნების ნიმუშებზე ხელოვნური პატინის დამცველი თვისებების გამოკვლევა“;

6. ვ. გრინი (აშშ, ფილადელფიის უნივერსიტეტი, მუზეუმი 33) — „ბენზოტრიანზოლის გამოყენება კონსერვაციაში“.

გეგმით რ. ბახტაძის მოხსენება 17 ოქტომბერს უნდა ყოფილიყო, მაგრამ შემუშავებული მარშრუტის თანახმად ჩვენი ჯგუფი 16 ოქტომბერს დილით ვენეციიდან მიემგზავრებოდა. ამიტომ „მეტალის“ სექციის ხელმძღვანელის რ. ორგანის (ბრიტანეთის მუზეუმის ფიზიკო-ქიმიური ლაბორატორიის ხელმძღვანელი) გადაწყვეტილებით რ. ბახტაძის მოხსენება მოსმენლ იქნა 15 ოქტომბერს. მოხსენების შემდეგ ნაჩვენები იყო ფერადი სლაიდები ვანის გათხრების დროს მოპოვებული ვერცხლის სამკაულებისა და ჭურჭლის თერმოქიმიური მეთოდით აღდგენის შესახებ. ამ მეთოდით დამუშავებულია რამდენიმე ათასი ვერცხლის ექსპონატი ვანიდან, ზღუდერიდან, ყინვალიდან, არმაზის

ხევიდან და სხვ. რ. ორგანი მოხსენებით დაინტერესდა და გადაწყვეტილი აქვს ეს მეთოდი საჭიროების შემთხვევაში გამოიყენოს.

მეორე დღით ვენეცია დავტოვეთ და პადუაში გავემგზავრეთ. სამწუხაროდ, მუზეუმების დათვალიერება ვერ მოხერხდა იმის გამო, რომ პადუაში მუზეუმის მუშაკთა გაფიცვა იყო.

ჩვენი შემდგომი მარშრუტი იყო: ფლორენცია, ასიზი, რომი და პარიზი.

„არქეოლოგიური სველი ხის“ სექციის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღო E. იაშვილმა. სექციის თავმჯდომარემ ჰოლანდიელმა მეცნიერმა იონგმა დამსწრეთ გააცნო ყველა მოხსენების მოკლე შინაარსი. „არქეოლოგიური სველი ხის“ სექციის მუშაობა ჩატარდა 14 ოქტომბერს, რომელზედაც მოსმენილ იქნა ხუთი მოხსენება.

ბოისის (საფრანგეთი, ქ. მარსელი) — „ანტიკური ხანის სველი ხის დამუშავების ახალი ფიზიკო-ქიმიური მეთოდი“;

ამბროსეს (ავსტრალია, ავსტრალიის ეროვნული უნივერსიტეტი) — „ჰაობის დაშლილი ხის რესტავრაცია-სტაბილიზაცია მშრალი გაყინვით“;

იონგის — „კეტელარენის (ჰოლანდია) წყლით გაჟღენთილი ხის კონსერვაცია“;

მიხაილოვის (ბულგარეთი, სოფიის კულტურის ძეგლების ეროვნული ინსტიტუტი) — „ბულგარეთის სხვადასხვა ადგილებიდან ამოღებული არქეოლოგიური ხის კონსერვაცია“ და ნ. იაშვილის მოხსენება საბჭოთა კავშირიდან.

სველი არქეოლოგიური ხე წარმოადგენს წყლით გაჟღენთილ მერქანს, რომელსაც ძალზე დაქვეითებული აქვს მექანიკური მდგრადობა, მაგრამ (ხის ნაკეთობას) შენარჩუნებული აქვს თავისი ფორმა და ზომები მანამდე, სანამ მერქნის ფორები სავსეა წყლით. ჩვეულებრივ ატმოსფერულ პირობებში ხდება წყლის სწრაფი აორთქლება, რის შედეგადაც ხე დეფორმირდება, სკდება და საგრძნობლად იცვლის თავის ფორმას და ზომებს.

არქეოლოგიური ხის სტაბილიზაციის დროს საჭიროა მერქნის ფორებიდან წყლის გამოდევნა მისი სტრუქტურის შეუცვლელად, ხოლო შემდეგ მის ფორებში ისეთი ხსნარის შეყვანა, რომელიც გამყარების შემდეგ ხეს მექანიკურ მდგრადობას ანიჭებს. სწორედ ამ პრობლემებთან იყო დაკავშირებული სველი არქეოლოგიური ხის სექციის მუშაობა.

იონგის მოხსენება — „წყლით გაჟღენთილი კეტელარენის ხის კონსერვაცია“ — ეხებოდა ჰოლანდიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ 34 მეტრის სიგრძის ხის გემის და რამდენიმე ნავის კონსერვაციის საკითხს.

ხის კონსერვაციას ავტორი იწყებს მშრალი გაყინვით, რაც 'შემდეგში მდგომარეობს: სველი არქეოლოგიური მერქნის ფორებში წყალს ჩაანაცვლებენ ისეთი სითხით (კერძოდ ტრიმეთილკარბინოლით), რომელიც ფორებში მყარდება და ვაკუუმის დახმარებით სუბლიმირდება. შემდეგი პროცესია ხის კონსერვაცია, რომელიც პოლიეთილენგლიკოლით იწარმოება.

მიხაილოვის მოხსენება — „ბულგარეთის სხვადასხვა ადგილებიდან ამოღებული არქეოლოგიური ხის კონსერვაცია“ ეხებოდა ავტორის მიერ ბულგარეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ხის ნაკეთობების (ნავი, ხის ჭურჭელი და სხვ.) კონსერვაციის საკითხებს.

მიხაილოვი არქეოლოგიური ხის ექსპონატებს აჯგუფებს მათში შემავალი ტენის მიხედვით სამ ჯგუფად: 1. ტენის შემცველობა 22%—32%, 2. 32%—

62%, 3. 62%—90% და აგვიწერს ტენის შემცველობის მიხედვით ექსპონატის დამუშავების მეთოდის თავისებურებას. ავტორი სხვადასხვა ტენიანობის მქონე ნივთს ამუშავებს სხვადასხვა პოლიმერიზაციის ხარისხის მქონე პოლიეთილენგლიკოლის ხსნარით 1% გლიცერინის თანაობისას.

ამბროსეს მოხსენება „ჭაობის დამოწმებული ხის სტაბილიზაცია“ ასევე ითვალისწინებს არქეოლოგიური მერქნის ფორებიდან წყლის გამოდევნას ტრიმეთილკარბინოლით და მისი სუბლიმაციით გამოდევნის შემდეგ ხის ფორებში პოლიეთილენგლიკოლის შეყვანას.

ბოისის მოხსენება „ანტიკური ხანის სველი ხის ნივთების დამუშავების ახალი ფიზიკო-ქიმიური მეთოდი“ ეხება ნატრიუმის ბიქრომატისა და ქრომის ანჰიდრიდის ნარევიტ არქეოლოგიური ხის კორსერვაციის საკითხებს. ამ მეთოდის მიხედვით ხის ექსპონატებს უდენტავენ ქრომატების ნაჯერი ხსნარით შალალ ტემპერატურაზე, ხოლო ვაციების შემდეგ გამოლექილი მარილის კრისტალები ავსებენ სველი არქეოლოგიური მერქნის ფორებს. ამ გზით დამუშავებულ ხის ზედაპირს ათავისუფლებდნენ ნატრიუმის ბიქრომატის ზედმეტი ფენისაგან, ხოლო შემდეგ ფარავენ პოლიმერის თხელი ფენით.

ნ. იაშვილის მოხსენებაში — „არქეოლოგიური ხის კონსერვაცია სილიციუმ-ორგანული პოლიმერებით“ — მოცემულია არქეოლოგიური ხის დამუშავების ახალი მეთოდი. ამ მეთოდს საფუძვლად უდევს თხევადი სილიციუმ-ორგანული ოლიგომერის პოლიმერიზაცია არქეოლოგიური ხის მერქნის ფორებში კატალიზატორის დახმარებით.

ამ მეთოდით დამუშავდა შუა ბრინჯაოს ხანის ხის საკაცე და თხილის მარცვლები ბედენიდან, რომლებიც გამჭვირვალე სილიციურ-ორგანული ოლიგომერებით გაქლენთვის შემდეგ სავსებით ინარჩუნებს თავის ბუნებრივ ფერს, ფორმას და ზომებს.

არქეოლოგიური მერქნის ფორებში დაპოლიმერიზებული ოლიგომერები ექსპონატს ანიჭებს მექანიკურ მდგრადობას და იცავს მას გარემოს მავნე მოქმედებისაგან.

გამჭვირვალე ციკლო-ხაზობრივი სილიციუმ-ორგანული პოლიმერით დამუშავდა მესტიის რაიონის წმინდა კვირიკეს ეკლესიის საკურთხეველში აღმოჩენილი ისტორიული დოკუმენტები, რომლებიც წარმოადგენენ წარწერიან ხის გათლილ ჯოხებს. პოლიმერსხნარით გამაგრების შემდეგ წარწერა უფრო ინტენსიური გახდა, რამაც ხის დოკუმენტების წაუკითხავი ადგილების ამოკითხვის საშუალება მოგვცა.

სამუზეუმო ფასეულობათა და კონსერვაცია-რესტავრაციის ვენეციის საერთაშორისო კონფერენციაზე ბევრი საყურადღებო აზრი იყო გამოთქმული სამუზეუმო ექსპონატთა კონსერვაციისა და რესტავრაციის მრავალი საკითხის ირგვლივ, რაც სათანადოდ გაანალიზების, შემოწმებისა და უშუალოდ პრაქტიკულად გამოცდის შემდეგ დაწერდნენ იქნება მსხვილ სამუზეუმო ცენტრებში.

6. ზოზიტაზვილი

კიდევ ერთი საინტერესო ეთნოგრაფიული კრიბული

(„ქსნის ხეობის“ გამოსვლის გამო)

ქართულ ეთნოგრაფიულ ლიტერატურას საყურადღებო ნაშრომი შეემატა, 1975 წელს გამომცემლობა „მეცნიერებამ“ გამოსცა აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების თანამშრომელთა მიერ შედგენილი კრებული „ქსნის ხეობა“ (რედაქტორი გ. ჯალაბაძე). ეს კოლექტიური ნაშრომი მიძღვნილია პროფესორ ვერა ბარდაველიძის ხსოვნისადმი.

ამ კრებულით ეთნოგრაფიის განყოფილება აგრძელებს იმ კარგ ტრადიციას, რომელსაც საფუძველი უკანასკნელ ათწლეულში ჩაეყარა და ამ ხაზით გამოსცა რამდენიმე შესანიშნავი კრებული, რომლებშიც მოცემულია თუშეთის, სვანეთის, მესხეთ-ჯავახეთის ყოფისა და კულტურის მრავალი საკითხის კომპლექსური შესწავლა.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებამ ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ყოფის შესწავლა 1968—1969 წლებში განახორციელა.

ნაშრომში ავტორებმა განიხილეს დღემდე ნაკლებად შესწავლილი საკითხები.

კრებულის საერთო მოცულობაა 450 გვერდი. იგი გემოვნებით გააფორმა მხატვარმა ო. კონიაშვილმა.

წერილთა ავტორებს დამუშავებული და გამოყენებული აქვთ ქსნის ხეობის ყოფისა და კულტურის ამსახველი შრომები, აგრეთვე დამხმარე მეცნიერული ლიტერატურა მონათესავე დარგებიდან. მაგრამ წარმოდგენილ ნაშრომთა ძირითად წყაროდ მაინც რჩება ავტორთა მიერ კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდით შეკრებილი ახალი საველე ეთნოგრაფიული მასალა.

რედაქტორის წინასიტყვაობაში მოკლედ, მაგრამ ნათლადაა ნაჩვენები ქსნის ხეობის წვლილი საერთო ქართული კულტურის ისტორიის სფეროში, ამ ეთნოგრაფიული რეგიონისადმი დამახასიათებელი მეურნეობის ძირითადი დარგები. როგორც ცნობილია, აქ მიწათმოქმედების კულტურა მეტად მაღალ დონეზე იყო აყვანილი, აქვე იყო გამომუშავებული და მოქმედებდა მთის „ქსნური გუთანა“; ქსნის ხეობა ოდითგანვე განთქმული იყო, როგორც კერამიკული წარმოების ერთ-ერთი დიდი უბანი; ამ რაიონში დამოწმდა გარეული მეხილეობა, რომელიც საქართველოს სხვა კუთხეებში იშვიათ მოვლენას წარ-

მოადგენს; ქსნის ხეობაშივე ეთნოგრაფიულმა მასალებმა გამოავლინა სახატო მევენახეობა-მეღვინეობის უძველესი ფორმები და წესები. აქვე მოცემულია ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული შესწავლის ისტორია, რომელიც საბჭოთა ხელისუფლების წლებში დაიწყო გ. ჩიტაიას მეთაურობით, და შემდეგ წარმატებით გააგრძელეს მისმა მოწაფეებმა, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების თანამშრომლებმა.

კრებული იხსნება გ. ჯალაბაძის ნაშრომით „ქსნის ხეობის მოსახლეობა“. ამ საინტერესო საკითხზე ჯერ კიდევ 1938 წელს გაამახვილა ყურადღება გ. ჩიტაიამ, რომელმაც აღნიშნა მისი შესწავლის მნიშვნელობა. ამ შედარებით მცირე რეგიონში რთულ ეთნიკურ პროცესებს აქვს ადგილი. უძველესი მოსახლეობა, ცხადია, ქართველები იყვნენ, მაგრამ უკვე XVIII საუკუნისათვის ვახუშტის მითითებული აქვს, რომ ქსნის ხეობის ხევების ზედა ზოლში, განსაკუთრებით ქარჩოხისა და ჟამურის ალევის ხევების ზედა ზოლში ოსები ყოფილან დასახლებულები. უფრო მოგვიანებით ბარის ორ დიდ სოფელში ქართველებთან ერთად მოსახლეობდნენ სომხები, ქსნის ქვედა წელში კი არის როგორც ქართველების, ისე ოსების, სირიელების (აისორების) და აზერბაიჯანელი ყარაფაფახების სოფლები.

ისტორიული წყაროების შესწავლის საფუძველზე ნაშრომის ავტორი აღადგენს დასახლებული ხეობის, განსაკუთრებით მისი ზედა ტანის უძველეს ეთნიკურ შემადგენლობას ერთი მხრივ ცხრაძმისხეველების, — იგივე ქართველების სახით და მეორე მხრივ დვალეების, — ამ მეტად საინტერესო ეთნიკური ელემენტის სახით; განიხილავს მათ საზღვრებს, მათ ურთიერთდამოკიდებულებებს, კონტაქტებს, დვალთა ეთნიკური ჯგუფის ვინაობას, მათი ოსებთან ასიმილაციის მიზეზებს.

სტატიის ავტორი თანმიმდევრობით გადმოგვცემს ქსნის ხეობაში ოსური ელემენტის გამოჩენას, მათ თანდათანობით დამკვიდრებას ხეობის ზემო წელში; გაამახვილებულია ყურადღება ხეობის მოსახლეობის მიგრაციული პროცესების შესახებ. ამავე წერილში ავტორი ეხება ქართული სოფლების პატრონიმული დასახლების ტიპს — კარულ დასახლებას და მის შემდგომ პოლიგენურ დასახლებად გადაქცევის გზას.

კ. კახიანის წერილი „დასახლება და კარ-მიდამო ქსნის ხეობაში“ ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ერთ-ერთ საინტერესო საკითხს ეხება. იგი მიზნად ისახავს გამოავლინოს ქსნის ხეობის სოფლების დასახლების ტიპი, კარმიდამოს თავისებურებანი. დადგენილია, რომ აღნიშნული ხეობის დასახლებანი მდებარეობენ მთის ფერდობზე, ხეობის გასწვრივ, ასევე ვაკე ადგილებზე. ამასთან დასახლებათა მეურნეობა ვითარდება ვერტიკალურ-ჰონალურ დაყოფასთან შესაბამისად. სტატიის ავტორს განხილული აქვს ქსნის ხეობაში შენიშნული პატრონიმიის მომენტები („ბუნებად“ დასახლება). მაგ., პავლიანთ კარი მიდელაანი, ქენქაანი და სხვ. პატრონიმული გვარი, „ბუნი“, დროთა ვითარებაში დაიყო რამდენიმე ბუნად. ამის მაგალითია სოფელ პავლიანთ კარში პავლიაშვილების „ბუნის“ დაშლა ელოშვილებად და თინიკაშვილებად, მოცემული აქვს ქსნის ხეობის კარმიდამოთა თავისებურებანი და აღნიშნული აქვს ამ ხეობის რეგიონების დამახასიათებელი ნიშნები.

მ. ჩართოლანის ნაშრომი „საცხოვრებელი ნაგებობანი“ მიზნად ისახავს დაადგინოს შემდეგი საკითხები: სამშენებლო მასალა და მშენებლობის პრო-

ცესი და საცხოვრებელ ნაგებობათა ფორმები. ავტორს ქსნის ხეობის ნაგებობათა მთელი სისტემა ფუნქციის მიხედვით შემდგენიერად აქვს დალაგებული: 1. საცხოვრებელი ნაგებობანი, 2. სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი, 3. თავდაცვითი დანიშნულების ციხე-სიმაგრეები და 4. საკულტო ნაგებობანი. ამასთან პირველი ორი ტიპის ნაგებობანი ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობების მიხედვით ორ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს: მთიანი ნაწილისათვის დამახასიათებელი და ბარის რაიონებისათვის დამახასიათებელი ნაგებობანი.

მთიან რაიონებში გვხვდება ტერასული საცხოვრებელი სახლები სამეურნეო შენობებით. ქსნის ხეობის დაბლობი ადგილისათვის კი დამახასიათებელი იყო დარბაზის ტიპის ერთსართულიანი სახლები იზოლირებული სამეურნეო ნაგებობებით (მარანი, ბოსელი, საბძელი და სხვ.).

ქსნის ხეობის მეურნეობის ერთ-ერთ წამყვან დარგს ეხება მ. მაკალათიას წერილი „მეცხოველეობა“. საერთოდ მეცხოველეობა აღნიშნულ ხეობაში უძველესი დროიდან ჩანს. აქ განვითარებული იყო როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა მესაქონლეობა, ასევე ფრინველებისა და ფუტკრის მოშენება. სტატიის ავტორი ეთნოგრაფიული მასალების საფუძველზე იძლევა საქონლის მოვლა-მოშენებასთან და რძის პროდუქტების დამზადებასთან დაკავშირებულ უძველეს წეს-ჩვეულებებს. კერძოდ, განიხილავს მესაქონლეობასთან დაკავშირებულ ერთ-ერთ დღეობას — „ამაღლებას“, რომელიც ზაფხულის დასაწყისში მოდიოდა.

ავტორი დაასკვნის, რომ მსგავსად საქართველოს სხვა კუთხეებისა, ქსნის ხეობაშიც მეურნეობის ძირითადი დარგები ურთიერთშერწყმულ ხასიათს ატარებდა და ხეობის სხვადასხვა ნაწილში განსხვავებული ინტენსიურობით ხასიათდებოდა, რაც ბევრად იყო დამოკიდებული არსებულ სამეურნეო-გეოგრაფიულ პირობებზე.

მ. კედელაძის წერილში — „მოსავლის აღებასთან დაკავშირებული სამეურნეო იარაღები“ — განხილულია სასოფლო-სამეურნეო იარაღებისა და ტრანსპორტის ზოგიერთი სახე. საკითხი მეტად მნიშვნელოვანია. იმდენად, რამდენადაც ქსნის ხეობაში მემინდვრობა მეურნეობის წამყვანი დარგია. აქ დაფიქსირებულია ხელით სამუშაოს იარაღების (თოხი, ბარი, ნამგალი და სხვ.) დამზადების ცენტრები. ხოლო რაც შეეხება ხეობის ზემო ნაწილს, იქ მზადდებოდა ხის შრომის იარაღებიც, რომლითაც დიდი რაოდენობით ამარაგებდნენ ბარის რაიონებს.

ქსნის ხეობის მოსახლეობის შრომის ორგანიზაციას ეხება თ. გელაძის სტატია „მემინდვრობასთან დაკავშირებული შრომის ორგანიზაციის ფორმები“. ძველად მინდვრის სამუშაოების ციკლის ყოველ ეტაპთან დაკავშირებული იყო შრომის ორგანიზაციის გარკვეული ფორმა, — მეტნაკლებად რთული თავისი ხასიათით. მასზე დიდ გავლენას ახდენდა თვითონ შრომის იარაღი, რომლითაც სრულდებოდა ესა თუ ის სამუშაო. ეს ფორმები დამყარებული იყო, როგორც დახარჯული შრომის აუცილებლად ანაზღაურების პრინციპზე (ნაცვალგარდობა, რიგ-რიგა, „რადგაი“), ისე შრომით დახმარებაზე — გასამრჯელოს გარეშე (მამითადი, დაძახილი, ულაში, დახმარება). განხილულია თითოეული მათგანი.

შინამრეწველობის მეტად საყურადღებო საკითხს ეხება ც. ყარაულაშვილის სტატია „ხალხური ფეიქრობა ქსნის ხეობაში“. საუკუნეების მანძილზე

მრავალი თაობის მიერ შემუშავებული ხალხური ქსოვის ტრადიციული წესები ქართულმა ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ უკანასკნელ დრომდე შემოგვინახა. სწინს ხეობაში ამ დარგის განვითარებას ხელს უწყობდა როგორც ცხოველური, ისე მცენარეული წარმოშობის ნედლეულის სიუხვე. მზა პროდუქტია აკმაყოფილებდა ადგილობრივ მოთხოვნილებას და ამასთან მას სასაქონლო ხასიათიც ჰქონდა. ავტორს უხვად მოაქვს ეთნოგრაფიული მასალა. ამასთან აღნიშნავს ქსნური საფეიქრო დაზვის მსგავსებას როგორც საქართველოს სხვა რეგიონების, ისე მეზობელი ქვეყნების საქსოვ დაზვებთან.

ც. ბეზარაშვილის ნაშრომი „რიტუალური სამოსელი“ ეძღვნება ქალების რიტუალურ ტანსაცმელს და მასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ წეს-ჩვეულებებს. ცალ-ცალკეა განხილული საქორწინო და სამგლოვიარო სამოსელი, აგრეთვე მიცვალებულის სამოსი — „სუდარა“. ავტორი ახალი ეთნოგრაფიული მასალების საფუძველზე კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს იმ მოსაზრებას, რომ რიტუალური ტანსაცმელი და მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი წეს-ჩვეულება მთელ საქართველოში ძირითადად იდენტურია.

ქსნის ხეობა საკმაოდ მდიდარია ტყეებით. ამიტომ ბუნებრივია, რომ აქაური მოსახლეობა საყურადღებო ემპირიულ ცოდნას ამჟღავნებს დასამუშავებლად ვარგისი ხე-ტყის მიმართ. აქ ადგილობრივ მზადდებოდა სასოფლო-სამეურნეო იარაღები, საოჯახო დანიშნულების დგამ-ჭურჭელი, იწვნოდა კალათები, გოდრები, ლასტები და ა. შ.; აკეთებდნენ სატრანსპორტო საზიდ საშუალებებს. ამ საკითხების განხილვაა გ. გასიტაშვილის ნაშრომში „ხის დამუშავების ხალხური წესები და სატრანსპორტო საშუალებები“, ფართო მსჯელობაა გაშლილი ხის დამუშავებისათვის საჭირო ხელსაწყო-იარაღების შესახებ.

ხის ხუროთა დიფერენცირება ხის დამუშავების მიხედვით ძირითადად ბარის რაიონებში შეიმჩნევა, ხოლო ხეობის ზემო წელში მოხელეების მკვეთრი გამოყოფა არ ჩანს. როგორც ნაშრომის მიხედვით ირკვევა, ქსნის ხეობაში გამოირჩეოდნენ ისეთი მოხელენიც, რომელნიც ხის ოსტატობით ირჩენდნენ თავს, და მათი ძირითადი დასაქმებაც ეს სფერო იყო. მეჭურჭლეებს, ურმისა და ურმის თვლების მკეთებლებს თავიანთი ნაწარმი გასაყიდად ვაჭრობდნენ სოფლისა და ხეობის გარეთაც.

დღევანდელ ვითარებაში ზოგიერთმა სამეურნეო იარაღმა დაკარგა თავისი მნიშვნელობა, ამასთან დავიწყებამ ეძლევა მისი დამზადების ტრადიციებიც. ამ ფონზე მეტად მნიშვნელოვანია დასახელებული ნაშრომი.

ლ. ბედუკიძის ნაშრომს „ქსნური ხის ავეჯი“ საფუძვლად დაედო როგორც სავსე ეთნოგრაფიული მასალა, ასევე საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კოლექციები. ავტორმა გამოავლინა ავეჯის დამზადების მდიდარი ტრადიციები, მასთან დაკავშირებული ხალხური გამოცდილებანი და ჩვევები.

მთიელთა საცხოვრებლისათვის დამახასიათებელი იყო მერხი — ერობის სკამი. ეთნოგრაფიული მასალა მოწმობს, რომ ერობის სკამის ადგილი ოჯახში, ისევე როგორც საერთოდ ავეჯის განლაგება-გამოყენება, ქსნის ხეობაში ადრევე ჩამოყალიბებულ ტრადიციებს ემყარებოდა. ერობის სკამზე, რომელიც კერის მარჯვენა მხარეზე იდგა, მხოლოდ მამაკაცები სხდებოდნენ. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ოჯახში უფლება-მოვალეობის სქესის ნიშნით დაყოფის გადმონაშთთან.

მოცემულ წერილში განხილულია ავეჯის კონსტრუქციული თავისებურებანი და დეტალურადაა აღწერილი მისი დამზადების პროცესი, გარკვეული მატერიალური კულტურის ამ ელემენტის მნიშვნელობა ეთნოგრაფიულ ყოფაში.

ქსნის ხეობა ოდითგანვე სახელგანთქმული იყო როგორც კერამიკული წარმოების ერთ-ერთი დიდი უბანი. აქედან ვრცელდებოდა ე. წ. ქსნის კრამიტი, ცხავატური ჭურჭელი. კერამიკული სადღობლები და სხვ. სწორედ ამ საკითხს ეხება მ. ზანდუკელის სტატია „ქსნის ხეობის კერამიკა“. საერთოდ, ქსნის ხეობაში სოფ. ცხავატი გვევლინება როგორც კერამიკული წარმოების ერთადერთი და ამასთან მეტად საინტერესო კერა. ეს საკითხი ავტორს მონოგრაფიულად აქვს შესწავლილი.

დასახლებულ წერილში აღწერილია ცხავატური კერამიკის ფორმები, ჭურჭელი, — გამიზნული წყლისათვის, რძის და რძის პროდუქტებისათვის; ასევე სამზარეულო ჭურჭელი: მოცემულია კერამიკულ წარმოებასთან დაკავშირებული შრომითი პროცესების აღწერა, გამოკვლეულია მეთუნეთა შრომითი ანაზღაურების საკითხები, ქსნური კერამიკის გავრცელების არეალი, გზები, მეთუნეთა რწმენა-წარმოდგენები და წეს-ჩვეულებები. ამასთან წერილი ილუსტრირებულია ფოტოებით, რაც სრულყოფილ სახეს აძლევს.

ქსნის ხეობაში, ისევე, როგორც საქართველოს სხვა რაიონებში, მკვედელი საკმაოდ დიდ როლს ასრულებდა. ამ საკითხისადმი მიძღვნილი ნ. რეხვიაშვილის ნაშრომი „მკვედლობა ქსნის ხეობაში“. ეს ხეობა ხასიათდება დაწინაურებული რკინის სამეურნეო და სახელოსნო იარაღების წარმოებით, რომელიც ძირითადად ადგილობრივ სოფლის მეურნეობას ემსახურებოდა. ავტორმა განსაკუთრებით ყურადღება მიაქცია ქსნური ნამგლის წარმოებას, რომელიც ობიექტური პირობების მიხედვით ჩამოყალიბდა და განვითარდა. აქვე განხილულია ქსნის ხეობისა და სხვა მეზობელი მეტალურგიული ცენტრების ურთიერთკავშირი.

ქსნის ხეობის მოსახლეობის კვების ტრადიციებისადმი მიძღვნილი ნ. ჯიქიას წერილი „ხალხური მენიუ“. ეყრდნობა რა საველე ეთნოგრაფიულ მასალას, ავტორი წარმოგვიდგენს ქსნის ხეობის მოსახლეობის საკვებ რაციონს პურეულისაგან, ხორცეულისაგან, მცენარეული და რძის პროდუქტებისაგან. გამოვლინდა მრავალი ძველი ქართული კერძი, რომელთაგან ზოგიერთი მათგანი მხოლოდ ქსნის ხეობაშია დამოწმებული. ძველებური ქართული კერძებიდან ზოგიერთმა თავი შემოინახა ქსნის ხეობის კვების დღევანდელ რაციონში, ნაწილი კი მოსახლეობის მეხსიერებასა და გადმოცემებშია დაცული.

მომავალი თაობის აღზრდაში და მათი ესთეტიკური გემოვნების ჩამოყალიბების საქმეში დიდი როლი მიუძღვის ხალხურ საბავშვო გართობა-თამაშებს და სათამაშოებს. ამ საკითხს ეძღვნება ნ. ლოლობერიძის წერილი „ხალხური საბავშვო გართობა-თამაში და სათამაშოები ქსნის ხეობაში“.

ქსნის ხეობის ბავშვთა გართობა-თამაშობებში (საქართველოს სხვა კუთხეების ანალოგიურად) აისახება ძველი სამეურნეო ყოფის, მატერიალური და სულიერი კულტურის, რელიგიური წეს-ჩვეულებების სხვადასხვა მომენტები. ამასთან, ობიექტურად ეს თამაშები ხელს უწყობენ ბავშვში ისეთი თვისებების აღმოცენებასა და განვითარებას, როგორიცაა ძალა, მოხერხება, გამბედაობა, მიხვედრილობა და ა. შ.

ავტორს დაწვრილებით აქვს განხილული ქსნის ხეობისათვის დამახასიათებელი — საუკუნეების სიღრმიდან მომდინარე თამაშები, და ბოლოს აღნიშნული აქვს, რომ უძველეს თამაშებს ემატება ქალაქიდან ამოტანილი სასკოლო თამაშები, რომელნიც ძირითად ადგილს იკავებენ. ეს კი იწვევს ძველის მივიწყებას.

ქსნის ხეობის მოსახლეობის სულიერი სფეროს ერთ-ერთ საკითხს ეძღვნება ა. სოხაძის წერილი „ასკილის მაგიური მნიშვნელობა და მისი სარიტუალო გამოყენება ქსნის ხეობაში“, რომლითაც მთავრდება განსახილველი კრებული.

ასკილს ქსნის ხეობაში მაგიური დანიშნულებით იყენებდნენ, როგორც დიდ ხუთშაბათ ღამეს (რომელსაც აგრეთვე ჭიკოკონობა ღამე ეწოდება), ისე იმ რიტუალში, რომელსაც ამ ხეობაში თავაობა ეწოდება (თავგობანა). ავტორს მოცემული აქვს რა ამ რიტუალთა აღწერილობა, აღნიშნავს, რომ ასკილი საერთოდ მავნე ძალის საწინააღმდეგო საშუალებად ითვლებოდა. ამ გარემოებას ერთი მხრივ აპირობებდა ასკილის სამკურნალო დანიშნულებით გამოყენება, ხოლო მეორე მხრივ მისი ეკლიანობა.

ზემოთ აღნიშნული იყო „ქსნის ხეობის“ და საერთოდ ანალოგიური კრებულების დიდი მნიშვნელობის შესახებ. აქედან გამომდინარე მათ პოლიგრაფიული მხარე სათანადო დონეზე უნდა იდგეს. წინამდებარე კრებულში კი რლუსტრაციები მკრთალი და ბუნდოვანია. ამავე დროს, სტატია „საცხოვრებელი ნაგებობანისადმი“ დართული ტაბულები მოთავსებულია სტატიაში „დასახლება და კარ-მიდამო ქსნის ხეობაში“.

ამრიგად, ჩვენს მიერ ზემოთ აღნიშნულს თუ შეეჯამებთ, დავასკვნით, რომ წარმოდგენილი კრებული არის საქ. სახ. მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების თანამშრომელთა მიერ წარმოებული კვლევა-ძიების შედეგი; იგი დაწერილია საქმის ცოდნით, ავტორებს მოაქვთ ხშირ შემთხვევაში დღემდე უცნობი ეთნოგრაფიული მასალა. მოცემული აქვთ საყურადღებო მოსაზრებები და დასკვნები.

მუზეუმის 1976 წლის ქრონიკა

გამოცემული ნაშრომები

მუზეუმმა 1976 წელს საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ხაზით გამოსცა:

1. ავტორთა კოლექტივი — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის „მოამბე“, XXVII-B, თბილისი, 1976, „მეცნიერება“ — 29 თაბ. ტომი მიეძღვნა ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავს. იგი შეიცავს 5 განყოფილებას — სტატიები, ინფორმაციები, პუბლიკაციები, ანგარიშები, კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია, რომლებშიც გამოქვეყნებულია ნაშრომები საქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მნიშვნელოვან საკითხებზე.

2. გ. ჩხაიძე — ირიგაციის განვითარება საქართველოში (1921—1937 წწ.), თბილისი, 1976, „მეცნიერება“ — 18 თაბ.

ნაშრომში განხილულია ირიგაციის მდგომარეობა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე და ის ღონისძიებები, რომლებიც გაატარეს კომუნისტურმა პარტიამ და საბჭოთა მთავრობამ ირიგაციის აღდგენა-განვითარებისათვის 1921—1937 წწ.

3. მ. გუგუტიშვილი — ახალი ტრადიციები საქართველოში, თბილისი, 1976, „მეცნიერება“ — 8 თაბ.

ნაშრომში განხილულია ტრადიციების წარმოშობა-განვითარების სპეციფიკური მხარეები, გადმოცემულია მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრება ტრადიციების შესახებ და შესწავლილია ახალი დღესასწაულებისა და რიტუალების დაწერგვის ზოგიერთი მეთოდოლოგიური პრინციპი.

4. მ. იაშვილი — საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (XVII—XIX სს.), თბილისი, 1976, „მეცნიერება“ — 5 თაბ.

ნაშრომი დამყარებულია მზითვის წიგნების შესწავლაზე; მზითვის წიგნები შეიცავენ მეტად უხვ და მნიშვნელოვან მასალას როგორც მატერიალური კულტურის, ისე სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის დონის შესახებ. ავტორი განიხილავს მათ სხვადასხვა ასპექტში — როგორც იურიდიულ დოკუმენტს, როგორც მატერიალური კულტურის ისტორიის წყაროს, როგორც საგარეო ვაჭრობის მდგომარეობის ამსახველ მასალას, დაბოლოს — როგორც სოციალური ხასიათის საბუთებს.

5. ი. კიკვიძე — მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბილისი, 1976, „მეცნიერება“ — 23 თაბ.

დიდძალ არქეოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაყრდნობით ნაშრომში პირველად არის სრულად შესწავლილი საქართველოს ეკონომიური და

სოციალური განვითარების ძირითადი მამოძრავებელი ძალები უძველეს ნაშ. საკუთრივ საწარმოო ძალებისა და საშუალებების, ასევე იდეოლოგიის სფეროში მათი გამოვლინების ღრმა და ორიგინალური ანალიზის მეშვეობით ნაჩვენებია მათი თავისებურებანი ამა თუ იმ ეპოქაში.

6. თ. კ ი ლ რ ა ძ ე — აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურების პერიოდიზაცია, თბილისი, 1976, „მეცნიერება“ — 21 თაბ.

ნაშრომში დაწვრილებითაა გამოკვლეული აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურების ძეგლების გამოვლინებისა და შესწავლის მეთოდოლოგია, ამ ძეგლებზე მოპოვებული მასალები, კულტურა და მისი ლოკალური ვარიანტები, პერიოდიზაციისა და აბსოლუტური დათარიღების საკითხები.

7. ვ. ა ს ა თ ი ა ნ ი — საბჭოთა საქართველოს ისტორიის გამოფენის მეგზური (ქართულ და რუსულ ენებზე), თბილისი, 1976, „მეცნიერება“ — 4 თაბ.

მეგზური განკუთვნილია მუზეუმში არსებული ექსპოზიციის დამთვალიერებლებისათვის.

8. ნ. ჩ ი ხ ლ ა ძ ე — ღვაწლმოსილი ქართველი მანდილოსნები, თბილისი, 1976, „საბჭოთა საქართველო“ — 13 თაბ.

ნაშრომი შეეხება ძირითადად მე-19 (ნაწილობრივ მე-20) საუკუნის ქართველ მოღვაწე ქალებს, რომლებსაც აქამდე ნაკლებად იცნობდა ჩვენი საზოგადოება. მასში მოკლედ, მაგრამ მკაფიოდ არის გადმოცემული 16 ქართველი ქალის ცხოვრება და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ძირითადი მომენტები; ნაჩვენებია მათი ღვაწლი ეროვნული კულტურის ამაღლებისა და ხალხთა შორის მეგობრობის განმტკიცების საქმეში.

9. გ. კ ვ ი რ კ ვ ე ლ ი ა — უცხოელი მეცნიერები უძველესი ქართველი ტომების მელითონეობის შესახებ, თბილისი, 1976, „საბჭოთა საქართველო“ — 3 თაბ.

ნაშრომში შეჯამებული და გაანალიზებულია მდიდარი მასალა ქართველი ტომების წვლილზე მელითონეობის განვითარებაში.

10. მ. გ უ გ უ ტ ი შ ვ ი ლ ი — სოციალისტური ყოფის ტრადიციები და ზნე-ჩვეულებები, თბილისი, 1976, „ცოდნა“ — 1,5 თაბ.

ნაშრომში განსაზღვრულია ტრადიციების არსი, გაანალიზებულია მათი სპეციფიკური თავისებურებები, შესწავლილია ერთი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციის ტრადიციების მეორე საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციაში გადასვლისა და ახალი ტრადიციების წარმოქმნა-განვითარების კანონზომიერებანი.

11. გ. გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი — ვარძია (ქართულ, რუსულ, ინგლისურ ენებზე), თბილისი, 1976, „ხელოვნება“ — 5 თაბ.

სამეცნიერო სამიზნე

20—21 ოქტომბერს ჩატარდა საქართველოს მუზეუმის მორიგი XXIV სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი. სესიაზე მოსმენილ იქნა 8 მოხსენება: ივ. ჯავახიშვილის მოღვაწეობა საქართველოს მუზეუმში (ნ. ქანთარია); ივ. ჯავახიშვილი და საქართველოს ახალი ისტორია (შ. ლომსაძე); ივ. ჯავახიშვილი და ქართული ნუმისმატიკა (თ. აბ-

რამიშვილი); ეთნოგრაფიული მასალები ივ. ჯავახიშვილის შრომებში (გ. ჯალაბაძე); ივ. ჯავახიშვილი ქართული საჭურვლის შესახებ (კ. ჩოლოყაშვილი); მასალები ივ. ჯავახიშვილის „საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში“ ზოგიერთი ბოტანიკური ცნების გაგებისათვის (დ. ოჩიაური); ოქროს სტატუეტი გონიოდან (ვ. ლეჟინაძე); „წამებული“ (ახლადმიკვლეული ქვაბები და მათი კულტურული ღირებულება (გ. გაფრინდაშვილი).

დაიბეჭდა სესიის მუშაობის პროგრამა და მოხსენებათა ანოტაციები.

1 დეკემბერს მოეწყო სამეცნიერო სესია თემაზე მავნე წეს-ჩვეულებებისა და გადმონაშთების წინააღმდეგ ბრძოლა და მუზეუმის ამოცანები. წაკითხული იქნა 8 მოხსენება: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის როლი და ამოცანები მავნე წეს-ჩვეულებებისა და გადმონაშთების წინააღმდეგ ბრძოლაში (ლ. ჭილაშვილი); ტრადიცია და მისი სოციალური ფუნქცია (მ. გუგუტიშვილი); მეცნიერული მსოფლმხედველობა მავნე ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების შესახებ (დ. გეგეშიძე); მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები საქართველოში (გ. ჯალაბაძე, მ. ხუციშვილი); ბრძოლა რელიგიური წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართულ პერიოდულ პრესაში (ი. ჩხარტიშვილი); რელიგიური დღესასწაულები საქართველოს მაჰ-მადიან მოსახლეობაში და მათი რეაქციული როლი (ვ. ტარტარაშვილი); სამიწათმოქმედო ტრადიციები თანამედროვე ხალხურ დღესასწაულებში (ნ. ურუშაძე).

* * *

22—23 დეკემბერს ჩატარდა 1976 წლის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი VIII სამეცნიერო სესია, რომელზედაც წარმოდგენილ იქნა 12 მოხსენება: ცუცხვათის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (დ. თუშაბრამიშვილი); ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში (თ. კილურაძე); მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (ო. ჯაფარიძე); არქეოლოგიური გათხრები ზუხურჩაში და ნოსირში (ე. გოგაძე); ფრონის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (ი. ვაგოშიძე); ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური დაზვერვები (თ. მეშველიანი, ზ. ქიქოძე); ნოქალაქევის ექსპედიციის შედეგები (პ. ზაქარაია, ნ. ლომოური, ვ. ლეჟინაძე, გ. გვინჩიძე); არახლო-კაზრეთის ექსპედიციის ანგარიში (მ. სინაურიძე); არემის ნაქალაქარის არქეოლოგიური გათხრები (ლ. ჭილაშვილი); თუშეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში (რ. დოლაბერიძე), ვანის ქვაბებში 1976 წ. ჩატარებული საველე მუშაობის ანგარიში (გ. გაფრინდაშვილი); ივრისპირის „ქვაბების“ საველე მუშაობის ანგარიში (მ. მჭედლიშვილი).

გამსვლელი სსსიები

6 ივლისს ქ. ახალციხეში, საქართველოს კვ ცენტრალური კომიტეტის პროპაგანდისა და აგიტაციის განყოფილებასთან, საქ. კვ ახალციხის რაიკომთან და ივ. ჯავახიშვილის სახ. სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმთან ერთად ჩატარდა კონ-

ფერენცია თემაზე — მუზეუმის როლი ხალხთა მეგობრობისა და ინტერნაციონალიზმის სულისკვეთებით აღზრდის საქმეში. კონფერენციაზე წაკითხული იქნა 4 მოხსენება.

* * *

22 ოქტომბერს ქ. ახალციხის კულტურის სახლში, საქართველოს კპ ახალციხის რაიკომთან, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრასთან და ივ. ჯავახიშვილის სახ. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიულ მუზეუმთან ერთად მოეწყო სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი. სესიამ მოისმინა 8 მოხსენება.

* * *

მუზეუმმა ქ. თბილისის კომპარტიის კალინინის, პირველი მაისის, ასევე საგარეჯოს, მცხეთის, თიანეთის, გორის, ყვარლის რაიკომებთან, საქართველოს ალკკ ცენტრალურ კომიტეტთან ერთად ჩაატარა თეორიული სემინარები „მავნე ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ ბრძოლის გაძლიერების ღონისძიების შესახებ“.

თანამშრომელთა კვალიფიკაციის ამაღლება

1976 წ. უმაღლესმა საატესტაციო კომისიამ მუზეუმის ოთხ თანამშრომელს — ახალი ისტორიის განყოფილების ხელმძღვანელს შ. ლომსაძეს, ეთნოგრაფიის განყოფილების ხელმძღვანელს გ. ჯალაბაძეს, ნუმისმატიკის განყოფილების ხელმძღვანელს ვ. ლეჟვინაძეს და დირექტორის მოადგილეს სამეცნიერო დარგში ა. ჯავახიშვილს — მიანიჭა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხი, ხოლო 7 თანამშრომელს — ქ. ჯავახიშვილს, ლ. ფანცხავას, ნ. ლოლობერიძეს, მ. მაკალათიას, მ. წოწელიას, თ. კილურაძეს და გ. გერგედავას — ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხი.

მუზეუმის მუშაობის უზრუნველყოფის ღონისძიებები

მუზეუმის მეცნიერული პროპაგანდის განყოფილების ხაზით წაკითხულია შემდეგი მოხსენებები: 1. ისტ. მეცნ. კანდიდატი ბ. შაფაქიძე — სსრკ X ხუთწლედის უმნიშვნელოვანესი ამოცანები. 2. ისტ. მეცნ. დოქტორი გ. ჯალაბაძე — ვახტანგ VI და რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა. 3. ისტ. მეცნ. კანდიდატი მ. ჩართოლანი — სევანური სახლი. 4. ნ. ქაჯაია — ზოგიერთი მავნე გადმონათესის შესახებ (დაკრძალვის წესები საქართველოში). 5. ისტ. მეცნ. კანდიდატი ი. გაგოშიძე — ძველი ქართული ოქრომჭედლობა. 6. ისტ. მეცნ. კანდიდატი გ. ჩხაიძე — საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXV ყრილობა. 7. ისტ. მეცნ. დოქტორი შ. ლომსაძე — ივ. ჯავახიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა. 8. ნ. შოშიტაშვილი — გადმონათესების პრობლემა ეთნოგრაფიაში. 9. ისტ. მეცნ. დოქტორი შ. მეგრელიძე — 1812 წლის სამამულო ომის მონაწილე ქართველები. 10. ისტ. მეცნ. კანდიდატი მ. სინაურიძე — არქეოლოგიური აღმოჩენები ბოლნისის რაიონის ახალმშენებლობაზე. 11. ლ. გეგია — ქართული საზომ-საწყაობები სახელმწიფო მუზეუმის ფონდების მიხედვით. 12. ისტ.

მეცნ. კანდიდატი მ. გუგუტიშვილი — ახალი დღესასწაულები საქართველოში. 13. ისტ. მეცნ. დოქტორი ლ. ჭილაშვილი — ქართული ხალხური კერამიკის განვითარების გზები. 14. ი. ჩხარტიშვილი — ბრძოლა ცრურწმენების და რელიგიური წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ XIX ს. 15. ე. ნადირაძე — აკაკი წერეთელი და საქართველოს ეთნოგრაფია. 16. ისტ. მეცნ. კანდიდატი კ. ჩოლოყაშვილი — საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების საკუთრების ფონდის ისტორია.

სამეცნიერო მასპაიციები

საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ხაზით საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა განახორციელა შემდეგი ექსპედიციები:

1. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი დ. თუშაბრამიშვილი, წევრები: თ. მეშველიანი, ზ. ქიქოძე, ე. ქორიძე) ატარებდა დაზვერვითი ხასიათის სამუშაოებს ხაშურის, საჩხერისა და ჭიათურის რ-ნებში. რაჭის ქედზე (ჭიათურის რ-ნის ფარგლებში) მთა „პატარა საწალიკის“ მიდამოებში მან მიაკვლია აშელურ-მუსტიკურ და მეზოლითური ხანის ნამოსახლარ-სახელოსნოებს.

2. ნოსირ-მუხურჩის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი ე. გოგაძე, წევრები: ლ. ფანცხავა, მ. აბრამიშვილი, მ. დარისპანაშვილი, მ. ქორიძე) გათხრები დაასრულა მუხურჩის სამაროვანზე (ძვ. წ. VIII—VI სს.). დაზვერვითი ხასიათის სამუშაოები ჩაატარა აგრეთვე სოფ. მუხურჩის დასავლეთით მდებარე ნამოსახლარ ბორცვ „კეკელურ ზუგაზე“.

3. ქვემო ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი თ. კილურაძე, წევრები: ზ. ქიქოძე მ. მენაბდე, გ. ჯავახიშვილი, ე. ქორიძე) დაზვერვითი სამუშაოები ჩაატარა სოფ. სიონის ტერიტორიაზე — ადგილ „ფარეხებზე“, სადაც გათხარა გვიანბრინჯაოს ხანის სამი ორმოსამარხი, შეისწავლა, აგრეთვე, ადრესამიწათმოქმედო ხანის ნამოსახლარი. ხრამის დიდ გორაზე ამავე ექსპედიციამ გაწმინდა ათზე მეტი ნაგებობა, რომელთა შენობებსა და ეზოებში გამოვლინდა 34 კერა. ამ ნაგებობათა ნაწილი ეკუთვნის VI საამშენებლო ჰორიზონტს, ნაწილი კი, VII-ს.

4. ფრონის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ი. გაგოშიძე, წევრები: გ. ჯავახიშვილი, გ. ნემსაძე, მ. საგინაშვილი) აგრძელებდა სტაციონალურ გათხრებს წინა წლებში გამოვლენილ საკულტო ნაგებობათა კომპლექსის შესწავლის მიზნით. სპანგარიშო წელს დაზუსტდა ნაგებობათა კონსტრუქციის ზოგიერთი დეტალი. გაითხარა ორი ნაგებობა მთლიანად.

5. ცუცხვათის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი დ. თუშაბრამიშვილი, წევრები: თ. მეშველიანი, ქ. დვალი, ე. ქორიძე, მ. კეცხოველი) აგრძელებდა გათხრებს „ბრინჯაოსა“ და „ორმაგ“ ეხებში. მოპოვებული ქვის ინვენტარი და ფაუნისტური მასალა, თარიღდება ადრე და გვიან მუსტიეს ხანით. დაზუსტდა ფენათა თანმიმდევრობა და გავრცობა. მოპოვებულ მასალათაგან საყურადღებოა „ბრინჯაოს მღვიმის“ ქვედა ფენაში გამოვლენილი ტეიაკური იერის ქვის ნაკეთობა.

6. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთობლივი მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია

(ხელმძღვანელი ო. ჯაფარიძე, წევრები: ი. კიკვიძე, გ. ავალიშვილი და სხვ.) უკვე წლების მანძილზე აწარმოებს გათხრით სამუშაოებს მესხეთ-ჯავახეთის ტერიტორიაზე. საანგარიშო წელს გაითხარა შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანები ნიალის ველზე.

7. ნოქალაქევის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი პ. ზაქარაია, წევრები: ვ. ლეჭენიაძე, მ. იაშვილი, მ. ზამთარაძე, ლ. ხვედელიძე, გ. გვინჩიძე, ნ. ლომოური) საანგარიშო წელს გათხარა ნაქალაქარის აღმოსავლეთი მონაკვეთი. გამოვლინდა ქალაქის დაცვის სისტემა, ჭიშკარი, II აბანოს დიდი დარბაზი და სხვა ნაგებობანი. სამაროვანზე გაითხარა ელინისტური ხანის ქვევრ-სამარხები და IV—VI სს. გრუნტული სამარხები.

8. არემის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი ლ. ჭილაშვილი, წევრები: ვ. ცისკარიშვილი, გ. კიკნაძე, თ. კერესელიძე, დ. აბქანდაძე, ნ. აფხაზავა, გ. მჭედლოშვილი, ნ. ქანთარია) საანგარიშო წელს დაიწყო „საყდრის ყურის“ ეკლესიის გაწმენდა. გაითხარა „საყდრის ყურის“ გზაზე მდებარე კერამიკული ქურა და სოფ. მაწიმის სამხრეთით მდებარე გვიანფეოდალური ხანის აბანო.

9. კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი მ. სინაურიძე, წევრები: ლ. ხვედელიძე, თ. ბერიძე, მ. ლაბაძე) მუშაობდა კაზრეთში და სამტრედოს ნასახლარზე. კაზრეთში გათხარა შუაფეოდალური ხანის სამარხები და ნასახლარის ნაშთები; სამტრედოს ნასახლარზე — სასახლე; სასახლის გარშემო მდებარე ორგანყოფილებიანი მარანი და სახელოსნო მადნის გამოსადნობი ქურით. ნაგებობათა მთელი კომპლექსი თარიღდება XVII ს. მიწურულით და XVIII ს.

10. მთათუშეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი რ. დოლაბერიძე, წევრები: მ. სინაურიძე, რ. რამიშვილი და მოწვეული პირები) გათხრებს აწარმოებდა სოფ. შენაქოში, ნიშტაყოს ბორცვზე. მის სამხრეთ დასავლეთ ფერდობზე გამოვლინდა შენობის ჩაქცეული სახურავი და ჩაწოლილი ნაწმირად ქცეული ხის კონსტრუქციების ფენა. აქვე გამოვლენილია ადრეფეოდალური ხანის კერამიკული ნაწარმი.

11. ვანის-ქვაბების შემსწავლელი სპელეისტიკური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი გ. გაფრინდაშვილი, წევრები: ს. ბურდილაძე, ზ. ტიტვინიძე, ე. რაზმაძე, ნ. გუგუშიძე, ზ. თვალჭრელიძე) მუშაობას აგრძელებდა კლდეში ნაკეთი უდაბნო-მონასტრის გამოკვლევაზე. აღმოჩენილია ტაძრის კარიბჭისა და სამრეკლოს გათლილი და მოჩუქურთმებული ქვები XIII საუკუნისა და კერამიკული ნაწარმი.

12. გარეჯის უდაბნო-ძეგლების სპელეისტიკური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი გ. გაფრინდაშვილი, წევრები: ზ. თვალჭრელიძე, ზ. ტიტვინიძე, ვ. ვართაგავა) კვლევით მუშაობას აგრძელებდა ძეგლ „საბერებზე“ გამოქვაბულ კომპლექსზე. დამთავრდა ძეგლის არქიტექტურული შესწავლა, გადმოღებულია IX—X სს. კედლის მხატვრობის ფრაგმენტების ნაწილი კონტურში.

13. ივრისპირის ძეგლ „ქვაბების“ არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ბ. მჭედლოშვილი, წევრები: ს. ბურდილაძე, ნ. აფხაზავა) აგრძელებდა ამ ძეგლთან არსებული ტერიტორიის გათხრებს. გამოვლენილია ორი ქურის ნაშ-

თი და რამდენიმე სამარხი; ჩატარდა ანაზომები და ფოტოფიქსაცია. ძეგლთან დადასტურდა რკინის წარმოების ადგილობრივი კერა.

14. სამეგრელოს ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი გ. ჯალაბაძე, წევრები: ლ. მოლოდინი, ც. ბეზარაშვილი, მ. მაკალათია, ნ. ლოლობერიძე, ც. კაკაბაძე, თ. გელაძე, ნ. ჯიქია, ლ. სოსელია) იმუშავა ზუგდიდის, ზობის და წალენჯიხის რაიონებში. შეკრიბა მნიშვნელოვანი ეთნოგრაფიული და ნივთიერი მასალები.

15. სვანეთის ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი მ. ჩართოლანი, წევრები: ლ. ბედუქიძე, აკ. გოგიჩაიშვილი, მ. ბოკუჩავა) იმუშავა მესტიის, აგრეთვე ეცერისა და ფარის სასოფლო საბჭოებში. აღრიცხა ეკლესიებში დაცული მასალები (XI—XIV სს. ჯვარ-ხატები, სარიტუალო ნივთები და სხვ.). მოახდინა მათი ფოტოგადაღება. მოიპოვა მდიდარი ეთნოგრაფიული მასალა და შეიძინა მრავალი ფოტოსურათი.

16. პატარა ლიხვის ხეობის ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი გ. ჯალაბაძე, წევრები: ე. ნადირაძე, მ. მაკალათია, მ. შველიძე, ი. შოშიტაშვილი, გ. ჩიკოიძე) იმუშავა ცხინვალის რ-ნის სოფ. ქსუთიში, ერედვში, თლყანაში, ჯანათში, სარაბულში, კოხათში, ზონკარში, საცხენეთში, ელტურაში, ხაღურიანთ კარში, ფოტნისაში. შეკრიბა საყურადღებო ეთნოგრაფიული მასალა და შეიძინა ნივთები მუზეუმის ფონდების გასამდიდრებლად.

17. რელიგიის ისტორიისა და მეცნიერული ათეიზმის განყოფილების ექსპედიცია (ხელმძღვანელი მ. ხუციშვილი, წევრები: მ. გუგუტიშვილი, ი. ჩხარტიშვილი, ზ. შავიანიძე) აგრძელებდა გასულ წლებში დაწყებულ სამუშაოებს — შემორჩენილი ქართული დღეობებისა და საკულტო დანიშნულების ძეგლების კინო-ფოტო ფიქსირებას და აღწერას. წელს ექსპედიცია მუშაობდა თუშეთში და პანკისის ხეობაში (ახმეტის რაიონი).

18. საქართველოს ისტორიის საბჭოთა პერიოდის განყოფილების ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ვ. ასათიანი, წევრები: გ. ჩხაიძე, ბ. შაფაქიძე, ო. ჩიქოვანი, რ. ერისთავი, ს. ნუცუბიძე) მუშაობდა სანჩაროსა და მარუხის უღელტეხილებზე, სადაც საბჭოთა ჯარების მიერ მნიშვნელოვანი ოპერაციები იქნა ჩატარებული კავკასიის დაცვის დროს. ექსპედიციამ მოიპოვა პირველხარისხოვანი სამუზეუმო მასალები: საბრძოლო იარაღები და მეომართა აღჭურვილობის ნაშთები.

შემოსული კოლექციები

1976 წელს მუზეუმის ფონდები შეივსო 10 345 ექსპონატით, რესტავირებული და კონსერვირებულია 12 000-ზე მეტი ექსპონატი.

ХРОНИКА МУЗЕЯ ЗА 1976 ГОД

ИЗДАННЫЕ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

В 1976 году музеем по общественным наукам изданы:

1. Авторский коллектив — «Вестник» Государственного Музея Грузии, XXXII-V, Тбилиси, 1976, «Мецниереба», 29 п. л. Том посвящен 100-летию со дня рождения И. А. Джавахишвили, состоит из 5 разделов (информации, публикации, отчеты, критика и библиография), содержащие труды по тем или иным вопросам и памятникам истории, археологии и этнографии.

2. Г. Чхайдзе — Развитие ирригации в Грузии (1921—1937 гг.), Тбилиси, 1976, «Мецниереба», 18 п. л.

В труде рассмотрены состояние ирригации до установления Советской власти в Грузии и мероприятия, проведенные партией и Советским правительством для ее восстановления и развития в 1921—1937 гг.

3. М. Гугутишвили — Новые традиции в Грузии, Тбилиси, 1976, «Мецниереба», 8 п. л.

В труде рассмотрены специфические стороны возникновения и развития традиций, изложено марксистско-ленинское учение о традиции и изучены некоторые методологические принципы внедрения новых празднеств и ритуалов.

4. М. Яшвили — Из истории материальной культуры Грузии (XVII—XIX вв.), Тбилиси, 1976, «Мецниереба», 5 п. л.

Труд основан на изучении «Книг приданного», которые содержат весьма богатый и значительный материал для суждения об уровне материальной культуры и социально-экономическом состоянии общества. Автор рассматривает этот материал в разных аспектах—юридическом, экономическом, культурном и социальном.

5. Я. Киквидзе — Земледение и земледельческий культ в древней Грузии, Тбилиси, 1976, «Мецниереба», 23 п. л.

На основании большого археологического и этнографического материала в труде впервые в полном объеме исследуются основные движущие силы экономического и социального развития общества Грузии древнейшей эпохи. Путем углубленного, оригинального анализа автор показывает особенности развития производительных сил и их про-

явлений в сфере идеологии, начиная с эпохи зарождения производящего хозяйства и до феодализации общества.

6. Т. Кигурадзе — Периодизация раннеземледельческих культур Восточного Закавказья, Тбилиси, 1976, «Мецниереба», 21 п. л.

В труде детально исследованы методика выявления и изучения раннеземледельческих культур Восточного Закавказья, материалы добытые на селищах, культура и ее локальные варианты, периодизация и вопросы абсолютной датировки.

7. В. Асатиани — Путеводитель выставки истории Советской Грузии (на груз. и русск. языках), Тбилиси, 1976, «Мецниереба», 4 п. л.

Путеводитель предназначен для посетителей развернутой в музее экспозиции.

8. Н. Чихладзе — Заслуженные грузинские женщины, Тбилиси, 1976, «Сабчота Сакартвело», 13 п. л.

Книга содержит краткое изложение биографии и деятельности 19 грузинских общественных деятельниц XIX и частично XX века, внесших весомый вклад в развитие национальной культуры и укрепления дружественных связей между народами.

9. Г. Қвирквелия — Иностранные ученые о металлообработке древнейших грузинских племен, Тбилиси, 1976, «Сабчота Сакартвело», 3 п. л.

В книге суммированы и проанализированы данные иностранных ученых о вкладе грузинских племен в развитии металлургии и металлообработки.

10. М. Гугутишвили — Традиции и обычаи Социалистического быта, Тбилиси, 1976, «Цодна», 1,5 п. л.

В брошюре проанализированы специфические особенности традиции, изучены закономерности перехода традиции из одной общественно-экономической формации в другую общественно-экономическую формацию и развития традиции.

11. Г. Гаприндашвили — Вардзия (на грузинском, русском и англ. языках), Тбилиси, 1976, «Хеловнеба», 5 п. л.

НАУЧНЫЕ СЕССИИ

20—21 октября состоялась очередная XXIV научная сессия Музея Грузии, посвященная 100-летию со дня рождения И. А. Джавахишвили. Зачитано 8 докладов: Деятельность И. Джавахишвили в Государственном Музее Грузии (Н. Кантария). И. Джавахишвили и история Грузии (Ш. Ломсадзе). И. Джавахишвили и грузинская нумизматика (Т. Абрамишвили). Этнографические материалы в трудах И. Джавахишвили (Г. Джалабадзе). И. Джавахишвили о грузинском оружии (К. Чолокашвили). К познанию некоторых ботанических понятий в

книгах «Экономическая история Грузии» И. Джавахишвили (Д. Очиаури). Золотая статуэтка из Гонио (В. Леквинадзе). «Цамебули» — новооткрытые пещеры и их культурное значение (Г. Гаприндашвили).
Программы сессии и аннотации докладов напечатаны.

* * *

1 декабря состоялась научная сессия на тему: — Борьба с вредными обычаями и пережитками и задачи Музея. Заслушано 8 докладов: Роль и задачи Государственного Музея Грузии в борьбе с вредными обычаями и пережитками (Л. Чилашвили). Традиция и ее социальная функция (М. Гугутишвили). Научное мировоззрение о вредных традициях и обычаях (Д. Гегешидзе); обычай, связанные с земледелием (Г. Джабаладзе, М. Хуцишвили). Борьба против религиозных обычаев в грузинской периодике II половины XIX века (И. Чхартишвили). Религиозные праздники мусульманского населения Грузии и их реакционная роль (В. Тартарашвили), земледельческие традиции в современных народных праздниках (Н. Урушадзе).

* * *

22—23 декабря состоялась VIII научная сессия, посвященная результатам полевых археологических исследований музея 1976 года. Заслушано 12 докладов: Итоги Цуцхватской археологической экспедиции (Д. Тушабрамишвили). Отчет археологической экспедиции Квемо Картли (Г. Кигурадзе). Отчет работы Месхет-Джавахетской археологической экспедиции (О. Джапаридзе). Археологические раскопки в Мухурча и Носири (Э. Гогодзе). Итоги археологической экспедиции Пронского ущелья (Ю. Гагошидзе). Археологические разведки Квирильского ущелья (Т. Мешвелиани, З. Кикодзе). Итоги Нокалакевской экспедиции (П. Закарая, Н. Ломоури, В. Леквинадзе, Г. Гвинчидзе). Отчет Арахло-Казретской экспедиции (М. Сивауридзе). Археологические раскопки Арешского городища (Л. Чилашвили). Отчет Тушетской археологической экспедиции (Р. Долаберидзе). Отчет полевых работ 1976 г., проведенных в пещерном комплексе Ванис Кვაбеби (Г. Гаприндашвили). Отчет полевых работ пещерного комплекса «Квабеби» Иорского ущелья (Б. Мchedlishvili).

ВЫЕЗДНЫЕ СЕССИИ

6 июля в г. Ахалцихе, совместно с отделом пропаганды и агитации ЦК КП Грузии, Ахалцихским райкомом КП Грузии и Самцхе-Джавахетским музеем им. И. Джавахишвили проведена конференция на тему: «Роль музеев в деле воспитания трудящихся в духе дружбы народов и интернационализма. Было заслушано 4 доклада.

Музей совместно с Калининским, Первомайским райкомом КП Грузии, а также Тианетским, Сагареджойским, Мцхетским, Горийским, Кварельским райкомами, с работниками аппарата ЦК Комсомола Грузии провел теоретические семинары на тему: «О мерах по усилению борьбы с вредными традициями и обычаями».

ПОВЫШЕНИЕ КВАЛИФИКАЦИИ СОТРУДНИКОВ

В 1976 г. Высшая аттестационная комиссия утвердила четырех сотрудников музея в степени доктора исторических наук (Ш. Ломсадзе, Г. Джалабадзе, А. Джавахишвили, В. Левинадзе), 7 сотрудников же — в ученой степени кандидата исторических наук (К. Джавахишвили, Л. Панцхава, Н. Гогоберидзе, М. Макалатиа, М. Цоцелия, Т. Кигурадзе, Г. Гергедава).

НАУЧНАЯ ПРОПАГАНДА

В лектории отдела научной пропаганды музея прочитаны следующие лекции: 1. Канд. ист. наук Б. Шапакидзе — Важнейшие задачи X пятилетки СССР. 2. Докт. ист. наук Г. Джалабадзе — Вахтанг VI и русско-грузинские взаимоотношения. 3. Канд. ист. наук М. Чартолаани — Сванский дом. 4. Н. Каджая — О некоторых вредных пережитках. 5. Канд. ист. наук Ю. Гагошидзе — Древнегрузинское златокузнечество. 6. Канд. ист. наук Г. Чхаидзе — XXV Съезд Коммунистической партии Советского Союза. 7. Доктор ист. наук Ш. Ломсадзе — Жизнь и деятельность И. Джавахишвили. 8. Н. Шошиташвили — Проблема пережитков в этнографии. 9. Доктор ист. наук Ш. Мегрелидзе — Грузины участники Отечественной войны 1812 г. 10. Канд. ист. наук М. Синауридзе — Археологические открытия на новостройках Болнисского района. 11. Л. Гегия — Грузинские меры веса по фондам Государственного Музея Грузии. 12. Канд. ист. наук М. Гугутишвили — Новые праздники в Грузии. 13. Доктор ист. наук Л. Чилашвили — Пути развития грузинской художественной керамики. 14. И. Чхартишвили — Борьба против суеверий и религиозных обычаев в XIX веке. 15. Э. Надирадзе — Акакий Церетели и этнография Грузии. 16. Канд. ист. наук К. Чолокашвили — История фонда оружия этнографического отдела Государственного Музея Грузии.

НАУЧНЫЕ ЭКСПЕДИЦИИ

По общественным наукам музеем были осуществлены следующие экспедиции:

1. Квирильская археологическая экспедиция (руководитель Д. Тушабрамишвили, члены экспедиции: Т. Мешвелиани, Э. Коридзе, З. Кикодзе) проводили разведочные работы в Хашурском, Сачхерском и Чнатурском районах. На Рачинском хребте (в границах Чиатур-

ского района), в окрестностях горы «Патара Сацалики» были обнаружены поселения — мастерские ашельско-мустьерского и мезолитического периода.

2. Носири-Мухурчская археологическая экспедиция (руководитель Э. Гогодзе, члены экспедиции: Л. Панцхава, М. Абрамишвили, М. Дариспанашвили, М. Коридзе). Закончила раскопки на Мухурчском могильнике (VIII—VI вв. до н. э.). Проводились также разведочные работы на жилом холме «Кекелури зуга», расположенном к западу от селения Мухурча.

3. Квемо-Картлийская археологическая экспедиция (руководитель Т. Кигурадзе, члены экспедиции: Э. Кикодзе, М. Менабде, Г. Джавахишвили, Э. Коридзе) проводила разведочные работы на территории сел. Сиони в местечке «Парехеби», где было раскопано три ямных погребения позднебронзового периода, работы проводились также на раннеземледельческом поселении. Экспедиция расчистила более 10 строений поселения Храмис диди гора, где было обнаружено 34 очага. Часть этих поселений относятся к VI строительному горизонту, а часть VII.

4. Археологическая экспедиция ущелья р. Проне (руководитель Ю. Гагошидзе, члены экспедиции: Г. Джавахишвили, Г. Немсадзе, М. Сагинашвили) продолжала стационарные раскопки с целью изучения выявленного в предыдущие годы культового комплекса на территории «Дедоплис Миндори». Были уточнены планировка и конструкция строения храмового комплекса.

5. Цуцхватская археологическая экспедиция (руководитель Д. Тушабрамишвили, члены экспедиции: Т. Мешвелиани, К. Двали, Э. Коридзе, М. Кецохели), продолжала раскопки в «Бронзовой пещере» и «Двойном гроте»; обнаружен каменный инвентарь и фаунистические остатки, относящиеся к среднему палеолиту. В нижних слоях найден целый ряд предметов тейякского облика.

6. Месхет-Джавахетская археологическая экспедиция (руководитель О. Джапаридзе, члены экспедиции: Я. Киквидзе, Г. Авалишвили и др.) уже в течении годов, совместно с кафедрой археологии Тбилисского Государственного университета проводит раскопки на территории Месхет-Джавахети. В отчетном году, в ущелье р. Ниали экспедиция проводила раскопки курганных погребений среднебронзового периода.

7. Нокалакевская археологическая экспедиция (руководитель П. Закарая, члены экспедиции: В. Леквинадзе, М. Яшвили, М. Замтарадзе, Л. Хведелидзе, Г. Гвинчидзе, Н. Ломоури) в отчетном году проводила раскопки в восточной части городища, где были выявлены оборонительные сооружения. На территории могильника были раскопаны кувшинные погребения эллинистического периода и грунтовые погребения IV—VII вв.

8. Арешская археологическая экспедиция (руководитель Л. Чилашвили, члены экспедиции: В. Цискаришвили, Г. Кижнадзе, Т. Кереселидзе, Д. Абжандадзе, Н. Абхазава, Г. Мchedlishvili, Н. Кантария) в отчетном году начала расчистку церкви «Сакдрис Кури». По дороге к «Сакдрис Кури» экспедиция раскопала гончарную печь и баню позднефеодального времени, расположенную к югу от села «Мацими».

9. Казретская археологическая экспедиция (руководитель М. Синауридзе, члены экспедиции: Л. Хведелидзе, Т. Беридзе, М. Лабадзе) вела раскопки в Казрети, а также раскапывала селище «Самтрედო». В Казрети были раскопаны погребения среднефеодального периода и остатки древнего жилья. В селище «Самтрედო» были раскопаны остатки дворца, марани из двух помещений и металлоплавильная мастерская. Комплекс указанных сооружений датируется концом XVII и XVIII вв.

10. Мтатушетская археологическая экспедиция (руководитель Р. Долаберидзе, члены экспедиции: М. Синауридзе, Р. Рамишвили) проводила раскопки в сел. Шенако, на холме «Ништаки». На юго-западном склоне холма были выявлены остатки обвалившейся кровли и слой обугленных остатков деревянных конструкций. Здесь же выявлены остатки керамической продукции раннефеодального времени.

11. Экспедиция по изучению спелеистических памятников (руководитель Г. Гаприндашвили, члены экспедиции: С. Бурдиладзе, З. Титвинидзе) продолжала работу над изучением скального монастыря Ванис Кვაби. Были обнаружены орнаментированные блоки от притвора и колокольни XIII в. и керамические изделия.

12. Спелеистическая экспедиция памятников Гареджис Удабно (руководитель Г. Гаприндашвили, члены экспедиции: З. Твалчрелидзе, З. Титвинидзе, А. Вартагава) продолжала исследование пещерного комплекса памятника «Саберееби». Закончилось архитектурное изучение памятника, скопированы фрагменты стенной росписи IX—X вв.

13. Археологическая экспедиция пещерного комплекса «Квабеби» Иорского ущелья (руководитель Б. Мchedlishvili, члены экспедиции: С. Бурдиладзе, Н. Абхазава) продолжала раскопки этого памятника. Выявлены остатки двух печей и несколько погребений.

14. Этнографическая экспедиция в Самегрело (руководитель Г. Джалабадзе, члены экспедиции: Л. Молодини, Ц. Безарашвили, М. Макалатия, Н. Гогоберидзе, Ц. Какабадзе, Т. Геладзе, Н. Джикия, Л. Соселия) работала в Зугдидском, Хобском, Цаленджихском районах. Экспедиция собрала богатый этнографический материал.

15. Сванетская этнографическая экспедиция (руководитель М. Чртолани, члены экспедиции: Л. Бедукидзе, А. Гогичайшвили, М. Бокучава) работала в Местиа, а также в Эцерской и Парской общинах. Экспедиция описала и сфотографировала церковную утварь (иконы и кресты XI—XIV вв., ритуальные предметы и др.), собрала богатый этнографический материал.

16. Этнографическая экспедиция ущелья р. Патара Лиахви (руководитель Г. Джалабадзе, члены экспедиции: Э. Надирадзе, М. Макалатна, М. Швелидзе, Ю. Шошиташвили, Г. Чикоидзе) работала в селах Цхинвальского района. Экспедиция собрала богатый этнографический материал, а также приобрела экспонаты для пополнения фондов музея.

17. Экспедиция отдела истории религии и научного атеизма (руководитель М. Хуцишвили, члены экспедиции: М. Гугутишвили, И. Чхартишвили, З. Шавианидзе) продолжала начатые в предыдущие годы работы — кинофиксацию, фотофиксацию и описание сохранившихся грузинских праздников и памятников культового назначения. В отчетном году экспедиция работала в Тушети и Панкисском ущельи (Ахметский район).

18. Экспедиция отдела истории Грузии Советского периода (руководитель В. Асатиани, члены экспедиции: Г. Чхаидзе, Б. Шапакидзе, О. Чиковани, Р. Эристави, С. Нуцубидзе) работала на Марухском и Санчаройском перевалах, где Советской Армией во время защиты Кавказа были проведены значительные операции. Экспедиция собрала богатый музейный материал.

ПОСТУПЛЕНИЕ КОЛЛЕКЦИИ

В 1976 году фонды музея пополнились 10 345 экспонатами; реставрировано и консервировано более 12 000 экспонатов.

ტაბულეების აღწერილობა

- I. ბრინჯაოს ცული ოჭოლადან.
 II. ბრინჯაოს ცული თლის სამაროვნიდან.
 III. ბრინჯაოს ცული ფსირცხიდან.
 IV. ბრინჯაოს ცული ცხინვლის საგანძურადან.
 V. 1. ბრინჯაოს ცული თლის სამაროვნიდან; 2. ბრინჯაოს ცული დე-ბაის კოლექციიდან.
 VI, 1. ბრინჯაოს ცული თლის სამაროვნიდან; 2. ბრინჯაოს ცული წაღვერიდან.
 VII. ბრინჯაოს ბალთა ყობანიდან.
 VIII—XII. ჩრდილოკავკასიურ ფეხსაცმელთა ტიპები.

ტაბ. XIII

1. აბას I თბილისი, აბაზი
2. აბას I თბილისი, 1032 წ. აბაზი
3. სეფი I თბილისი, 1051 წ. აბაზი
4. აბას II. 1066 წ. თბილისი, აბაზი
5. აბას II. 1076 წ. თბილისი, ფანჯშაპი
6. აბას II. 1063 წ. თბილისი, შაპი
7. სულეიმან I. 1092 წ. თბილისი, აბაზი
8. სულეიმან I. თბილისი. აბაზი

ტაბ. XIV

9. ჰუსეინ I, თბილისი, 1107 წ. ფანჯშაპი
10. ჰუსეინ I. თბილისი, აბაზი
11. ჰუსეინ I. 1128 წ. თბილისი, აბაზი
12. ჰუსეინ I. 1129 წ. თბილისი, შაპი
13. ჰუსეინ I. 1130 წ. აბაზი
14. ჰუსეინ I. 1134 წ. აბაზი
15. აბას III. 1148 წ. თბილისი, აბაზი

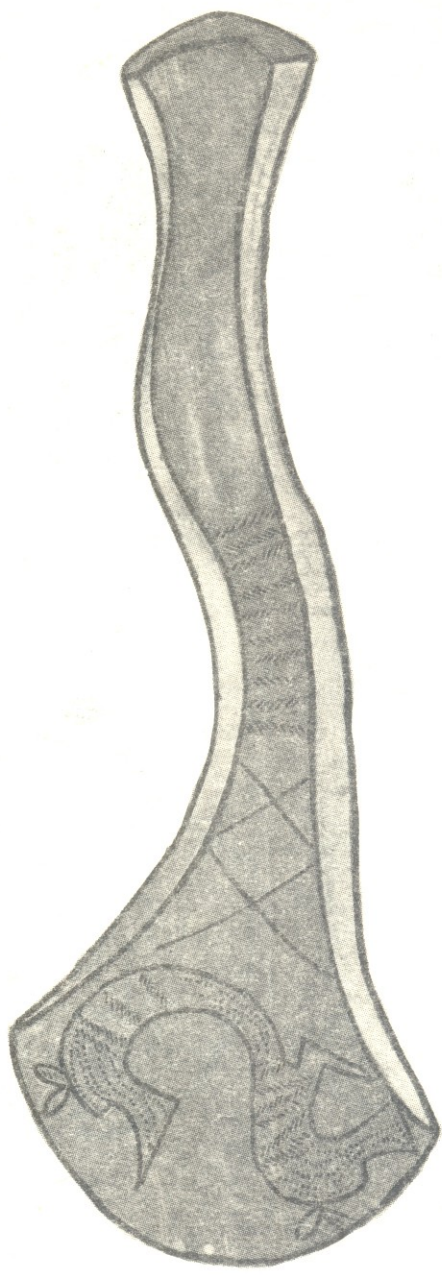
ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

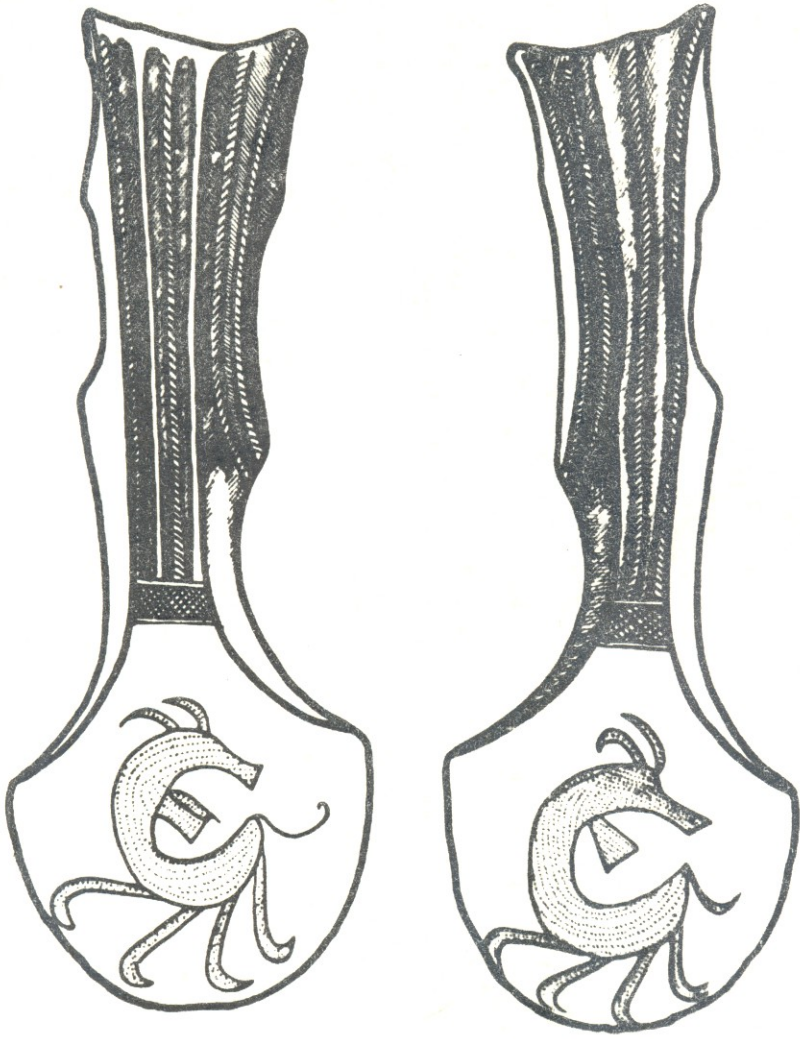
- I. Бронзовый топор из Оджолы.
 II. Бронзовый топор из тлийского могильника.
 III. Бронзовый топор из Псирцха.
 IV. Бронзовый топор из цхинвальского клада.
 V, 1. Бронзовый топор из тлийского могильника; 2. Бронзовый топор из коллекции Де-бая.
 VI, 1. Бронзовый топор из тлийского могильника; 2. Бронзовый топор из Цагвери.
 VII. Бронзовая блеха из Кобани
 VIII—XII. Северокавказский тип обуви.
 XIII, 1. Аббасы, Аббас I, Тбилиси
 2. Аббасы, Аббас I, Тбилиси, 1032 г.
 3. Аббасы, Сефи I, Тбилиси, 1051 г.
 4. Аббасы, Аббас II, Тбилиси, 1066 г.
 5. Панджшахи, Аббас II, Тбилиси, 1071 г.
 6. Шахи, Аббас II, Тбилиси, 1063 г.

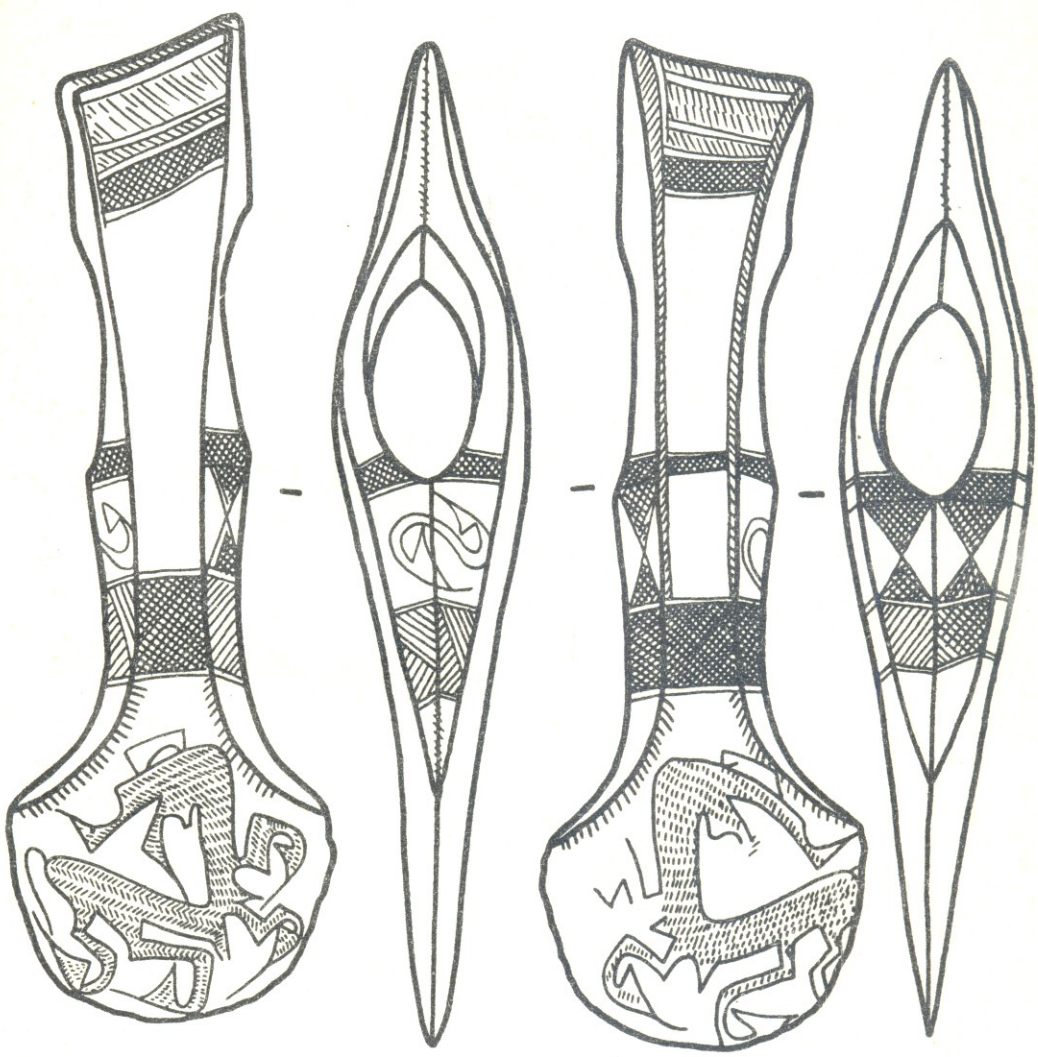
7. Аббаси, Сулеймана I, Тбилиси, 1092 г.
8. Аббаси, Сулеймана I, Тбилиси.
- XIV, 9. Панджшахи, Хусейна I, Тбилиси, 1107 г.
10. Аббаси, Хусейна I, Тбилиси.
11. Аббаси, Хусейна I, Тбилиси, 1129 г.
12. Шахи, Хусейна I, Тбилиси, 1129 г.
13. Аббаси, Хусейна I, Тбилиси, 1130 г.
14. Аббаси, Хусейна I, Тбилиси, 1134 г.
15. Аббаси, Аббаса III, Тбилиси, 1148 г.

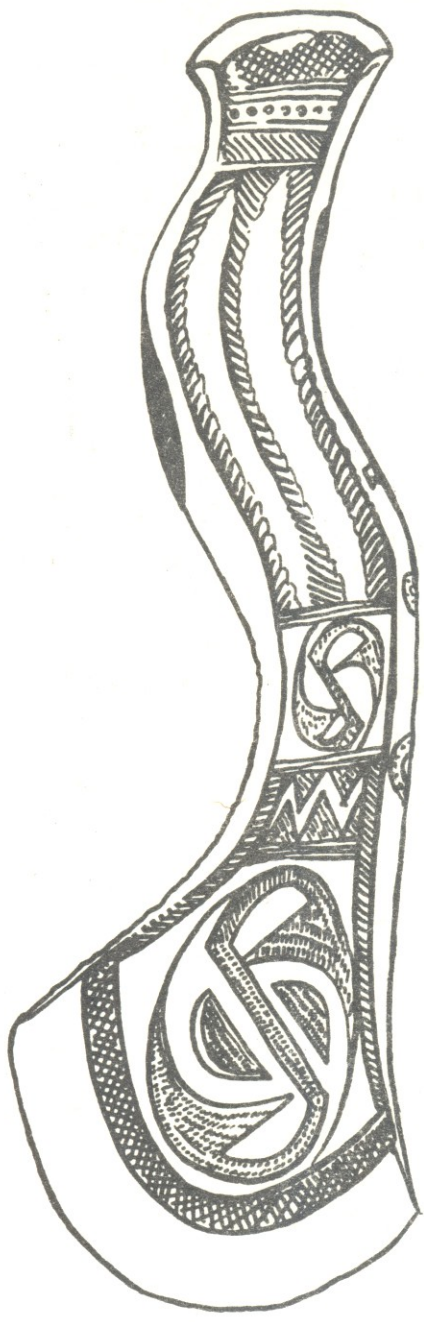
ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი

Т А Б Л И Ц Ы

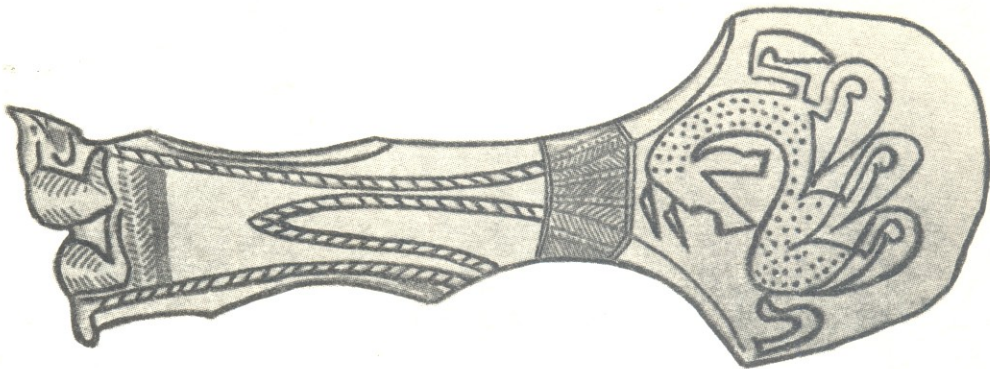

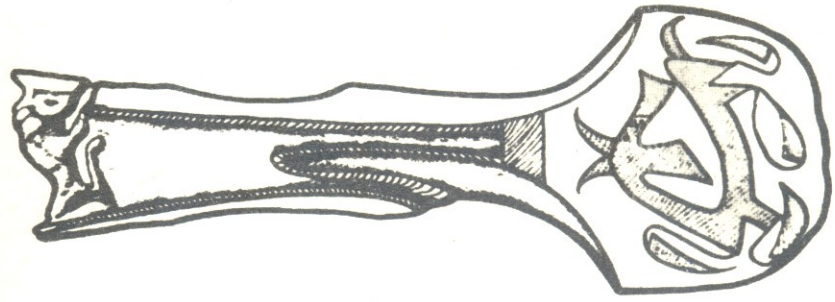
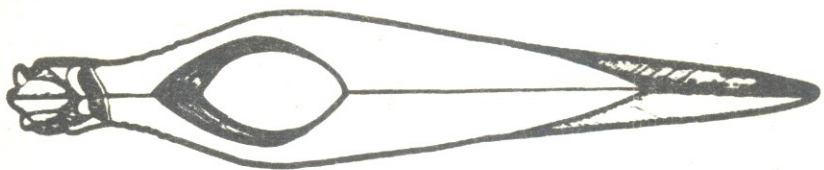
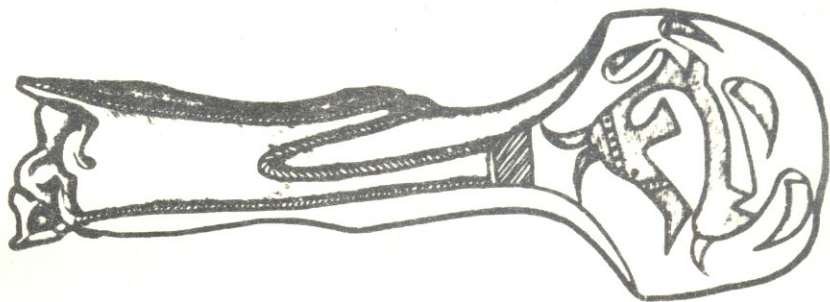

v

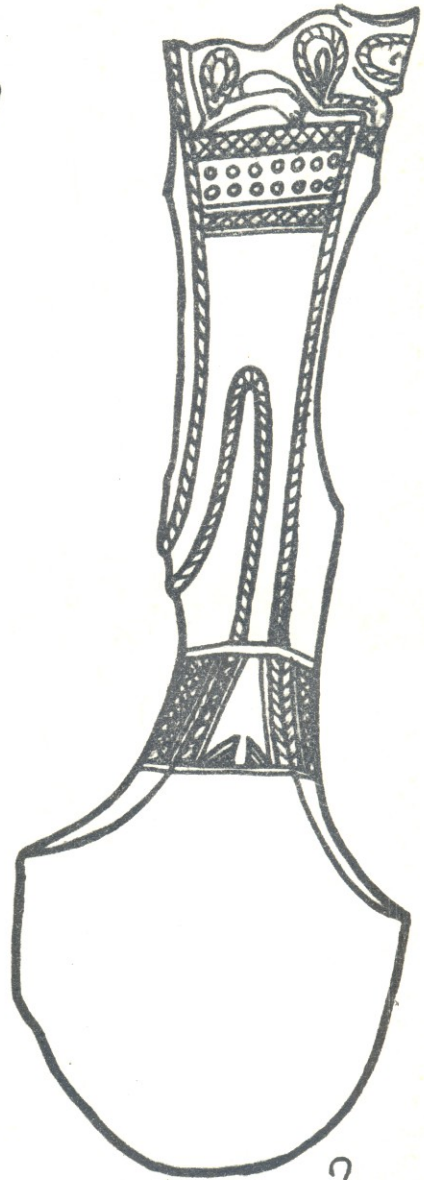
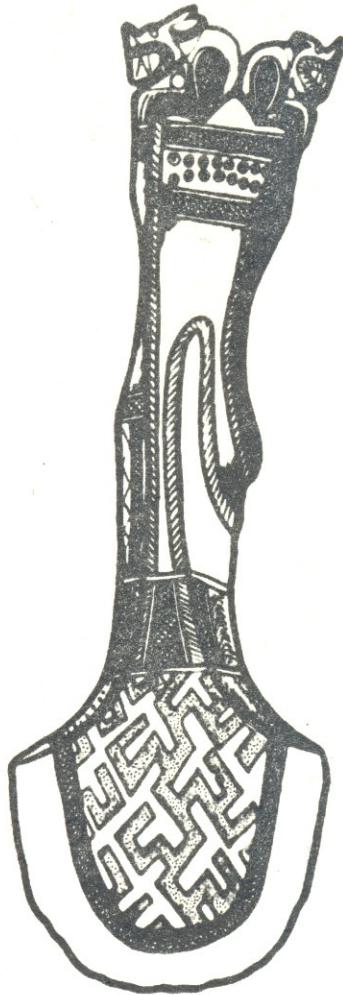
2

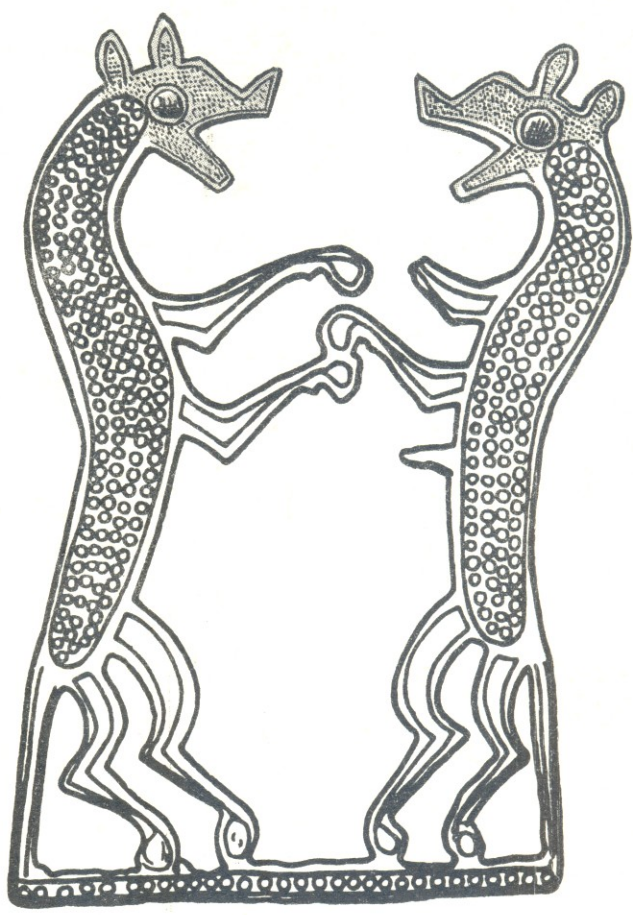
1

1

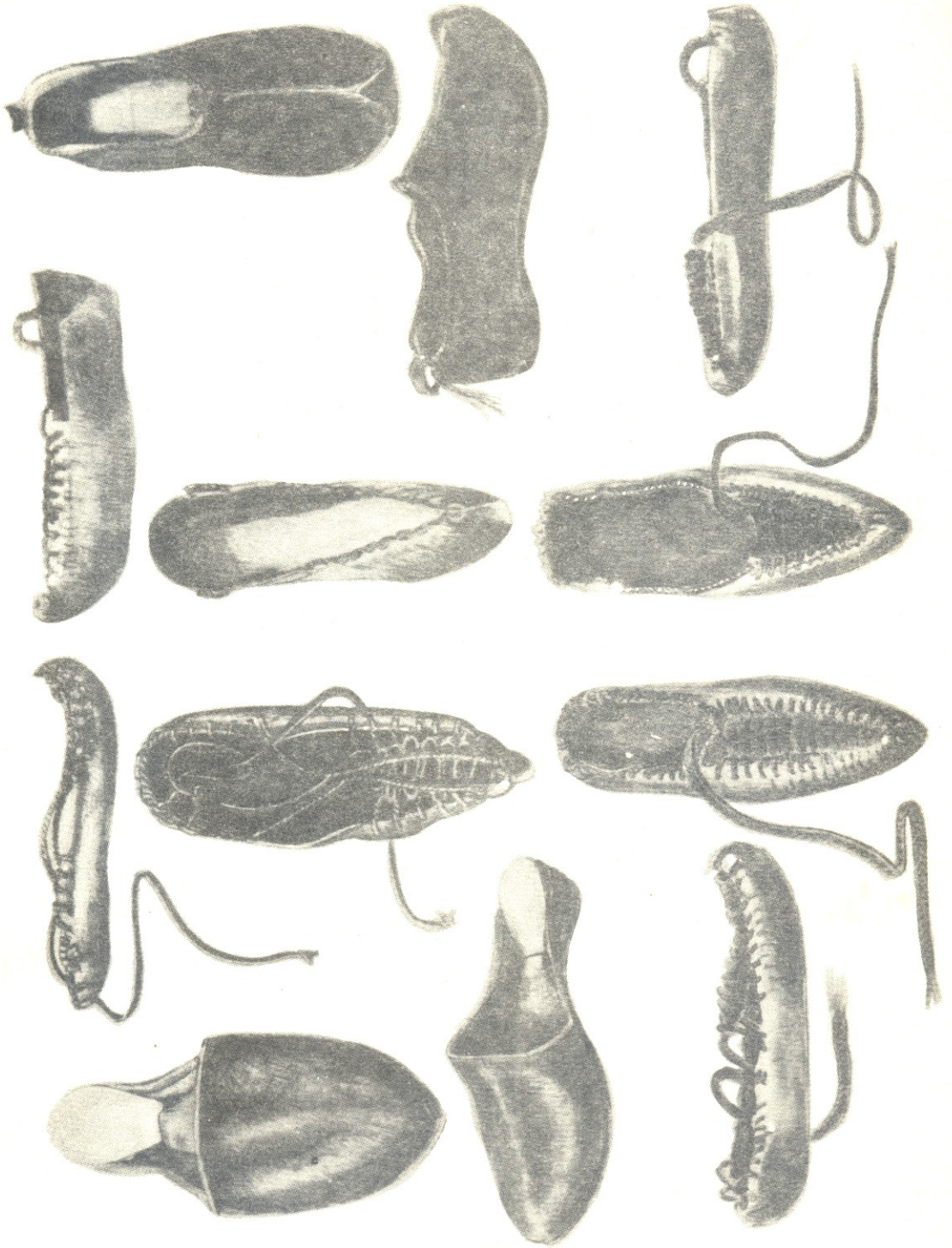

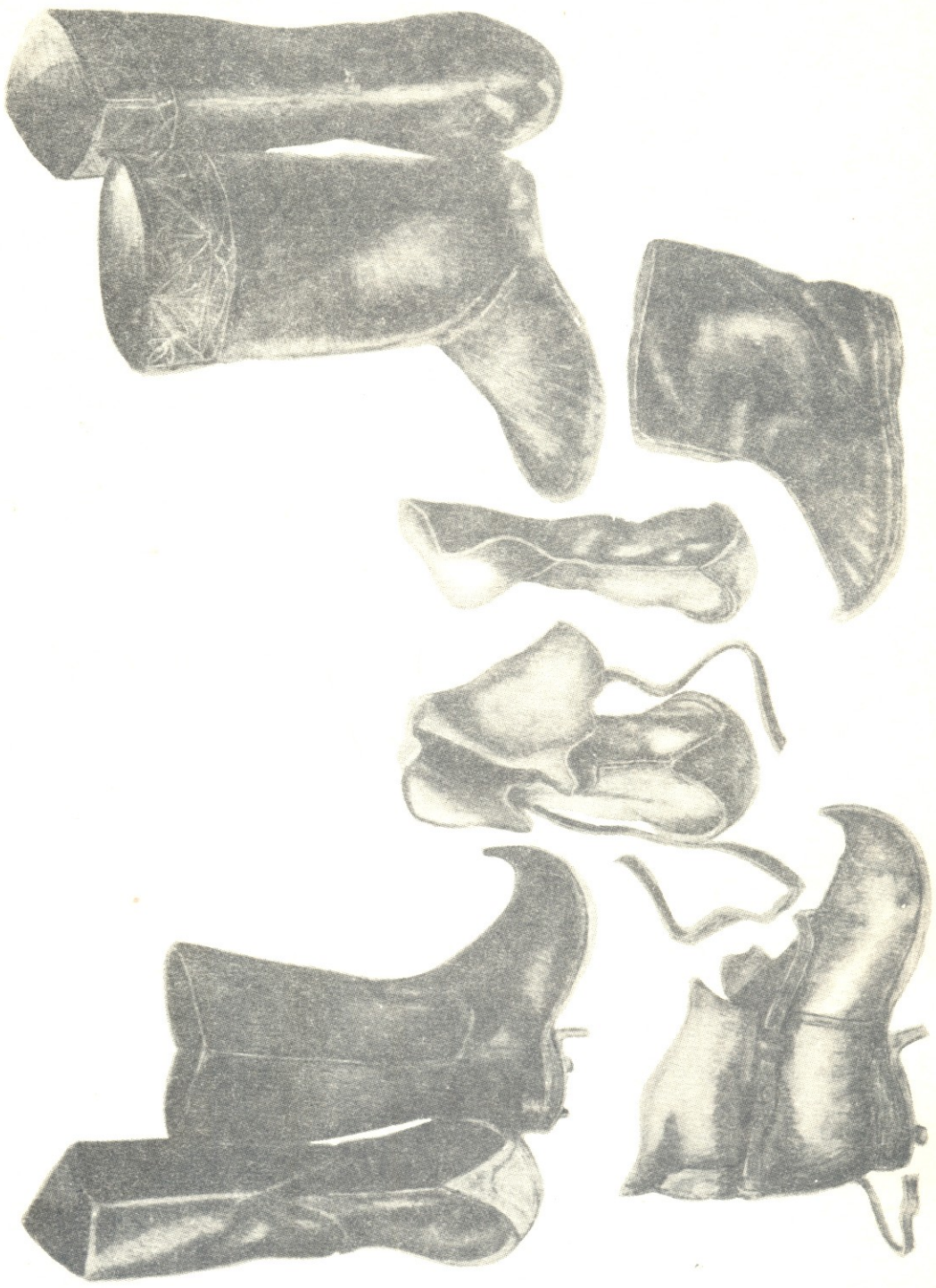
2

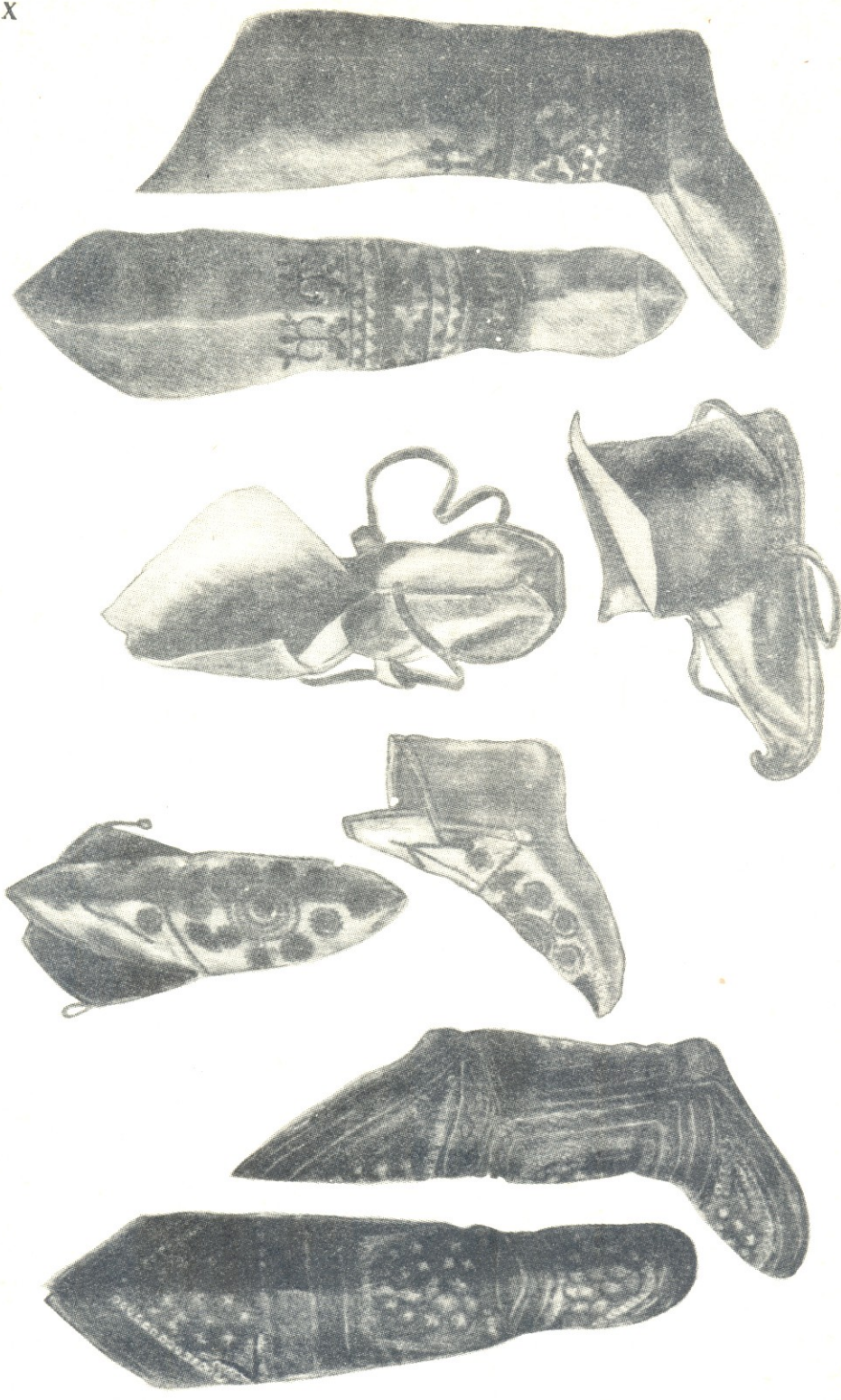
1

VIII

X

9

10

11

12

13

14

15

სარჩევი—ОГЛАВЛЕНИЕ

სტატიები—СТАТЬИ

Г. В. Джалабадзе — Полеводство в Месхет-Джавахеги	5
დ. აბჯანდაძე — დაჩითვის საქმის ისტორიისათვის საქართველოში	27
Д. К. Абжандадзе — История набивного дела в Грузии (Резюме)	42
გ. ბერძენიშვილი — ელის ზოგიერთი სახელმწიფო გადასახადი გვიანფეოდალურ ხანაში	44
Г. Бердзенишвили — Некоторые государственные налоги эли в позднефеодальную эпоху	69
Л. И. Панихава, Я. А. Киквидзе, Г. Б. Авалишвили, — О некоторых элементах Колхидо-Кобанской бронзы в искусстве скифского «звериного стиля»	72
ბ. ჭიქია — ჩრდილოკავკასიური ტყავის ფესვამელი ეთნოგრაფიის განყოფილების ფონდის მიხედვით	77
И. Джикиа — Северокавказская кожанная обувь по фонду этнографического отдела (Резюме)	87
თ. ქუთელია — თბილისის ზარაფხანა XVII—XVIII სს. (ვერცხლის ფული)	89
Т. С. Кутелия — Тбилисский монетный двор в XVII—XVIII вв. Серебряный чекан	108

ინფორმაციები—Информации

ლ. ეძგვერაძე — თბილისის ხელოსანთა რევოლუციური მოძრაობის ისტორიიდან 1900-იან წლებში	110
Л. Эдзгверадзе — Из истории революционного движения Тбилисских ремесленников в 1900-ых годах (Резюме)	121
ლ. ქვარიანი — კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება (1850—1875 წწ.)	123
Л. Д. Кваряни — Кавказское общество сельского хозяйства (1850—1875 гг.).	135
М. М. Михайлов — Свадебные обычаи ирагских греков	137
ვ. ტარტარაშვილი — პოლონეკ კოცებუს ცნობები საინგილოს შესახებ	143
ლ. მელიქსეთ-ბეგი — მოგონება ივ. ჭავჭავაძეზე	152
Г. Н. Чубинашвили — Материалы к биографии	156

სამეცნიერო მივლინებები

Научные командировки

რ. ბახტაძე, ნ. იაშვილი — სამუზეუმო ფასეულობათა კონსერვაცია-რესტავრაციის ვენეციის IV საერთაშორისო კონფერენცია	193
--	-----

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

Критика и библиография

ბ. შოშიტაშვილი — კიდევ ერთი საინტერესო ეთნოგრაფიული კრებული („ქსნის ხეობის“ გამოსვლის გამო)	197
მუზეუმის 1976 წ. ქრონიკა	203
Хроника Музея за 1976 г.	210
	221

ВЕСТНИК
ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ
им. акад. С. И. ДЖАНАШИА
XXXIII-B

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. კოტრიკაძე
ტექნორედაქტორი ც. ქამუშაძე
კორექტორი ლ. აბჯანდაძე

გადაეცა წარმოებას 11.7.1977; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 17.2.1978;
ქალაქის ზომა 70×108¹/₁₆; ქალაქი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 21.0;
საალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 16.70;
უე 01016; ტირაჟი 700; შეკვეთა № 3012;
ფასი 2 მან. 10 კპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060; კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

